

К л а с и к а   у к р а ї н с ь к о ї   л і т е р а т у р и

Васильченко С. В.

ОПОВІДАННЯ

“Відкрита книга”

2012

В а с и л ь ч е н к о

С т е п а н В а с и л ь о в и ч

1878 – 1932

ЗМІСТ

Роман
Мужицька арихметика
На чужину
Пацанок
На хуторі
Вечеря
Вова
Божественна Галя
У панів
В хуртовину
Над Россю
З самого початку
Волошки
Свекор
Королівна
Чарівний млин
Увечері
Дома
Гріх
Дощ
Оксана
За мурами
Відьма
На світанні
На розкоші
Басурмен
Мужицький ангел
Про жидка Марчика, бідного кравчика
На золотому лоні

Під святий гомін
Чорні маки
Отруйна квітка
Петруня
Приблуда
Голод
Мороз
Гості

РОМАН

Романові вже минуло сім років, хоч і дрібний він на зріст. На голові у його кучерявиться коротке русяве волосся; руки - малі, цупкі, очі сірі, жваві.

Поважної ходи Роман не знає: поклич його - він підбіжить з підскоком, пошли куди - подасться так, що тільки пісок закурить. Коли сідає відпочити, то вже певне, як не на паркані, то на гілляці, на одному місці стояти довго може тільки догори ногами.

Роман - хлопець сміливий, бідовий. Хоч не обходиться без того, щоб коли не попало йому од батька або матері та все ж у світі жити йому весело. Та як же й не весело, коли є поблизу панський сад - темний, великий, як гай! А там скільки тих доріжок усяких, стежок, латочок! Скільки дерева, квіток, кущів! А пташок, гнізд! Хіба ж це не рай! Коли ж виспіє садовина, то Роман і не вилазить звідтіля од ранку до ночі. Хоч кожного дня тоді виходить ловити Романа з довгою лозиною стара панна-злючка, проте йому нема чого її боятися, він знає, що між густим гіллям на верху дерева не достане його ні сама панна, ані її лозина.

Хай собі вона під деревом лютує та штурхає лозиною між

віти, Роман собі поволі гризе грушу й качаном влучає панну. Коли ж надокучить йому така робота, він несподівано з вереском скакає з найвищої гілляки на перелякану панну, прямо їй на плечі, разів скільки перекрутиться, далі схопитися і так полетить, що тільки трава зашумить під ногами.

Приїлася садовина, заманулося сахару чи, булки - то є на світі ще крамарка Мелашка. Добре зорить за ним стара Мелашка, і перш ніж піти куди з дому, вона загляне і на піч, і під ліжко, і в шафу, і як тільки добре звіриться, що там не притаївся Роман, тоді замикає хату. А Роман все ж таки улучить час, як вона заворониться коли, і зараз вскочить у хату; а там можна потягти за маятник від годинника, одкрутити кранта в самоварі, булки шматок одпаювати. Застукає Мелашка, то хіба трудно Романові втекти од неї?

Ну, а як уже трапиться таке, коли вона впіймає його, то тільки й того, що уші намне,- шапки не здійме: коли йде на таке діло, Роман ховає шапку.

Часом буває не можна полізти в хату, тоді Роман придумує що-небудь, щоб таки добути, чого йому треба; можна, приміром, саму Мелашку заперти в хаті, забивши надвірні двері черепком або камінцем (мотузком зав'язати теж добре). Потім у вікно вимагати викупу: бубликів або сахару - чого там забажається.

Скрутно тільки доводиться зимою Романові. Більше всього йому шкодить, що чобіт немає у його. Правда, часом можна буває потягти з комина дідові рукавиці, взути їх на ноги й піти поковзатися на льоду, коли ж після того доводилося Романові мати діло з дідовою попругою, а що таке дідова попруга - всякий, мабуть, знає.

Зате, як прийде весна - Роман візьме своє.

Роман зіп'явся на одчинене вікно й заглядає в клас, де вчителька вчить дітей. Він хоче знати, що там діється в класі. Бережеться тільки того, щоб не підійшла близько вчителька. Хоч вона й закликає Романа в клас, хоч і каже, що там лихого не буде йому,- та Роман не має себе за дурня: він добре знає, що надворі він вільний бурлака, а піде в клас, то вчителька може там ще нам'яти йому й вуха та набити спину. Хто її знає, що вона думає. І коли вчителька підходила до Романа ближче й манила рукою до себе - він зразу зіскакував з вікна, одбігав геть-геть і, усміхаючись, казав:

- Ха! Які ловкі!..

Перші рази, як тільки Роман вилізе, було, на вікно, школярі в класі підіймуть регіт, а потім звикли і вже мало й дивились на його. Звик і Роман до свого місця на вікні. Часом, бувало, воно зачинене, тоді Роман тихенько спіднизу нігтями відчиняв його й непомітно вибирався на своє місце.

Роман пильно дослухається, про що йде мова у класі, і вже сам знає скільки літер...

Буває, що школяр у класі помилиться й не так називає літеру; тоді Роман голосно взиває його дурнем і навчає, як треба казати.

Проте Роман ніколи не забуває, що він не школяр, а вільний козак, і тільки стерігся, щоб не підкралася часом вчителька та не впіймала його. Коли б Роман був у школярах, тоді інша справа.

Роман уже школяр. Діждавшись осені, він сказав батькові, що піде до школи вчитись, сам пішов до вчительки й записався в школярі.

В школу увійшов уже він, як своя людина: з учителькою

поводився по-домашньому, а в класі на лекціях сидів, як у своїй хаті.

Ось він пише тепер палички та кружечки; сидіти йому на ослоні незручно, і він пише, стоячи на одній нозі. Цупкі пальці міцно держать перо, сам він щиро пильнує роботи. Носом сопе так, що чути на другому кінці класу. Сорочка йому висунулась і штаненята тільки що держаться. Пише Роман з великою охотою; іноді на хвилину одірветься од роботи, скоренько огляне очима клас, штовхне свого сусіда, що розіклався з ліктями, підтягне штани, шморгне носом - і знову до роботи.

Одхилив голову набік, глянув на своє писання й записався. Через плече зазирнув до свого сусіда й зареготався на весь клас.

- Тітко, чи як вас!..- гукає він до вчительки.- Ось гляньте сюди. Гарасим якого кілля понаписував: чи не думає він лісу городити?

Школярі підняли регіт. Вчителька морщитьється.

Підійшла до нього й наказала сидіти тихо, не роздивлятися на всі боки та глядіти свого діла.

«Що я там такого сказав,- подумав Роман,- що немов сердиться оця... баришня?»

Надокучило йому писати палички та кружечки: він перекинув сторінку й став малювати коня. Кінь вийшов поганий: кривий, зате хвіст і грива такі, як і хотілося Романові. Він надув щоки й став пихкати, пригадуючи собі, як кінь басує. Потім мерщій кинув перо. Схопився з свого місця й побіг із класу.

- Ты куда это? - припинила його вчителька. Роман сказав. Усі школярі зареготались.

Роман стоїть навколішки коло порога й сміється.

- Ну, а як же я буду тут писати? - питає він учительку.

- Ты теперь писать не будешь,- каже йому вчителька. Роман трохи постояв, вийняв з кишені ножика й став стругати якусь паличку.

Вчителька вгледіла й одібрала в його ножика і паличку. «Кумедія, та й годі»,- думає Роман.

Здвигнув плечима й задумався. Нудьга взяла його. Він став заглядати через голови школярів у вікно.

- Петре! - крикнув він зразу.- Он уже поїхали ваші батько з торгу і телицю повели!

В класі стали знов сміятись. Учителька розсердилась, аж почервоніла.

- Если не будешь ты хорошо вести себя в классе,- промовила вона суворо,- то я тебя совсем выгоню из школы. Болван.

Романові робиться ніяково; він моргає очима й дивиться на школярів. Усі сидять тихо, навіть боязно...

«Е, тут щось не так»,- думає Роман.

Роман, ідучи до школи, ковзався на льоду й увалився. В класі він скинув мокрі штанці й повісив на гарячій грубі сушитися. Сам остався в одній довгій сорочці.

У клас увійшла вчителька. Вона, може б, і не помітила, що Роман сидів у самій сорочці, та старші школярі зняли регіт.

- Чего это вы? - питає вона одного.

Регочуться й показують пальцем на Романа.

- Где ты девал свою одежду? - крикнула вона.

Роман показував рукою на грубку, де висіли мокрі штани, й почав казати:

- Я йшов через лід та ненароком увалився...

- Оденься сейчас же! - перебила вчителька.- Обожди, я расскажу твоему батьке - он тебя выпорот хорошенько, тогда не будешь уваливаться. Разве можно сидеть в классе раздетым? Это тебе не дома, это тебе школа. На печи у себя будешь сушиться, а не в классе. Ступай к сторожу обсушись.

Роман вийшов насеред класу, стяг з грубки вогкі штани і, плутаючись у довгій сорочці, аж закурів з класу.

Вчителька не збрехала: якось побачила вона Романового батька коло церкви і сказала йому, що Роман у класі дуже пустує. Розказала й про те, як Роман увалився. Романові дома в перший раз довелося покуштувати березової каші, і він помалу став розуміти, що школа - не своя хата, а вчителька - не тітка.

Невесело стало Романові в школі...

Роман складає слова за вчителькою. Вчителька сердита, червона, стукає паличкою по ослоні перед самим носом Романа й пискливо кричить:

- Ну, говори за мной - пе-ре-пе-ля-та.

- Пе-ре-пе-ля-та,- тягне за нею Роман по складах.

- Ну, скажи сразу, что вышло?

Роман чмихнув носом і тихим голосом промовив:

- Перепелинята.

- Не перепелынята! - викрикує над самим ухом учителька.- Ну, говори еще раз.

Роман сам чує, що він не так, як учителька, вимовляє те слово, та, на велике його диво, помічає, що язик йому немов отетерів і не слухається його.

- Пе-ре-пе...- націляється помалу Роман казати, потім заплющує очі й разом випалює - линята.

Вчителька важко дихає, хлопці регочуться.

Довго билася вона на цьому слові з Романом, поки вкрай вимучила себе й хлопця. Роман по складах проказував вірно - зразу ж усе слово казав так, як звик він давно його казати дома. Вчителька махнула рукою на Романа й відійшла. Роман сів змучений і засоромлений.

Між школярами скоро пішла новина: Роман не вчитає. Роман сам дивується, що він, будиши таким бідовим хлопцем, не вчитає букваря. Школярі на перемінах не давали Романові спокою.

- Романе,- в'язли вони до його,- ану скажи: м'ясо... Романе, що означає: кафтан? Романе, що робить учитель у класі з дітьми?..

Роман засоромлюється й мовчить: слово «м'ясо» він вимовляє - «мясо», «кафтан прожог» - по його вийшло: собака десь дірку прогризла, а слова «учитель в класі беседує з дітьми» він пояснив так: учитель в класі збісився з дітьми.

І почалося щось чудне діятися з Романом: дома й на вулиці - Роман, як Роман, а в класі Романа всі за дурня мають. Догадується він, що є тут якась кривда, а яка саме - не зрозуміє, тільки на вчительку серце має.

Потім усе це обридло йому до краю. Він став лінуватися, пропускати лекції, і одного разу прямо сказав дома, що він більше не хоче ходити до школи. Його набили й вигнали. Роман все ж таки в школу не пішов. До обіду він протинявся десь по бур'янах, а як стали школярі йти з учнями по домівках, пішов і він додому. Скільки разів йому так удавалося одурити домашніх, потім діло розкрилося. Батько ізсинив Романові попругою все тіло. Не допомоглося - Роман уперто сказав: нехай його хоч уб'ють, а в школу він не піде.

- Знаєш що, старий! - звернулася якимось до Романового батька мати.- Чи йому їсти хліба з тої грамоти?.. Хай краще йде до хазяїна та привчається до діла.

Роман повеселішав.

Одного ранку, після довгої одлучки, Роман прийшов до класу. Коли увійшла учителька, Роман не сидів на лавці, а нероздзягнений стояв коло порогу, з книжкою під пахвою. Він мав уже себе зовсім одрізаним од школи й дивився на ослони, на казенні стіни як на щось далеке йому, чуже. Прочитали молитву; тоді Роман підійшов до вчительки й оддав їй шкільну книжку.

- Я не буду ходити до школи! - сказав він.

Вчителька почала розпитувати, що він буде робити вдома.

- До хазяїна піду,- промовив Роман і пішов до дверей.

Вчителька ще хотіла щось сказати. Роман її не слухав і був уже за дверима.

В коридорі він спинився й подумав. Потім вернувся, прочинив у клас двері, просунув туди голову, не здіймаючи шапки, і тоненьким голосом, передразнюючи вчительку, пропищав:

- Какой ті балван!.. Ні скажіш - пі-рі-пі-лі-ня-та... Га, щоб вони були видохли тобі! - додав він баском, як чабан. Потім, під регіт усіх школярів, стукнув дверима і, скільки духу, подався од школи.

МУЖИЦЬКА АРИХМЕТИКА

- Чи немає у вас, Василію Йвановичу, якої газети або книжки? - питав хурщик Антін монопольщика, зав'язуючи в

хустинку гроші за хуру.

- Василь Іванович, панок середнього віку, червоненький, з круглим животом, потягнув цигарки й пустив хмару диму.

- А навіщо тобі книжка? - спитав він, насупивши ріденькі брови.

- Побавився б трохи святом, а то забув, коли й книжка була в хаті,- одмовляє Антін,- мабуть, і азбуки запам'ятав уже.

- То тобі велика шкода од того?.. Як сказати правду, то пусте оте діло - книжки читати! - став казати Василь Іванович.- Та зовсім воно й не личить тобі.

- Звісне діло, хіба треба, щоб нам були книжки в голові,- згоджується Антін,- часом за роботою нема коли вгору глянути, не то в книжку!..

- То чи не знайшлося б, кажу, чого-небудь для мене,- знов казав Антін, трохи переждавши,- почитав би трохи по обіді, щоб не скучати.

- Хіба от що,- подумавши, сказав монопольщик,- я внесу тобі псалтиря. Для свята більше підходящої книжки й не знайти.

- Псалтир є в мене, Василію Йвановичу,- мовив Антін.- Чи немає якої-небудь іншої?.. Може, є така, що пише про волю та про землю?

Василь Іванович скосив набік заскалене око й закусив губу.

- Таких книжок, як ти кажеш, у мене, братику, не водиться. За такі книжки - знаєш, куди тепер ховають? - Василь Іванович суворо глянув на Антона.- Стережись, Антоне, тих книжок, як огню - по-приятельському раджу тобі. А коли вже тобі припала така охота читати, то подожди - я тобі

дам іншу книжку.

Василь Іванович пішов у другу кімнату, одчинив шафу й став ритися в купі якихось паперів та книжок. Витягнувши зісподу старенький, в обшарпаних палітурках, задачник Євтушевського [1] він обмахнув на йому порох і виніс Антонові.

- Оце тобі, Антоне, книжка,- казав Василь Іванович, оддаючи йому задачника.- Не пуста яка-небудь - пользовита книжка! Тут усяка тобі задача - немов загадка: поморочиш голову, поки ладу добереш.

- Спасибі, Василю Івановичу,- сказав Антін. Потім узяв, не роздивляючись, під руку книжку, попрощався й пішов із хати.

Василь Іванович стояв коло дверей і довго дивився йому вслід. Потім тихенько захихикав. Веселий і радий, осміхаючись у руденьку борідку, пішов він до другої кімнати обідати.

Одпочивши по обіді, монопольщик узяв палицю й пішов на проходку. Йде Василь Іванович селом, палицею підпирається. Коло дворів і хатів сидять гуртками чоловіки та жінки, гомонять собі. На моріжку пустують діти; співають десь дівчата. В селі немає більше «панів», крім Василя Івановича, і він почуває себе тут маленьким князьком. Люди низенько вклоняються йому, і він привітно киває їм головою. Йому так приємно бачити почитивність до своєї особи.

Ось іде селянин Литовка,- який здоровенний мужичура, а як покірно вклоняється, мов той дуб у час негоди.

---

[1] - Йдеться про «Збірник арифметичних задач» російського методиста-математика Василя Андріановича Євтушевського (1836-1888), за яким протягом кількох десятиріч вивчали арифметику у школах Росії та України.

Догадується Василь Іванович, чого так хилиться перед ним Литовка: підходить строк векселю, а грошей, мабуть, тонко...

«Нічого, подождемо,- думає він,- аби проценти в свій час виплачував».

Йде далі Василь Іванович, мугиче собі під ніс щось боже-ственне, хазяйським оком по селу роздивляється - чи немає де непорядку.

Нагримав на дітей, щоб не пустували, зачепив молодицю, що вийшла до колодязя по воду.

Дійшов до Антонового двору. Бачить - у вишнику, коло хати, сидять люди, гомонять, сміються. Між ними - Антін з книжкою.

«Ага, книжечку мою читають! - подумав Василь Іванович.- Ну, нехай собі читають». Спинившись проти вишнику, він спитав:

- Ну що? Як книжечка - понаравилась?

- А нічого собі! - одмовляє Антін.- Веселенька книжка.

- Ну читайте, читайте собі! - промовляє Василь Іванович і йде далі.

«Веселенька книжечка!...- сміється він сам собі.- Їм що не ляпуть язиком, аби ляпуть. Та ще й іржуть собі! І що там вони знайшли такого смішного?»

Потім його стало тягти послухать. Звернувши з дороги, непомітно підійшов він до тину й став крадькома прислухатися.

Слухає - Антін читає по складах:

- «Крестьянин обязался перевезти из города 50 ламп с тем условием, чтобы за каждую доставленную в целости лампу платили ему по 5 коп., а за каждую разбитую высчитывали с него по 1 р. 20 к. При перевозке 3 лампы разби-

лось. Скільки зароботал крестьянин за доставку ламп?»

Антін, дочитавши задачу до краю, підняв червоне від натуги лице й веселими очима оглянув слухачів.

- Питає: скільки то він заробив? - сміючись, своїми словами переказує Антін.

- Мабуть, багато заробив! - сказав бородатий дід у білих штанях; далі вийняв з рота люльку й зареготав.

- Не скажу вже, скільки він там заробив, тільки знаю, що як стане так заробляти, то скоро й останньої коняки збудеться,- додав руденький і жвавий Охрім.- Хай йому біс з такими заробітками!

- Це чи не буде так саме,- став розказувати дід у білих штанях,- як назаробляв Захарів парубок у якономії. Пробув тиждень коло молотилки в пана, приходить у суботу ввечері додому. «Ну,- каже батько,- давай же оце, сину, гроші завтра поїду в місто - там дещо купити треба». А він став та й каже: «Оце хоч бийте, хоч лайте, а грошей не приніс ні шага!» А батько: «Де ж ти, сучий сину, дів? Загубив, чи, може, вкрали?» - «Не так було б мені,- каже,- шкода, коли б я загубив або вкрали, а то зовсім і в руках не держав!..» Потім і розказує, що там уломилось було щось коло віялки, а вину на нього склали. Прикажчик вилаяв його на всі боки і при рощоті не дав ні копійки та ще й наказав, щоб приходив одробляти той збиток іще на тиждень. А батько слухав-слухав, далі й каже: «Отак, сину, завжди заробляй, то скоро хазяїном станеш...» То чи не стільки, кажу, заробив і той на лампах, як цей за віялку,- закінчив дід.

Усі засміялись.

- Лампа - річ тендітна,- казали другі,- торохнеш возом - наробиш скла. І понесла його лиха година під таку хуру!

- Підеш і під таку хуру,- сказав похмурий чоловік,- коли в

хаті, може, й шматка хліба немає.

Обміркувавши справу з лампами з усіх боків, люди примовкли, і Антін, узявши книжку, став читати далі.

«Он яке діло!» - подумав Василь Іванович і став прислухатися пильніше.

- «У помещика было,- читав далі Антін,- в одном куске 857 десятин земли, в другом на 130 десятин больше, чем в первом, а в третьем на 150 десятин больше, чем во втором. Сколько десятин земли было у помещика?»

Прочитавши задачу, Антін став пояснити її по-своєму:

- В одному куску, каже, було аж 857 десятин, а в другому ще більше на 130, а в третьому й того більше!.. А потім іще й питає,- тут Антін звів палець догори й прищурило око, скільки ж то тієї землі було в пана?

- А мабуть, чи не більше було, ніж у всеї нашої громади! - каже, осміхаючись, один з гурту.- Коли б оце на всіх нас хоч один отой кусочок, то було б і нам, і дітям нашим.

- Ото кусочки! - моргнувши оком, сказав Охрім.- Це не те, що в тебе або в мене: з такими кусочками можна хазяйнувати! А коли б йому в одну руку - опруг та в другу - півопруга, а в третю - й зовсім нічого,- отоді б нехай він похазяйнував! Поневолі пішов би лампи возити!

- А добре було б знати, скільки то прийшлося б на двір, коли б усю оту землю та поділити поміж нашими громадянами? - проказав похмурий чоловік.

Далі Василь Іванович уже не міг терпіти. Вийшовши з-за тину, він почав докоряти людей:

- І навіщо б ото я базікав отаке язиком?.. То ж книжка написана зовсім не для того; по їй треба вчитися арихметики, а ви казна-що витіваєте. Коли так читати, то краще зовсім не читати!

- Та ми, Василію Йвановичу, читаємо так собі, з нудьги,- виправдувались люди,- аби чим час загаяти.

- То не краще б було з нудьги взяти та й полічити, скільки вийде в кожній задачі,- наставляв Василь Іванович,- то ж на те вона і є - арихметика.

Передні чоловіки сиділи і вдавали, що ніби увічливо слухають Василя Йвановича. А позаду Охрім накивував бровою своїм сусідам і стиха гомонів:

- Це, виходить, така арихметика - панові звозять хліб з поля, а мужикові нема з чого возити, то мороч голову - скільки то всеї землі в пана!

Скільки душ пирснуло зо сміху, проте здержались, щоб не зареготати голосно.

- Бачте,- казав далі Василь Іванович, почувши сміх,- смієтесь, а й самі не знаєте з чого. А я знаю, що ні один з вас не доведе до ладу задачу!

- Де вже нам! - казали передні.- Ми люди малограмотні або й зовсім неграмотні: куди нам полічити отаку силу!

А Охрім казав далі своїм сусідам:

- Це, скажемо, так. У тебе, Микито, скільки землі? Два опруги? Ну і в мене щось коло того. От зійшлися ми та й балакаємо: а давай будемо лічити панову землю, коли своєї катма. Ти скажеш: стільки в пана землі! А я скажу: ні, стільки! Ти скажеш: брешеш, бо стільки, а я скажу: ні, ти брешеш! Потім ти мене - цап за чуба, а я тебе по уху - і пішла арихметика!.. А ось Грицько йде та і питається: за віщо то люди б'ються - чи не за батьківщину часом?

Усі реготалися, вже не здержуючись. Василь Іванович став сердитись.

- Варнякаєте ви таке, що воно зовсім не до діла. Я ж вам кажу,- намагався він пояснити,- що в задачникові тільки

так пишеться про кого-небудь, аби було над чим рахувати.

- То оте ж саме й ми кажемо,- перебив його Охрім.- Коли вдома чорт має чого рахувати, то давай...

- Тьфу! - плюнув з серця Василь Іванович.- Давай сюди книжку! - крикнув він до Антона й трохи не силою вирвав її у його з рук.

- Вам книжки читать?.. Вам хвости волам крутити! Ото ваша книжка! - Василь Іванович повернувся й пішов од гурту.

Всі реготалися.

- Знаєте, Василь Іванович! - крикнув Охрім услід монопольщикові,- коли б довелось нам ділити ваші 90 десятинок, то, може б таки, поділили по своїй, по мужицькій арихметиці.

- Може, чи й поділили б! - підхопив сумний чоловік.

Василь Іванович зразу спинився, мов його хто сіпнув за полу, повернувся, хотів щось казати. Потім плюнув і мерщій подався до своєї монополії.

- Бач, як закрутив носом! Видно, не дуже до смаку прийшлась йому мужицька арихметика! - казали, сміючись, люди.

- І звідкіль принесла його нечиста сила! - казали другі.- Тільки де два-три чоловіки зійдуться, то вже й його чортяка, хоч-не-хоч, внесе туди! Не дав начитатись уволу. А шкода: втішна була книжка!

НА ЧУЖИНУ

Тиха і смутна весняна ніч, мов молода черниця. Не чути на селі ні гомону, ні співу. Все повилося в тіні. Біліють проти місяця хати з темними вікнами,- не то дрімають, не то

щось думають.

Може, думають вони про те, що завтра рано має одбутися на селі смутнеє свято, і після того свята багато їх останеться пустками; загуде в негоду вітер у димарі, завітає в гості лупатий сич, і буде в їх моторошно й сумно.

Не дві й не три сім'ї, а мало не половина всієї громади завтра ранком помандрує з рідного села в далеку, невідому чужину - туди, де серед диких степів, як кажуть люди, гуляє з хуртовиною мужицька доля.

Сьогодні вкладалися люди з своїм добром, і цілий день стояв у селі шум і гомін; тепер усе затихло. По дворах, навантажени всяким збіжжям, стоять вози, готові в дорогу, й мандрівці останній раз лягли спочити в своїх хатах. Та чи сплять вони тільки?..

Заскрипів засов коло чиїхсь дверей, і далеко по селі пішла луна.

З своєї хати вийшов старий Жук. Він босий, без шапки, в усьому білому. Цілий день голова була заклопотана, тепер усе те кудись полинуло, затихло, на серце зійшов до його смуток.

Тихо, мов привид, ходить по двору, по городі, ходить, спиняється, щось думає... Далеко в промінні місяця біліє його сумна постать.

Що то думається старому? Може, споминає батька та діда, що свій вік прожили на цьому дворіщі, може, пригадує свої давні пригоди, які траплялися йому на віку, а може, хоче тільки добре надивитися і запам'ятати свою батьківщину, щоб не забути її на чужині... Перед хатою стоїть старий гіллястий ясен, усю хату й половину дворища вкриває він своїми вітами, вищого дерева од його немає на всьому селі. Ще здаля, не доїжджаючи скільки верстов до села, мо-

жна бачити його кучеряву зелену верховину.

Жук спинився серед двору, зчепив руки на грудях, підняв голову й дивиться на ясен. Знає він себе маленьким-маленьким хлопчиком, а й тоді вже цей ясен був такий старий, могутий. Тоді здавалося Жукові, що своїм гіллям він достає до хмар.

«І хто тебе посадив та викохав такого! - думає Жук.- Дід, чи прадід, чи якийсь давній пращур?..»

Колись хотіли купити у його цього ясена на зруб.

- Коли дасте двісті рублів та після того я двісті разів заплачу, тоді продам! - сказав тоді Жук.

Тепер пішов загалом навіть ні за віщо.

Прохав Жук нового хазяїна, щоб не рубав цього ясена, і той обіщався, та хто його знає, як воно буде... Жук поїде, а ясен зрубають,- він і знати не буде. І на цьому місці буде виднітися голе небо, буде пусто і сумно тут...

Жук підійшов до ясена, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою й заплакав.

- Прощай, мій товаришу, мій вірний старий друже! - тихо промовляє він, мов до живої людини. Потім сів під ясеном, схилився на руку й замислився. Знає Жук, що останній раз сидить він під ясеном; назад він не сподівається повернутися хоч би в гості: старий, він дуже.

З сіней вийшла ще одна біла постать, підійшла до Жука і мовчки сіла поруч з ним. То Жукова старенька дружина.

Сидять вони задумавшись, мовчать...

Про віщо їм розмовляти? Не про щастя ж їм марити, не його ж, справді, їдуть вони шукати в чужу сторону на заході свого життя!

Стоїть місяць серед неба, засіває срібним пилом блискучий хрест і сині шибки старенької дерев'яної церковці. А

там за церквою стоять хрести, хрести... і сумні білі постаті під тінню ясена немов нахилилися у тую сторону.

А в панському саду соловейко чи плаче, чи сміється, аж виляски розлягаються. Там, де кінчаються доріжки та квітники й починається дика частина саду, окутані темрявою стоять під терниною хлопець і дівчина.

Не перший раз, як упаде на землю ніч і пани вкладуться спати, крадькома виходила дівчина в сад до хлопця на розмову; не раз стояли вони тут, обнявшись, до самого ранку. Тепер минулися жарти, минулися сміхи: стоять засмучені хлопець і дівчина, не дивляться у вічі, одно одного докоряють за минулі ночі.

- Хіба ж ти не знав, що так воно буде? - крізь сльози вимовляє дівчина.- Нащо ж водив, нащо з ума зводив?.. Тепер ти поїдеш, мене в славі покинеш,- будуть мене люди обминати. Бо хто ж візьме тую дівчину-наймичку, що парубок покинув. Оцілував, омилував та й покинув... Мовчиш і слова не промовиш? Хіба ж не сама я,- казала далі дівчина, вже обливаючись слізьми,- не сама одвадила од себе всіх хлопців?.. Бо я ж уже думала, що мені їх не треба, я вірила, дожидала, що з тобою нам судилося вже й вік згорювати. Я ж не думала, що через тебе, може, прийдеться мені вік косу заплітати. Буду заплітати, буду плакатися на тебе, поки не вмру; і не буде тобі щастя на чужій стороні за мої сльози сирітські!

- Нащо так казати? - тихо, одмовляє парубок.- Не сам я їду - жене недоля, ти ж знаєш про це. Нехай би я зостався тут, нехай одружилися б ми,- куди б же я дівся тоді з тобою, в чию хату повів би?

- Казаха ж - наймайся до панського двору, я на кухні слу-

жила б... Жили б якось...

- І цілий вік по наймах хилялись?
- Ми б працювали, заробляли, зібрались би на свою хату.
- Коли ж мені ті гіркі заробітки й так серце всушили.
- Горювали б, та все ж у рідній стороні, не на чужині.
- Щось мені й рідна сторона вже не мила.

Замовкла дівчина, схлипує, в руках мне білу квітку, що зірвала з терну.

- Чи не казав я тобі, чи не благав тебе,- став казати парубок дівчині,- кидай найми та поїдемо зо мною. То миліше тобі жити по наймах, панам догоджати, ніж працювати на себе? Що нам рідна сторона, коли нема в ній нам життя! А там би мали свою землю, свою хату, і стала б нам чужа сторона за рідну.

- Не буде мені чужа сторона за рідну довіку!
- Люди ж їдуть, привикають,- привикли б і ми!
- Не привикла б я на чужині, поки не вмерла. Туди б не доїхала, на дорозі зав'яла б, як скошена травина.
- Чого ж тобі тут шкода? Панських маєтків та будинків?
- Коли мені їхати звідсіля, то краще живою в домовину лягати.

З-за тополь вийшов місяць. Заглянув він у куток, де сумують хлопець з дівчиною, та й байдуже йому: всього буває на світі! «Не всі тії вінчаються, що любляться та кохаються»,- співається в пісні.

Затихло кругом. Тільки чути, як тихо схлипує дівчина. Сумує тернина і, немов слізьми, осипає засмучену пару своїм білим цвітом.

Веселий, ясний весняний ранок; горить на сході мало не половина неба червоним полум'ям. У сяйві рожевого ранку

пишаються сади в білому буйному цвіті, немов у снігу; зеленіє молода трава по майданах і берегах. Немов для свята, вирядилось і завітчалось село.

Ще було рано, а вже всі в селі повставали; старі, молоді, діти - всі вийшли на вигін до монополії виряджати в дорогу поселенців.

Не звичайний гук і гомін ярмарку,- інший якийсь гомін, що ще здаля будить у людини смутний і хвилюючий настрій; щось поважне й журливе чувається в його підвищених тонах.

На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять люди. Червоні, білі, блакитні хустки й спідниці, чорні й сірі свитки, кудлаті голови - все хвилювалось і вигравало проти сонця різнобарвними кольорами. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами й усякими іншими домашніми речами.

Люди скупчуються гуртками коло возів. Хлопці й дівчата збились осторонь в окремий гурток і щось розмовляють собі. Коло возів, між купками людей, блищать на сонці чарки й пляшки з горілкою. У кожного на лиці святковий і разом смутний настрій, очі сяють тихим блиском, лиця червоні, заплакані.

Ревуть воли; то там, то там чути сумні пісні або жіноче голосіння, і над усім лунає співуча, голосна, глибоко пройнята щирістю мова.

- А я не піду! - вирізувалися з моря голосів пекучі слова.- Будуть тягти - за одвірок учеплюся, а не поїду з своєї батьківщини! І синів не пущу. Нехай згорить хата - упаду на попіл, умру на йому, а не покину свого гнізда!

- Ех, брате, брате,- одмовляв йому спокійний і смутний голос,- десь мало ще ти горя бачив на світі, що так кажеш.

Між возами, в гурті своєї родини, якась п'яненька й заплакана баба пританцьовувала і приспівувала:

Бом, бом!

Та поїдем у Тамбов,
А в Тамбові добре жить,
Горілочку будем пить...

Потім кидала танцювати, припадала головою до полудрабка й починала тужити:

- А куди ж це ми їдемо, куди од'їжджаємо! Завезуть мої кісточки на край світа, де зима люта, де людей немає, а тільки звірі та комлики. Там і сонечко не сходе, і зірки не сяють, і вітер туди не довіє з рідної стороньки!

- Мамо, мамо!.. Та заспокойтесь; вже ж не pomoжесть-ся! - взявши за плече, умовляє її русявий чоловік із синіми заплаканими очима.

А в другому кінці п'яний чоловік з червоним у сльозах і пилу видом силкувався на віз вилізти. Жінка його придержувала за полу; він одривався, потім знов чіплявся. Нарешті йому таки вдалося вилізти на віз.

- Люди добрі! - кричав він, стоячи на возі.- Слухайте, люди: помоліться за мою грешну душу і прощайте навек! - Жінка сіпнула його за полу, і він з розгону сів на якісь мішки.

Старий високий дід стоїть без шапки, держить у руці чарку з горілкою й старечим, щирим голосом співає:

Нащо ж мені те багатство -
Буде з мене й трошки:
Дадуть мені сажень землі,
Ще й чотири дошки.

Сивий чуб його має в повітрі, а з очей котяться сльози.

Час іде. Стала наближатися година рушати в дорогу. Це почувається в загальному гаморі: мова лунає голосніше, швидше, немов люди поспішаються наговоритись уволу. Гомін стає все дужчий і дужчий.

Із моря звуків прорвався і пролунав над людьми різкий, суворий голос, ударивши по всіх серцях. Трудно було розібрати, що він саме казав, та всі знали, що то подається знак рушати.

- Пора, запрягайте,- чути було голоси,- щоб не спізнитись нам на станцію!

Сколихнулось море і схвилювалося.

Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із села на гору. Вся юрба людей розтягнулася в довгу стрічку, потім стрічка посередині робилась усе тонша й тонша і розірвалася. Здавалося, що цілий живий організм розірвався на дві половини. Одна половина подалася назад до села, друга поповзла далі по шляху.

Геть-геть уже на горі видніються вози.

- Прощайте! Прощайте! Прощайте! - кричали ті, що на горі, тим, що внизу.

Поселенці виїхали на гору. Все село стояло перед ними, як на долоні: в зеленій траві, в білому цвіту, в золотому промінні.

В селі гуртками розходилися по домівках люди, заплакані, зворушені, і голосно розмовляли.

Село здавалось напівпокинutoю пусткою.

1910

ПАЦАНОК

У весняному повітрі загув вечірній дзвін, разносячи по місту людям звістку, що зайшло велике свято.

Вирізалися в небі перші зірки над низенькою обшарпаною тюрмою.

Сонною пусткою-руїною здавалася вона у вечірніх при- смерках.

А за ґратами та замками стиха шуміло - гула там підбор- кана молода сила.

В тюрмі почалася повірка: забриньчали швидко ключа- ми, часто заґрюкали молотками об залізні ґрати. Поспі- шали, бо спізнилися сьогодні.

В третій камері товариш Петро виряджався в дорогу. Сьогодні на прогулянці він образив начальника, якого ненавиділа вся тюрма, і тепер мусив іти до карцеру. Това- риші по камері гуртом виряджали його: давали йому те- плішу одєжу, розсипали поза підкладкою піджака тютюн та сірники, щоб не знайшли, коли будуть його обшукувати.

Сам Петро, кремезний хлопчина з русявою борідкою, прихватком наїдався чогось аж на троє суток.

Через невеликий час, одягаючись на ходу після трусу й широко ступаючи по коридору, він уже поспішався до карцеру. Слідком за ним ішов надзиратель і брязкав клю- чами. Стали перед маленькими старими дверима з діроч- кою-прозуркою й здоровенним висячим замком.

Оцей льох, чи комірчина, по бідності тюрми, була при- значена для карцеру. Загриміло залізо, і двері одчинилися. Трохи пригнувшись, Петро ступив кудись у вогку й холо- дну темряву. Зразу тоненько дзвизнув за ним важкий залі- зний засов, загримів замок, і все стихло. Петро ступив далі

й став обдивлятися.

В маленьке віконце, густо переплетене ґратами, заглядало зоряне небо.

Петро потягнувся й голосно позіхнув.

- Здрастуй, товаришу!.. За віщо це тебе? - несподівано почувся десь з темного кутка тоненький дитячий голос.

Петро здригнув.

- Ти хто такий? - зараз спитав він.

- Я - пацанок [2] з п'ятої камери... Це добре, товаришу, що ти сюди попав: удвох буде якось веселіш.

Придивившись, Петро хутко завважив, що в кутку, під стіною, щось біліло. Підійшовши ближче, він став добачати й фігуру пацанка.

- А тебе ж за віщо сюди... товаришу? - спитав Петро, осміхнувшись.

- Масалку [3] погнав в Христа та паску, то старший і посадив на троє суток,- хвастовито одмовив пацанок.

- Як же сидиться тобі тут, товаришок? - розпитував Петро, сідаючи поруч з пацанком.

- Ой гидко-гидко, товаришу,- таємним голосом одмовляє той.- Холодно, вогко, та ще... пацюки, щоб вони видохли! Заснути ніяк не дадуть: тільки задрімаєш - зараз так і зашарудять по ногах, по грудях... один за палець укусив; то оце я зняв черевика та й стережу - може, підкрадеться котрий, то пришию [4] суку.

Петро став витрушувати поза підкладкою тютюн та сірники, а пацанок зразу почав безперестану щебетати.

Володьку-пацанка знала вся тюрма. То був хлопчик на

---

[2] - Пацанок - хлопчик

[3] - Солдата-вартового

[4] - Пришию - уб'ю

вигляд років дванадцяти, бідовий, непосидючий. У камері він завжди як не з надзирателем гризся коло прозурки, то на вікні коло ґрат допікав вартового. На тюремному дворі, коли виходила п'ята камера на прогулянку, його жваве цвірінчання, змішуючись з брязкотом кайданів, сповняло увесь двір. Собі за товариша там вибирав Володька завжди якого-небудь здоровенного значного кандальщика, ходив поруч з ним, пихкаючи поважно цигаркою й переймаючи всі рухи і звички старих каторжан; свій тюремний бушлат та шапочку він навіть намагався носити так, як вони.

Тепер перед новим чоловіком, перед «політичним», йому хотілося показатися не яким-небудь «грачем», [5] а парнем «фартовим». За першу ознаку цього вважалося знаття фартової мови, тюремних та злодійських звичок, і Володька зразу хотів висипати перед Петром увесь свій запас цієї науки. Пересипаючи свою мову фартовими словами й пере-скакуючи з одної розмови на другу, він цокотав:

- Нема в нашій камері тепер путніх реб'ят. Колись були боги, так боги: [6] Кошовий, Близнюк, Васька-кандальщик... А тепер осталися одні сявки. Духовитого парня ні одного нема. Всі такі, що на волі «стріляли» та під рундуками танцювали за печінку; а сюди поприходили та й мають себе за якесь божество... Знаєш, товаришу, мене судили на один рік, а я після суду встав та й погнав председателя в закон та пугвички: припаяли, суки, іще на півроку... Шармач я, і раз був на грубому [7] ділі. З Ваською з кандальщиком «купили» в одного єрика [8] п'ять тисяч. Ех, і погу-

---

[5] - Грач — по-тюремному - новак

[6] - Бог - те ж, що й Іван по-тюремному.

[7] - Гарному

[8] - Єрик - дідок

ляли ж тоді ми з ним! Тільки не довго й гуляли: на третій день згоріли... [9]

Володька закурив цигарку і, човгаючи здоровенними черевиками, став ходити по карцеру.

В одеськім саді я гуляв,
З красоткой насмаждався;
В чіжолі кандали попав,-

зспівав він дзвінким альтом, і було чудно помічати в дитячому голосі добре переняту манеру старих в'язнів.

- Ех, товаришу! - заговорив він, зразу кинувши пісню, - шкода мені на волі одного тільки: маруху [10] милу покинув я в Таганрозі. От красючка - як лялька!

- Велика ж вона, твоя маруха? - осміхаючись собі в темноті, спитав Петро.

- Їй було...- Володька трохи подумав,- було їй тоді одинадцять років. Вона теж шармачка. На побачення приїздила, два карбованці грошей передала - їй-богу! Падлець буду - не брешу! А це щось не чути. Треба було писнути їй. Чорт їх розбере - цих бабів - може, вже з другим любов закрутила!

Ти думаєш, подлянка,
Що я тут пропаду?
Як вийду я на волю -
За все тобі томщу:
Ручки-ножки поламаю
І кості покручу...

---

[9] - Попались

[10] - Полюбовницю

Між ґратами вікна щось забряжчало; показався блискучий кінець штика.

- Ей ти, чорток! - почувся за стіною голос вартового.- Лежи мовчки, а то я тебе покладу.

Коли Петрові обридло слухати пацанка, він сказав йому:

- Ну й «наливаєш» же ти добре, товаришок! Не знаю - який з тебе Іван вийде, ну, а тріпач добрий!

Пацанок почав клястися:

- Падлець буду, коли хоч трошки брешу! Щоб мені волі не побачити, коли «наливаю»! - поклявся він великою тюремною клятьбою.

- Годі, Володька! - гостро сказав Петро.- Воля тобі ще потрібна буде.

Пацанок насупився й замовк.

Петрові стало шкода чогось хлопця, і він почав щиро розпитувати про його життя. Пацанок зразу одмовляв з неохотою, голосом ображеного, а потім зразу якось залишив свій тюремний тон і дитячим голосом став розповідати про своє життя.

- Як мені живеться - питаєш? - промовив він, присовуючись ближче до Петра й обгортаючись од холоду в свій полотняний бушлатик.- Погано живеться, товаришу: боги чіпляються до мене, завжди дражнять, бачать, що я малий, нікого не подужаю з їх. Спати посилають «на грачівку» й їсти садовлять з «грачами». А хіба я дешевший за їх? Мій батько був шармачем, і я шармач! Я не менше покрав на волі од їх. Дай бог усякому стільки покрасти, як я перекрав! - казав пацанок смутним голосом.

Петро слухав тиху скарґу пацанкову, його чистий мелодичний голосок, і йому почало здаватися, що немов він десь уже чув цей голос.

- Як ти гадаєш, товаришу,- через якийсь час звернувся до Петра пацанок,- дадуть нам завтра паски та крашанки чи ні? Розказують, що торік давали на паску всім по маленькій пасочці й по дві крашанки.

- Хоч і даватимуть, то нам з тобою, мабуть, не достанеться: ми ж з тобою в карцері! - одмовив Петро.

- То, може, як вийдемо, то дадуть? Може, хоч крашанки нам залишать?

- Навряд, товаришок.

- А як не дадуть, то ми будемо вимагати. Правда, товаришу? Прийде прокурор, то ми йому й заявимо.

Було помітно, що Володька дуже турбувався, щоб крашанки його не пропали.

Петро вже не слухав пацанка й, обнявши коліна руками, про віщось загадався. Отямився тільки тоді, коли пацанок, після довгої мовчанки, знов обізвався до його.

- Зботай [11] що-небудь, товаришу,- прохав він,- може, казку яку знаєш, а то скучно так сидіти.

- Щось позабув я вже казки,- глибоко зітхнувши після довгої задуми, одмовив Петро.

- Ну, розкажи що-небудь про свої партійні пригоди. Ти хто будеш? Есдек, чи есер, чи, може, анархіст? Я страх як люблю слухати про «політичних».

- Ну, слухай, товаришок,- сказав, хитнувши головою, Петро,- я розкажу тобі, тільки пильно слухай. От ти казав, що вилаяв масалку в Христа - чи знаєш ти, хто то такий Христос?

- Знаю,- одмовляє пацанок,- розп'ятіє, хрест, що ним попи чортів гонять.

- Ну, ще що знаєш?

---

[11] - Ботать - брехати

- Більш не знаю,- одмовив той.

- Христос - не хрест. Ти послухай, що я тобі розкажу про його.

І Петро простою мовою Євангелії став розказувати пацанкові про Христа.

Пацанок близько тулився до його, чмихав, закидав питаннями, і коли Петро став розказувати про суд над Христом, про його страждання й смерть, пацанок примовк, і тільки по тому, як сопів він носом, можна було вгадати, як пильно дослухається він до кожного слова.

Потім удвох вони почали тихо розмовляти про людей, про Христове вчення; марили про те, що б сталося на землі, коли б знову прийшов Христос.

- Я думаю,- казав мрійно пацанок,- коли б тепер він прийшов, то перш усього звелів би покарати всіх тих, що тепер нас мучать.

- Він навчав людей, щоб вони прощали своїм ворогам,- тихо одмовив Петро,- і він, коли б вони покаялися, простив би все їм.

- Простив би? - розчаровано протяг пацанок.

- Усіх би простив.

- І нашого начальника простив би? - питає пацанок.

У Петра защеміло чогось серце, проте він перемиг себе й сказав:

- І його простив би, коли б він покався.

Пацанок замовк і задумався.

- Слухай, товаришу! - трохи перемовчавши, промовив він смутним голосом,- може б, він хоч з посади його скинув?

- Про те нема чого й казати: начальником він не був би над нами.

Пацанок зразу повеселів.

- Ага!.. Так йому! - радіючи, казав він.- Зразу позривав би з його погони та до параші поставив би. Парашником зробив би його! Чи так, товаришу?

Петро на свій страх дозволив пацанкові поставити начальника за парашника. Пацанок дзвінко й радісно засміявся.

Потім пацанок про щось задумався.

- Ну, а нам з тобою, товаришу, не попало б часом од його?
- спитав пацанок.

Петро трохи подумав.

- Хто його зна, Володько,- за себе не скажу: може б, мені й досталося од його за що-небудь; ну, а тобі нічого не було б - це я добре знаю.

- А чого ж так? - тихо спитав Володька.

- Любив він пацанків таких, як ти.

- Любив? - радіючи й соромлячись, перепитав той.

- Любив, товаришок, і людям дуже наказував, щоб жаліли їх.

- А...- пацанок щось хотів сказати та й замовк. Потім тихенько одсунувся од Петра... Та забув він, мабуть, що Петрова рука лежала у його на коліні. Нагнувся над нею, а з очей упала на неї тепла крапелька-сльозинка.

Петро став закурювати.

- Ти вмієш писати прошенія,- казав пацанок через який час Петрові,- у вашій камері, кажуть, усі вміють добре писати прошенія.

- Можна буде написати,- одмовив Петро.

- Мене радять,- казав пацанок з дитячим довір'ям,- щоб я послав прохання до цариці про помилування. Коли б гарно, жалібно написати, то, може, що-небудь би й вийшло.

- То лишнє,- сказав Петро,- тепер не дуже вважають на

жалібні слова. Можна написати без того, може, що й вийде.

- Е, ні, не кажи, товаришу,- казав Володька,- розказують, що тут була колись політичеська баришня, то вона так написала одному пацанкові прошеніє, що навіть надзирателі плакали. Усе його життя списала. Через два місяці од цариці їй помилування прийшло... Так напишеш, товаришу? - казав далі пацанок.- Напиши, пожалуста! Спиши про все. І що здоров'я моє слабе, а кандьор поганий... що чаю-сахару немає, бо нема кому з волі прислати хоч карбованця. (Забув на той час пацанок про свою маруху.) Напиши, що є у мене «старушка-мать», що осталася без усякого пропитання... І оте напиши, що ти казав... що Христос пацанків велів любити...

Крізь ґрати стало пробиватися синє світло ранку. Виявились брудні обдерті стіни. Дивлячись на їх прищуреними очима, можна було добре уявити буйний сад або непроглядний бір.

Зігнувшись бубличком і щільно обгорнувшись у полотняний бушлат, спав коло стіни на брудній голій мостині Володька. В сірому світлі досвітку вирізувалося його бліде личко з міцно заплющеними очима й по-дитячи витягнутими губами.

Глянувши тепер на нього, Петро зразу здумав, кого він йому нагадав.

Здавалося йому, що не славний шармач Володька спить перед ним, а давній-давній його приятель, сільський школяр Марко, з котрим колись вони пасли вівці на селі. Такі шнурком брови, такий же ніс, губи... Тільки змарнів чогось він дуже та коло губів з'явилася нова рисочка недитячого страждання.

Часом крізь сон він щось говорив скоренько й невиразно - може, про крашанку:

- Віддайте, суки, мою крашанку: тепер мені треба крашанки.

Розвиднялося. На мостині, в головах у Володьки, показалася над'їдена житня пайка, глечик з водою, насипана на діл купка солі.

А через ґрати вривався вже радісний гомін дзвонів, що розносився зо всіх церков міста.

1910

НА ХУТОРІ

Заходила ніч.

Німіє степ і тьмариться.

Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини. Не погасло ще на заході, як кров, червоне зарево, а вже над ним у темряві далекого неба зажеврила, немов жарина в попелі, вечірня зоря. А місяць, що перше висів серед ясного неба сірою, малопомітною плямою, під темним крилом ночі зразу ожив і засвітився білим чарівним огнем.

Ринуло з неба ціле море тихого світла, все на землі потопляючи. Над степом промайнув легенькою тінню незрячий сон.

Ніч зайшла.

Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу хутірець.

Синіють у промінні хатки. У яр потяглися довгі тіні.

Тихо в хуторі, мов у скам'янілому царстві із давньої казки.

Серпи, коси, вози, збруя - все трупом лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі діти. По дворах манячать стіжки свіжої пашні, мало не поруч з хатами тягнуться ниви з блискучою стернею.

На нивах, як те військо побите, темніють не зношені снопи, стелються довгими рядами не загребені покоси і, збившись стеблинами в густу лаву, подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці.

А над усім густо стелеться дух свіжого степового сіна.

Розкошами, красою віє над степом...

У яру тихо й сумно. Світить над ним місяць. Вздовж його розтягнулися довгою стрічкою кучеряві верби. З-під верб одірвались і попливли проти місяця понад зрошеною травою марища - тіні. Запирскало щось... Воли. За волами виринула й стала в яру волохата постать.

На голові у неї наверхене жмутом якесь ганчір'я, довга свита підперезана білою ганчіркою, на ногах великі мужичі чоботи, а в руках - батіг. З купи ганчірок визирає мармурове дівоче личко з дуже великими пречудними очима. Дівчина притулилася плечем до стовбура верби й закинула голову проти місяця. Очі у неї склепилися, руки опустились, як у сонної. Стоїть і осміхається.

Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і виграваючи, полетіли яром і далеко кругом заснували степ.

Потім із моря звуків вирізалися дзвінкі, мов із срібла виковані, слова пісні:

Яром, яром, пшениченька ланом,

Горою овес.

Не по правді, молодий козаче,

Зо мною живеш...

Слова всі до одного оддалися голосною луною: ні одне не сховалося. Дівчина замовкла і схилила голову. Стало знов тихо. Тільки десь далеко, тремтячи в повітрі, завмирили останні одголоси пісні.

Верби стоять - не стенуться. Проз їх віти де-не-де визи-рають далекі зорі.

Дівчина звела великі очі й довго вдивлялася ними в сріблясту далечінь. Здіймала руки, щось шепотіла сама собі, кивала гірко головою.

Знову зворухнулось повітря, і срібні звуки розбудили степ.

Дівчина заплющила очі, марить і співає.

І ввижається бідній дівчині в старих лахміттях, що не наймичка вона, не сирота... Вона дочка-одиниця багатого батька. У неї шовком шиті сорочки, дорогії килими, дукачі срібні... Та не милі їй вони, бо не хоче її любити козак молодий. А той козак - такий хлопець, яких уже немає тепер: він у пишному вбранні, що сяє, як сонце. Під ним грає кінь вороний, а в того коня горять на ногах золоті підкови, срібні виблискують стремена. Сидить козак на коні перед нею, хороший і вільний, як вітер степовий, а вона стоїть перед ним засмучена та стиха докоряє йому, що не по правді він з нею живе...

Тужить, розливається голос дівчини, і лунає-розлягається по сонному степу живе оповідання про дівчину та зрадливого козака.

«Ой вистели, дівчино,- дає глузливую козак дівчині пораду,- ой вистели килимами двір, щоб не скаляв мій кінь вороний золотих підків,- тоді буду до тебе ходити».

«Ой посади, дівчино, край воріт вербу, тоді буду до тебе заходити».

Та не одурити козакові дівчини! Почула вона серцем гірку правду, і тихим безнадійним смутком забриніли останні слова пісні:

Я й садила, я вже й поливала,-

Не приймається.

Брешеш, брешеш, молодий козаче,-

Ти цураєшся.

* * *

Стоїть дівчина, схилившись до верби головою, сльози витирає рукавом драної свитини. Стоїть з жалощами в серці, засмучена й обмарена чарівними малюнками давно минулого, давно забутого, вільного й шумливого життя її рідного краю.

А в тихому хуторі зчинилося диво: од сну просипалися люди, виходили з хат здивовані й слухали пісню, що живою силою вривалася з яру на хутір.

Прочинились двері чиєїсь хати, і, зчепивши руки на грудях, стояла на порозі біла постать чи дівчини, чи молодиці. Місяць світить на білу постать і на хату.

А на краю хутора, од степу, спочивав у сінях своєї хати старий дід. І мариться крізь сон дідові, що в сінях над ним бринить струна. Дідові сон сниться, а струна все бринить та й бринить і його будить. І дід прокинувся.

В прочинені двері б'є синім промінням місяць, а по сінях лунає пісня, аж лящить. Вийшов дід із сіней, схилився на тин та й слухає.

На хуторі тихо та лунко. Все кругом спить, тільки в яру

хтось не хоче коритися снові й крає сонне повітря своїм молодим могутнім голосом.

Тужить та в'ється в яру дівочий спів, і не помічає дід, як в'ється він сам услід тому співу: то схилиться, то розігнеться, то візьметься за груди рукою.

Чудне щось діється з дідом: йому стало здаватися, немов хтось у жменю взяв його старе серце й став його помаленьку чавити, а дідові стає чогось так жаль-жаль.

На моріжку коло тину сидить уже цілий гурток хуторян; білють сорочки, видніються кудлаті голови, босі ноги, тихим блиском сяють заспані очі.

Всі вони здаються при місяці фігурами, вимурованими з білого каменю.

Всередині між ними сидить парубок з чорними великими очима й тихо і поважно щось розказує. Білі фігури по-схилилися до його, слухають.

Його мова одбивається в тихому хуторі буркотанням маленького струмочка. Парубок розказує про чудну дівчину, що недавно привезено сюди з далеких хуторів до хазяїна за наймичку. Вона дика, боязка й чудна. Вінки собі з квіток сплітає, квітчається й так ходить у роботі цілий день. Збирає коло себе дітей та все розказує дивні якісь казки або свої сни. А як стане співати, то зразу своїм голосом душу проймає.

До гурту підпливають мовчазні тіні, сідають на моріжок і мовчки слухають.

Потім тихо й поважно, не перебиваючи один одного, стали довго вони розмовляти. Стали згадувати давніх своїх співців і всіх незвичайних людей, що колись жили між ними. Часом гарячими хвилями з новою силою долітала з яру пісня, вривалася в груди людей, і вони стихали. Потім,

переждавши, говорили далі.

Споминали вони якогось чабана Ілька, що своїми піснями приворожив до себе молоду пані. Ох, і що то ж за сила була в тому голосі! Вийде, було, на могилу, гукне пісню - і весь степ скрасить нею. Люди, бувало, кидали роботу та виходили слухати Ілька із хутора аж у степ. Щирий і правдивий був чоловік Ілько. Підмовляла молода пані їхати його з собою кудись, та не поволів Ілько життя панові розоряти, а поволів іти кудись у Чорноморію. Та як пішов, як пішов, та й досі чутки нема...

В яру залунав новий нючий і пекучий спів. Дівча співало про себе, що їй горе на світі. Вона сирота, а люди недобрі, і нема до кого їй прихилитися; скаржилася комусь, що не зазнала вона на світі розкошів, що марно проходять літа її по наймах у важкій роботі...

А люди на хуторі все слухають і згадують усе інших своїх співців.

І були вони, всі ті таланти рідного люду, ті найулюблені діти свого смутного краю, як і цеє вбоге й забите дівча, люди з найбідніших бідні, з найтемніших темні, були наймитами у чужих людей і пасинками в долі.

ВЕЧЕРЯ

В темну кімнату крізь позамерзалі вікна світить місяць. Великі шиби уквітчалися голчастою сосниною, перистим папоротником, шовковою травою і всякими іншими дивовижними візерунками, що вишив та вимережав славний морозенко; можна було подумати, що то справді був крижаний будинок північної чарівниці-царівни, а не квартира земського вчителя Петра Недбая, в якій ради святого ве-

чора забув протопити шкільний сторож дід Гордій. Сам Недбай лежав у темному кутку на ліжкові, закинувши ноги на бильця, солодко марив про те, що добре було б піти в хату до якого-небудь селянина і повечеряти кутею з медом та пиріжками. Зародилася в його така думка зразу після пісного обіду, дедалі виринала все ясніше і під вечір, коли під грудьми почало щось ссати, вона так засіла в голові, що нічого іншого туди ніяк не можна було упхнути. Коли ж ніхто не прохав його на вечерю, а самому втручатися в чужу сім'ю в цей святий вечір йому не хотілось. Тяжко вгадати, чим закінчилися б його думки, коли б під вікнами не зашуміли чийсь сани і перед самими дверима школи не почулося голосне «тпру». Думка, що сльотою прив'язла, зразу полинула од Недбая, і він, піднявши голову, поглянув стурбовано крізь мерзлі вікна, та нічого не побачив. Тим часом заскрипіли в коридорі заморожені чоботи, і в кімнату помалу всунулась довжелезна постать у кобеняці і в сивій шапці.

- Чи є хто в хаті? - почувся ніжного тембру високий голос. Недбай схопився з ліжка.

- Земляк! - радісно крикнув він на всю кімнату, впізнавши по голосові гостя.- А ти ж казав, що на свята до батьків поїдеш?

- Ні, братухо, не вдалося, чорт би його забрав,- голосно одповів той, стягуючи з себе всяке барахло.- Та чого це в тебе темно? Давай світла! Не повезло, кажу, мені цими святами,- казав він далі,- зовсім уже був зібрався в дорогу, пішов у волость за жалуванням і тут тобі й скоїлась причина.

Засвітили лампу, і незграбна постать, вилізши із кобеняка, стала гнучким, високим хлопцем з худощавим делікат-

ним лицем; сірі дитячі очі світилися щирістю і самі прохалися до серця. То був сусід по школі і товариш Недбая - Петльований. Сам Недбай, кремезний, опецькуватий хлопець з розкудовченим чубом і заспанними, трохи насмішкуватими карими очима, був прямою протилежністю гостеві.

Свіжий голос Петльованого зразу засипав тиху кімнату життям і звуками. Недбай поглядав приязно на товариша, слухав, всміхався.

- Так от і маю я святкувати в своїх Щупиках,- доводив краю своїй розмові Петльований.- Цими днями все-таки, було, загляне в школу то те, то інше, і воно немов веселіш було, а сьогодні, знаєш, кожне держиться своєї господи, і я увесь день сам собі, як неприкаяний ходю по спустілій школі; нема до кого словом обізватися, а ти ж знаєш мою вдачу: ніяк не всидю, щоб не поговорити з ким, А це перед вечором, як згадав, що скрізь тепер по хатах зайшло свято і люди кутю справляють, то з усіх кутків моєї школи повіяло такою нудьгою, що хоч собакою вий. То я й надумав: махну я до земляка, та просидимо вдвох з ним цей вечір, порозмовляємо щиренько, домівку згадаємо.

Через невеликий час Петльований скоренько ходив з кінця в кінець по кімнаті, розмахував руками й говорив безперестану. Недбай тим часом прийняв свою звичайну позу на ліжкові, стежив за товаришем лінивими, проте пильними очима і добродушно посміхався.

- Знаєш, їду оце я твоїм селом,- казав, граючи очима, Петльований,- а хлопчики по улицах шамотять по снігу з вузликами: вечерюносять до хрещених, і у мене зразу виринув у голові малюнок з дитячого життя мого: по хатах горять привітні вогники, на дорозі сніг яскриться, скрізь по улицах шумлять сани... ми з сестрицею їдемо своєю бу-

ланенькою, на одно око сліпенькою, веземо до бабусі вечерю. Нам чогось так весело, регочемося, борюкаємося на саннях, конячку підхльоскуємо... ньо, маленька! ньо, сліпенька!, а вона, знаєш, так жваво головою потріпує, тюпає собі... Що, може, не любо? - з щасливою усмішкою звернувся він до Недбая.

- Ні, нічого собі! - щиро сказав Недбай.- Ти, брат, щодо поезії, того... ну-ну, катай далі,- додав він, закурюючи цигарку й готуючись слухати далі.

Петльований соромливо осміхнувся і почав знову:

- І от вертаємося од баби додому, а вдома вже вечеряти збираються; в хаті, знаєш, прибрано, лавки вимиті, стіл засланий килимом, якого тільки в рокові свята виймає мати із скрині. По стінах скрізь розвішані рушники, червоні-червоні, аж по хаті від них видніє. На покуті стоять у сіні горщики з кутею та узваром. Перед іконами лампадка горить. Помолившись, розсаджуємося круг столу. Сім'я наша була велика, не вміщалася за столом, і мене з сестрою, як найменших у сім'ї, завше садовили обідати десь окремо, тепер же всі зсовувались, пускали і нас за стіл, і ми аж сяяли од щастя. Батько сидить на покуті, а перед ним височенна гора пиріжків, паляниць і всякого іншого добра; тільки голова його і виглядає із-за них. Він зовсім ховає голову й питає: «Чи бачите мене, діти?» - А ми вже знаємо, що треба казати: не бачимо, тату! - всі, як один, кричимо. «Пошли ж, боже, щоб і на той рік не побачили!» - «Пошли, боже!» - вигукуємо так, немовби ми були звідтіля за верстуву. А мати сидить край столу, зіперлася на руку, всміхається...

- Ні, що не кажи,- додав зітхнувши Петльований,- а в наших народних звичаях є багато чогось такого щирого, те-

плого...

У Недбая давненько вже почало знову ссати під грудьми, і він, мало слухаючи товариша, намагався пригадати, чи не залишився де-небудь у його який сухий калач або хоч шматок хліба.

«Коли б хоч кусок дерева погризти, аби не нудило так»,- думав він; та він добре пам'ятав, що ще вчора ввечері він доїв останнього бублика. Ковтнув слину і став прислухатися знову до слів Петльованого.

Аж той чогось спинився, замовк, покліпав очима і, пере- мінивши голос і почервонівши, стиха промовив:

- Слухай, земляче, чи не знайшлося б у тебе того... чого- небудь іззисти, хоч хліба шматок... я, бачиш, сьогодні забув пообідати, так немов того...

Недбай підвівся з ліжка, почухав голову...

- Така, брате, справа, що хоч заріж - нічого не знайдеш,- винувато промовив він.

- Ага! - скоренько сказав Петльований і ще більше почервонів.- Ну, нічого, я так...

Недбай подумав, подумав і швидко майнув у двері, що вели до класу.

Петльований, здивований і зацікавлений, пішов слідом за ним.

Місяць світив у сумні вікна класу; темніли школярські парти довгими рядами, виглядала серед класу дошка. Недбай ходив поміж партами й шарив під ними руками.

В кімнаті вони стали розглядати, що попалося йому в руки.

В пригорщі у Недбая була ціла купа житніх сухарів, що покидали колись у класі школярі. Сухарі були цвілі, припали пилом і зовсім не мали вигляду шматка хліба; більш

скидалися на шматки трухлої кори або на куски жужелиці. Недбай уважно оглядав їх до світла, обдував з їх пил. Петльований, перехилившись через його плече, теж зазірав на їх і говорив:

- Покинь, їй-богу, покинь!

Недбай мовчки вибрав один сухар, і він затріщав у нього під міцними зубами.

- Можна! - весело кивнув він головою і протяг руку з сухарями до товариша.

- Чудний ти, їй-богу...- казав соромлячись той.

- Бери, бери! - весело казав Недбай.

Червоніючи й осміхаючись, Петльований протяг помаленьку делікатні свої пальці й потяг одного сухаря...

- Зажди трохи! - сказав Недбай.- Коли бал, так бал. У менедесь є олія, що купив староста для замазки на вікна: тепер вона якраз нам згодиться! - І через який час Недбай таскав із кухні маленький засмальцьований горщик з олією.

Повечерявши та помолившись богу, шкільний сторож дід Гордій надів кожуха і вийшов з своєї хати, щоб іти на ніч до школи. Ступає собі Гордій помаленьку, рипить сніг під його чобітьми, дивиться на зоряне небо. «Так тихо, так ясно,- думає собі Гордій.- Справедливо, що святий вечір... Це ж не даром цієї ночі Христос народжується».

Слава ті рожденному,

В яслі положенному,-

підспівує він собі стиха слова колядки.

«І як ото воно, сердешне, витримало під такий мороз у яслях! - дивується Гордій.- Сказано - святее: і мороз не бере його...»

Підійшов до школи. У вікні в квартирі вчителя світиться... «Не спить іще,- думає він,- мабуть, сумненько одному на чужині...» Гордієві стало шкода молодого вчителя. «Ану, загляну, що там він робить, певне, десь книжечки свої читає. Двоє,- говорить сам собі Гордій, заглядаючи в шибку, в її маленький, незамурований краєчок.- Бач, щупинський учитель приїхав у гості... Що ж то вони собі роблять? Немовбито щось кушають...» - Гордій підводить до самої шибки старі, підсліпуваті очі.

«Охо-хо!..- зітхнув він.- Сухарики, сіроми, гризуть... І гість, і хазяїн... Оце так панська вечеря!..» Гордій одійшов од вікна, став на снігу серед стежки та й загадався. Потім ще раз зітхнув, повернувся і тихо, хитаючи головою, почовгав до своєї хати.

Незабаром дід Гордій стояв на порозі вчителевої кімнати з великим узлом у руці.

- Добрий вечір, з святим вечором будьте здорові! - вітав Гордій хлопців.- Вечерю вам приніс - не погордуйте.

Хлопці оторопіли. Гордій постановив вечерю на столі, а сам, хоч завше любив поговорити на ніч з учителем, тепер став казати на добраніч.

- Воно все рівно... за спасення душі...- бубонів він стиха, виходячи з кімнати.

1910

ОВОА

Молодий сільський учитель Антін Оова одягся в свій новенький костюмчик, глянув у маленьке дзеркальце, причесав свої патли-кучері й хотів йти з дому, далі сів коло столу й чогось загадався. Півроку, як учителює вже Оова, а й досі

іде не познакомився з місцевою інтелігенцією, якої поблизу було немало. Давно хотів і збирався він зробити це, та все чогось не виходило так.

Таку вже мав Вова вдачу: походе по своїй самотній кімнаті, помарить, подумає, що йому неодмінно пора вже зійтися з освіченими тутешніми людьми, навіть одягнеться, щоб зараз йти до доктора, а вийде на вулицю - передумає та й поверне до урядника або до сільського адвоката Муляра.

«Піти познакомитись! - дорогою виправдував він себе в думці.- Так-то й познакомитися! Ну, як прийдеш до нього, а він: «Что скажете?» - або: «Чем могу служить?» - що йому сказати тоді? Та до того ж, може, вінна цей час що робить або спочиває... Ні, нехай уже колись... якимсь... другим разом».

Од урядника повернеться смутний, незадоволений і знов довго ходить по своїй кімнаті, а то вийме свій зошит-щоденник і стане вписувати в його свої смутні думи.

Тепер стояла справа так, щоб як-небудь викрутитись, щоб утекти зустрічі з інтелігенцією, Вові не можна було: сьогодні в народній чайній одбудеться перша народна читанка, і всі місцеві освічені люди мають там бути; він, Вова, повинен теж піти туди, бо він же - народний учитель. Навіть піп сьогодні стидив його, що таке діло робиться без участі сільського вчителя; він же обіцяв і познакомити Вову з учасниками просвітнього гуртка.

Хоч була вже година йти, та Вові чогось хотілося ще посидіти у своїй хаті коло маленької лампочки та помарити - як то воно все вийде, що він буде казати, що йому скажуть.

Рука його по звичці витягла з купи книжок вірного товариша - щоденника, з яким Вова привик завсіди радитися

та розмовляти в самоті. Механічно перегортає листки, перебігає очима засіяні дрібним писанням сторінки.

«...Читаю у вільні часи, що попадеться під руку, а все не те,- стоїть в одному місці,- душа жива живого слова бажає, та де ж його почуєш? До того гуртка, що я познакомився, щось не лежить моє серце: горілка, карти, п'яне важке життя, брудні розмови, непристойні анекдоти, нападки на мужика-гадюку... Що я маю спільного з ними - я, молодий, жадаючий просвіти, всього прекрасного і чесного в житті?

Слухаєш іноді, як після чарки стануть вони розкривати один другому свої думки та виявляти темні свої діла - мороз ходє за спиною. Певне, й вони добре почувають, що чужий я їм, бо коли при мені розказують яку-небудь гидку історію, то скоса позирають на мене.

Сидю я між ними, слухаю п'яну розмову, лайку, а часом і бійку за картами, і помалу туга приступає до мого серця».

Помалу Вова вчитався і вже не міг одірватися, хоч було там йому все давно відоме, читане і перечитане.

«...Завтра - різдво...- читає він у другому місці,- свято велике, празник молодощів. До наших інтелігентів понаїжджало багато молоді: студентів, гімназистів, панянок; завтра будуть вони кататися гуртом, співати, вигадувати, а я завтра піду обідати до старого дяка...

Мовчки пообідаємо там, бо старі дяки - сумні якісь собі люди. Потім повернуся в свою школу, між німі стіни, візьму книжку, та не піде вона мені на думку.

...Неділя. Надворі примеркло. Одлига... Невесело надворі. Вітер гудє в комині, стелю зриває. У моїй великій та сумній кімнаті зимно, непривітно. Блимає каганець на столі, а я сам ходжу-нуджу з кутка в куток, тільки луна стогне від моїх ступенів по хаті. Ходжу собі, мугикаю під ніс, споми-

наю всякі пісні, що колись співалися товариством. Усе такі хороші пісні... а за серце щось так і тягне, так і ссе: здається - уткнувся б лицем у подушку, та так і зарюмсав».

Дочитавши останню списану сторінку, Вова помалу взяв перо в руки, вмочив у чорнило й загадався. Подумав трохи й став писати:

«Зараз йду між люди... між інтелігентні, освічені люди... і страшно, і радісно. Боязно мені, бо соромливий собі я вдався, не ловкий, не бідовий, та й не знаю, як з тими людьми поводитися, щоб вони не насміялися з мене. Бо я ж тих інтелігентних людей та зовсім і не знаю. Виріс я в глухому селі, виховували мене в семінарії, в самому найтемнішому, закинутому куточку рідного краю; семінарські вчителі нас близько не пускали до себе, поводитися як начальство, інших освічених людей бачити нігде було».

В кімнату увійшов сторож і став розказувати, що до народної чайної поїхали вже і з заводу, і доктор, і слідчий, панічі, панянки.

Як змальована, встала перед Вовою постать паняночки, якоїсь родички слідчого. Не раз він бачив її, коли вона, гуляючи, проходила мимо школи, чув її мелодійний голос, і струнка її постать та біляве личко з чарівними очима не раз увижались Вові між голими стінами його кімнати. Тепер він побачить її зблизька, може, буде говорити з нею, і ті чарівці очі будуть дивитися на його... і може... хто знає? Вова скося зирнув у дзеркальце, що стояло тут поблизу; звідтіль виглянули русяві кучері, сірі, соромливі, повні таємного огню очі, юнацьке лице та ніжний на губах пух.

Вова труснув головою й осміхнувся.

«Мужайся, Антоне!» - черкнув він на кінці сторінки щоденника...

Потім сховав щоденник, надяг пальто, погасив лампу і з рішучим виглядом пішов із школи.

Скинувши пальто та калоші, Вова стояв у пільмі в коридорі й держався за клямку; крізь мутне шкло дверей у кімнаті, де зібрався просвітній гурток, виднілися, як квітки в саду, жіночі вбрання, іскрами блищали при огні гудзики на формених мундирах у чоловіків. Часто і дзвінко билось у Вови серце.

«Ну і вернись!.. Яке кому діло!» - мигтіла у нього спокуслива думка, а всередині у його щось рішуче протестувало проти такої малодушності, і, набравшись духу, потяг він за клямку двері.

Закрутилося, заблищало усе перед очима; Вова став на порозі як прикований і не міг придумати, куди йому йти і що робити. На щастя його, на виручку підвернувся батюшка. Він, узявши за руку Вову, повів між люди знакомити.

Соромлячись та червоніючи, вклонявся Вова новим своїм знакомим і в той же час наглядав собі по кутках безпечне місце. Наглядівши там вільний стілець, він поспішав до його добратися і з полегкістю зітхнув, коли сів на йому.

«Тут буде спокійніше»,- подумав він собі і став кругом роздивлятися. Не встиг він іще опам'ятатися, як помітив, що якась червонощока пані, що сиділа найближче до його, дивилася йому в лице й щось казала. Вова бачив, що то до його була мова, та що саме вона казала - не почув. Спитав.

- Я кажу,- виразно вирізувала кожне слово пані,- що недавно тут був...

Далі Вова за гомоном ізнов не почув, хоч слухав не тільки ушима, а навіть очима й усім своїм тілом. Ще раз перепитати йому здалося неучтивим, і подумавши, що на слова

пані, може, можна й не відповідати, спустив очі й заспокоївся. Пані, чекаючи, не зводила з його очей.

Вова глянув на неї, зчервонів і одвернувся.

«І чого вона витріщилась на мене, чого не бачила?» - подумав він і рішив зовсім на неї не дивитися.

Переждавши яку годину, Вова знов глянув на пані; тепер вона вже не дивилася на його, а, прихилившись до відомої Вові чорноокої панночки, що тепер сиділа поруч з нею, щось на ухо казала їй. Панночка слухала, дивилася на Вову й осміхалась. Вова закліпав очима й одвернувся.

Кругом гомоніли, вешталися, лагодилися до чогось. Деякі топтались коло чарівного ліхтаря, інші пробували грамофон, перебирали книжечки; усі вешталися, сміялись, голосно про щось сперечались, тільки Вова не мав собі ніякої роботи й мовчки сидів в захисному куточку. Сидів він і почував, що його діло прогорає, а як його направити - він не міг добрати способу. Сидить, спустивши голову, думає... Глянув перед собою - і його серце похолело: та сама панночка з чарівними очима прямо йшла на його, дивилася йому в лице й привітно усміхалась. Вова закам'янів.

Панна, певне, взяла була на себе благородну місію підняти дух у хлопця, підійшла, сіла на стілець рядом з Вовою і стала заводити розмову.

- Що це ви сидите так самотно, немов скучно тут вам, скучно? - щиро промовила вона до Вови.

- Чого ж... ні, не скучно,- відповідає той,- мені... саме добре.

- Бо що ж ви нічого не робите, ні з ким не говорите, як інші? - допитувалась дівчина.

«Ну що я їй маю казати?» - подумав собі Вова. Полум'я вдарило йому в лице.

- Я подивлюся перше, як інші роблять,- таке чи щось під-

хоже до цього одмовив він - якимсь, як і самому здалося, не своїм голосом. Панна стала почувати, що не по силі взяла на себе роботу, й зачервонілась теж.

- А ви будьте веселіший, бо так же скучно сидіти,- закінчила вона і, трохи засоромлена невдачею, встала й одійшла од Вови.

Вові стало навіть шкода дівчини.

«Сердешненька,- думалось йому,- мала надію розворушити таке опудало, як я, та й буде тепер каятись». Проте все ж стало йому вільніш дихатися.

«Ну,- думав Вова,- тепер - шабаш! Коли б уже хоч ніхто не зачіпав мене».

Та не скінчилися на цьому муки Вовині: незабавом перед ним зринув, як із землі виріс, угудзяний джигунець, [12] якийсь акцизний чиновник; [13] він виразною, ясною мовою зарізав Вову вкрай.

- І чого ви зігнулися, молодий чоловіче, як тая мокра курка,- вичитував він.- Адже ж тут немає вовків, не покусують. Лицяйтеся он до панночок, розкажуйте що-небудь, а то сидить понурою.

Одрізав і, закрутивши вуса, зразу опинився десь між панночками.

Уші, шия, лице загорілись у Вови, піт виступив на чолі. «І як же він одчитав мене, сучий син,- думав він,- немов у парні віником випарив!»

І довго ще не переставало палахкотіти його лице.

---

[12] - Угудзявий джигунець - баламут, весь у гудзиках.

[13] - Акцизний чиновник - чиновник, який працює в акцизі. Акциз - назва установи, що збирає податок на цукор, горілку, тютюнові вироби і т. ін., який підприємці включають у їх продажну ціну.

Тепер Вова почував, що вже навряд чи хто-небудь буде його турбувати, та не весело було йому. Сидів він, немов прикований до свого стільця, і бачив сам, що ніяка сила не здолає тепер підняти його, щоб легко та вільно, як он отой франт, пройтися по кімнаті. І осудив Вова себе за ті сміливі заміри, які мав він, ідучи сюди. Задзеленчав дзвінок. Усі один за одним потягнулись до другої кімнати, де мала одбутися читанка й звідкіль давно вже чути було здавлений, гомін селянської юрби.

Поволікся за ними й Вова.

Читали, розказували, показували картини. Стояв гомін, було цікаво й весело.

На Вову ніхто тепер не звертав уваги, і він помалу став набиратися сміливості. «Це нічого,- думав він,- що я сплехував трохи на перший раз: привикну, придивлюсь, освітчаюсь... [14] А як же хороше в гурті інтелігентних, хороших людей робити гарне діло!»

Скоро читанка одбулася, директор заводу став наганяти всіх, щоб не гаючись їхали до його.

Всі товпилися коло одежі, одягалися, торгувалися, кому з ким сідати та їхати.

«Чи то ж і мене покличуть? - думав собі Вова.- Як покличуть, то я тоді зроблюся зовсім іншим. Тепер уже немов нічого й не боюся; звісно, нове діло, то трохи був і сплехував, тепер поправляюся». Пройшов мимо Вови батюшка й чогось одвернувся. Зирнув мимоходом на його директор і теж одвернувся. Хтось, мало не спіткнувшись на Вову, кивнув йому головою до зобачення.

Кругом спустіло. Було чути, як на дворі по наїждженій дорозі свистіли і скрипіли, відїжджаючи, сани. Стихло. І

---

[14] - Освітчатись - тут: освоюватись.

зразу став одчувати Вова, що ті люди - чужі йому, і нема їм до його ніякого діла.

«А я ж, дурний, думав...» І зробилося Вові чогось соромно до болю, до сліз. Стояв він один у коридорі, опустивши голову, і сором виїдав йому гарячі очі.

Тихо, як тіні, вирости коло його старі його приятелі: Муляр, письменник, урядник. Перше Вова не помічав їх у гурті; і тепер зробилося йому дуже зле, коли вони з'явилися.

Обступили вони його з єхидними усмішечками, віталися дуже ввічливо.

- Чого це ви, Антоне Петровичу, не схотіли їхати до директора? - лукаво спитав Муляр.- Адже ж усі пани поїхали туди?

- Куди нам до їх!.. То ж - пани! - здавлюючи своє серце, одмовив Вова.

- Теж люди! - з робленим спочуттям, іншим голосом казав Муляр.- Ви ж у нас за вчителя, науки проходили, теж можете лічитися за образованого чоловіка, а вони навіть за руку попрощатися з вами не хотіли. Думаєте, не бачили? Все бачили!

Вова мовчав і почував себе дуже погано. Йому хотілося якнайшвидше залишити про це мову, втекти од цих людей, проте він стояв і тільки якось чудно осміхався.

- І виходить,- казав далі Муляр,- що ваша лінія не з ними, а з нами, а ви зовсім не до речі вгору деретесь.

Письмоводитель та урядник мовчали та тільки стиха чмихали.

Вийшли на вулицю. Ніч була морозна, зоряна.

В будинку у директора заводу горіли веселі, яскраві огні.

Стали говорити про читання, і Муляр почав висміювати панську витівку. У Вови нило всередині, і він нічого не слухав. Мимоволі озирнув він цю свою компанію, опухлі од п'янства лиця, злі замутнені очі.

Прийшло в голову, що дома чекають його чотири сумні стіни холодної кімнати, пригадав, що ось уже півроку, як їсть його самотина - хотілося йому заплакати.

- І чого б то я так сумував! - несподівано звернувся до Вови письменоводитель, виказуючи, що він добре розуміє, що діється у Вовиному серці.- Не любі ви їм - і наплюйте, проживете й без них.

Вова схаменувся й став силувати себе, щоб як-небудь викинути з голови свої невеселі думки. Став прислухатися до їх розмови, та думки його мимоволі звертали на перший шлях.

Письмоводитель позіхнув і став казати, що добре було б тепер зайти у «клуб», - у них було таке місце, де частенько збиралися попиячити.

Думка письменоводителя зразу здалася Вові досить слушною: у їй він знайшов вихід із свого дуже неприємного становища, і він поспішив ухопитись за неї.

- І справді,- піддержав він письменоводителя,- зайдемо, вип'ємо по чарці, куди ви там ходите.

- Хіба й ви з нами? - неймовірно звернувся до його Муляр.

Вдаючи з себе байдужого, Вова згоджувався йти з ними, немов у тому не бачив нічого незвичайного. Компанія повеселіла.

- Так би ви й давно! - сказав Муляр і поплескав Вову по плечі.

Пішли тепер хутчій, мова стала веселіша, жвавіша. Вова

почував, як щось смутнее і разом веселе підступало до серця.

«Ех, ну їх!.. Коли так, то й так!» подумав він і махнув у думці рукою.

В глухому кінці села обдерта хата. У вікно крізь червону занавісочку видко було бідненьке світло.

Перед старими низенькими дверима, позакривавшись комірами й понасувавши на очі шапки, стояли вони мовчки і чекали. Письмоводитель зігнувся під вікном і тарабанив пальцями по шибці.

- Дувид! Дувид! - здержуючись, щоб далеко не було чути, звав письменник.- Відчини, Дувид!

Червона занавісочка у вікні прогорнулася, й з-під неї виглянуло лице старої єврейки.

- Ну, хто там?.. Чого? - непривітливо спитала вона.

- Та це ми! - одмовляє той.- Відчини, Дахо!

- Хто ви і чого вам треба?

- Відчини хутчій - побачиш! - нетерпляче промовив письменник.- Не впізнала, чи що?

Занавісочка у вікні знов опустилася. В сінях небавом рипнули хатні двері, потім заскрипів засов, і двері на улицу одчинились. Нагинаючись, один по одному увійшли вони в сіни, намацали хатні двері й увійшли в кімнату. Понесло вогкістю і важким духом.

Обстава кімнати стара і нечупарна: посередині голий стіл на три ноги, двоє стільців, з-під клейонки у їх теліпалось якесь ганчір'я, обідраний, без спинки диван. Сірі та голі стіни сумно позирали на нових людей. У кутку на долівці, де помощена була солома, спали двойко єврейських діток, заритих у купі всякого дрантя. В хаті холодно - пара

йде з рота. Рогом лізе у вікна мороз.»

Розбуджені діти повисували з дрантя голівки й великими чорними очима дивилися на гостей.

Вийшов Дувид, старий заспаний єврей у патинках на босі ноги і в халаті поверх сорочки.

Муляр сказав йому на ухо кілька слів.

- Одну? - тихо спитав Дувид.

- Давай поки одну, а там буде видно,- голосніше одмовив той.

Розсілися кругом столу. Увійшла Даха й стала накривати стіл старою, в різнобарвних плямах скатертю; внесла на тарілці порізаного оселедця, хліб, дебелу чарку та мідні виделки, що взялися зеленим мохом.

Дувид приніс пляшку горілки.

Муляр узяв пляшку і вдарив її в денце; пробка вискочила, і навколо запахло сивухою.

- Шановному гостеві перша чарка! - промовив він, передаючи сповнену чарку Вові. Той зразу по-молодецьки випив її. Чарка пішла кружляти, і дедалі в хаті робилося голосніше. Червоніли лиця, поблискували очі, а Дувид усе підносив пляшку за пляшкою.

Схилившись близьенько до Вови, Муляр нашіптував йому щось п'яною мовою, осміхався й ніжно гладив по голові; той слухав п'яне базікання Мулярове, кивав головою й теж усміхався п'яною усмішкою.

- Ну - вашу руку! Поцілуємся! - голосно промовив Муляр і взяв Вову в обійми.

Дзвінко поцілувалися. За Муляром полізли цілуватися урядник і письменоводитель.

- Тепер уже ти наш? - липли вони до нього, обнімаючи його.

- Ваш! Ваш! Чортики ви мої любі! - п'яним голосом, одбиваючись од них, казав Вова.

- А при цій okazji вип'ємо ще!.. Дувид! - командував Муляр.- Ще дві пляшки та закуски...

Дувид приніс іще дві пляшки горілки. Чарку кинули й дістали шклянку. Налили Вові повну й стали, не зводячи з нього очей, зорити.

Вова взяв шклянку і, не кривлячись, випив до дна...

- Маладець! Наш! - загалділи кругом.- Тягне по-козацьки!

- На ура його! - хтось крикнув, і зараз Вова почув, як уперся головою в низьку стелю.

В голові у Вови закрутилося, в грудях нудило і що було далі - він уже мало пам'ятав.

Як крізь туман пам'ятав тільки, що кричали, співали, згадували про якусь куму. Далі зринала в пам'яті обстава якоїсь чепурної теплої хатки, заквітчані сухим зіллям та рушниками ікони, стіл, засланий чистою скатертю, вишнівка і чорнобрива весела молодиця в червоному очіпкові.

Звернуло з півночі. Ніч була тиха, місячна. Гралися по дорозі блискучі іскри на снігу; інеєм окутало скрізь дерева. По всіх хатах люди спали.

По сонних улицах села, збивши шапки на потилицю, вешталися, плутаючи ногами, Вова з Муляром і, щиро обнявшись, п'яними голосами впоперек один одному тягли якусь пісню. Луна йшла по всьому селі.

- Гей, хто там! - почувся голос позаду приятелів.- Побережись!

Муляр і Вова розступилися. Мимо їх прошуміли сани з гостями, що верталися з веселим гомоном і сміхом од директора.

Вова спинився і, взявшись у боки, прищуреними очима

подивився їм услід.

- І наплю-вать! - промовив він повагом і плюнув через губу.

БОЖЕСТВЕННА ГАЛЯ

П'ятнадцятої весни Галя скінчила свою науку в дівочій школі при одному монастирі й на осінь того ж року пішла вже за вчительку в школу грамоти в маленькому селі Коритищі.

Маленька, кругловиденька, з терновими мрійними очима, в яких часом палахкотіли веселі дитячі іскорки, з чудовим ніжним личком, вона зразу прихилила до себе серце всякої людини. В сусідньому з Коритищем великому селі, де жив завідуючий її школою, о. Лука, й куди вона заїздила по дорозі на місце, вчителі земської школи прозвали Галю і за її чудовий видок, і за те, що мала служити в церковній школі, «божественною».

Деякі з їх говорили, що трудно прийдеться Галі в тій школі, бо дівчина вона маленька та ніжна, а коритищанські школярі всі, як один, здорова махаметня.

Та, знать, не дурно казав о.Лука, що в малому тілі божественної вчительки, на його спостереження, панує великий дух, і перш за всіх довідалися про це самі коритищани.

Вже третього дня тітка Харитина бачила з свого городу, як під час навчання в школі зразу розчинилося вікно, і з його прожогом вискочив, як опарений, відомий усьому селу отряха Грицько Прокуда; чуб на Грицькові був скуйовджений, як на гребені мичка, лице червоне, одежа розхристана. З дверей, навперейми йому, з лінійкою в руках випурихнула вчителька й легеньким метеликам подалася лови-

ти його по майдані; за нею, вже з усіх вікон і з дверей, повалили школярі, допомагаючи вчительці впіймати Грицька.

Прудкий і меткий був хлопець Грицько Прокуда, довго не давався нікому в руки, та нічого не міг удіяти він проти такої сили: загнали його гуртом у глухий куток між лісою та шкільним сараєм та там і накрили.

Там же таки вчителька й прийнялась лічити йому лінійкою в долоню, скільки було то вже йому призначено.

Давши з притиском посліднього ляпаса, Галя взяла Грицька за ухо і, незважаючи на те, що він, як тільки міг, упирався, брикався ногами та приловчався, щоб укусити її за руку, повела назад до класу. За друге ухо, одпихаючи один другого, вели по черзі школярі; решта ж, збившись навколо тісною лавою, з сміхом та вереском підштовхували його ззаду.

Навіть тітка Харитина приймала участь у цій події.

- Краще його, баришне, краще! - зіп'явшись на тин, приказувала вона вчительці.- Гарненько намніть йому, шибеникові, уші: хай не лазить по чужих городах та не псує на огірках гудини.

Довідавшись про це, батьки хлопців виказували своє задоволення і, зустрічаючись з Галею, щоб вона не мала сумніву, залюбки передавали їй свої батьківські обов'язки щодо ушей та чубів своїх хлопців.

Щось коло п'яти десятків голів з ушима й чубами перейшли до влади Галі. Роботи набралось до смутку; не вистачало навіть часу, щоб перем'яти всі чуби та уші.

Тоді Галя придумала собі полегшення. В нагороду за «прилежаніє» та «благонравіє» вона доручала цю роботу кращим школярам, і тоді, коли який-небудь найтихіший карапуз, утерши рукавом носа, брався до сусідового чуба,

вона тільки вичитувала винуватому наставлення.

І дивувалися на селі баби молодій вчительці.

- Тут п'ятеро або шестеро,- казали вони,- та й то не даси їм ніяк ради, а там же тієї дітвори, як хмари: рук на їх не вистачить.

Помітивши якось, що по ночах на горищі у школі завівся той «дід, що гвіздки вириває» [15] Галя, щоб не було у хаті їй сумно й скучно, стала закликати до себе ночувати школярів. З того часу в школі стало шумко й весело вечорами, а по домівках школярі аж плакали та просилися до вчительки ночувати.

Раз, другого дня після того, як побувала Галя в городі, одпускаючи після навчання по домівках школярів, вона наказала своїм ночліжанам, щоб того дня приходили ночувати зарані; при тому Галя вспіла декому з їх шепнути, що сьогодні ввечері мається бути в неї щось веселе. Тільки примеркло, в маленькій кімнаті вчительки стояв уже дитячий гам. Дітвори в хаті було повнісінько скрізь: долі, по лавках, на ліжкові, навіть на печі. Сьогодні вчителька сказала їм, що буде з ними «приставляти кумедію», яку вона бачила в городі й яка зветься «Сатана в бочці». [16] Сподіваючись чогось дуже для себе приємного, школярі були тепер у надзвичайно жвавому настрої: вони боролися, бурушкались, ганяли «Панаса», [17] і луна од школи розноси-

---

[15] - «Дід, що гвіздки вириває» - домовик, за забобонними уявленнями слов'янських та інших народів - добрий або злий дух, що живе в домі, бог домівки і майна.

[16] - «Сатана в бочці» - йдеться про п'єсу В. Дмитренка «Кум мірошник або сатана в бочці».

[17] - Ганяти «панаса» - грати в піжмурки.

лась далеко по селі. Галі не було між ними; готуючись до спектаклю, заклопотана та серйозна, вона возилася біля чогось у сторожці-кухні...

Закінчивши, що там було їй треба, вона увійшла до хлопців і звеліла усім замовкнути. Зацікавлені хлопці змовкли одразу.

Виклавши до найменших дрібниць зміст «Сатани в бочці» й зробивши деякі уваги щодо костюмів та поведіння на сцені, Галя почала роздавати ролі. Хлопці стояли, слухали та аж іржали од нетерплячки.

- Дивися ж, Грицько,- звернулась Галя до відомого вже Грицька Прокуди,- гляди, щоб ти діло мені не попсував!..

Грицько тепер почував себе дуже добре: на його долю прийшлася роль кума, й на слова вчительки він мовчки тільки кивнув головою та потряс перед собою кулаком: розламаю, мов, і розіб'ю все на світі!

Позатулявши хустками та ряднами вікна, приступили до діла: принесено було розведену в черепочку сажу, червоні папірці з цукерків, крейду. Актори почали мазатися, як кому подобалось. Публіка стала була вимагати, щоб учителька дозволила їм намазатися хоч однією сажею, але Галя пояснила, що ті, що слухають, мазатися не повинні: вони «не приставляють», а тільки сидять та в долоні плещуть. Все було готове, актори стали розходитися на призначені їм місця: Хома з «другим п'яницею» - в сіни, кум - під піч (бочки, на жаль, не знайшлося), а Галя, що мала грати куму, вийшла на авансцену перед публікою, що розсілась напочіпки коло порога.

Тільки вспіла вона, взявшись рукою в боки й жартовливо повівши брівками, проспівати кілька слів своєї пісні, як між публікою чогось почався регіт; помітивши, що публіка

дивиться не на неї, а під піч, глянула й собі туди. Діло зразу виявилось: Грицько, що тим часом успів уже злагодити собі паперу машкару й розмалювати її чорнилом, начепивши її собі на лице, тихо вилазив на чотирьох з-під печі. Галя спершу розсердилась.

- Ти, болван, сиди там, поки тебе покличуть! - сердито крикнула вона. Потім глянула ще раз на кума й засміялася: кум був такий смішний справді в машкарі...

Клацаючи зубами й тріпаючи головою, кинувся він зразу на публіку, що з вереском та сміхом розсипалася по кутках хати. Якось зразу махнувши рукою на свою першу затію, Галя стала сама реготатись і разом з іншими стала бігати за кумом, позаду сіпати його за поли. Було дуже весело. Трохи було образливо, що не вона, Галя, головний герой, а Грицько. Галя згадала, що вона вчителька, і їй мусять усі тут коритись.

... - Грицько, оддай зараз мені машкару! - крикнула Галя, зразу міняючи веселе личко на сердите.

Грицько вдавав, що нічого не чув; він саме почував себе на верху слави, гасав за хлопцями по лавках, по столах, по стільцях, і розлучитися в цю хвилину з машкарою йому дуже не хотілося.

- Оддай, тобі кажу! - кричала, вже зачервонівши рожею, Галя. - Чуєш?.. Оддай зараз, бо з хати вижену!

Впіймавши якось Грицька за штани, вона стала однімати машкару.

Грицько, певне, теж пригадав, що Галя - вчителька і чи волею, чи неволею, а машкару вона одбере в його,- зітхнув і оддав.

- Бач який! - казала сердито Галя, держачи вже в одній руці машкару й сердито блимаючи на Грицька очима.- Пі-

дожди, я ще батькові твоєму розкажу, як ти слухаєшся вчительки!

Грицько стояв коло стіни, опустив носа й чухав потилицю.

Пробравши гарненько Грицька, щоб був слухняний, Галя глянула на машкару й її сердите личко зразу повеселіло й засяяло.

Почервонівши, як півонія, й соромливо осміхаючись, вона взяла машкару пальчиками за кінці, озирнулась на затулені вікна й притулила її до свого личка.

- А-гу! - протягла вона низьким голосом, звернувшись до публіки, й кинулась у гущину школярів.

У хаті піднялось щось надзвичайне; збилася така курява, що не видно було ні одного лиця: манячили тільки скрізь якісь червоні плями замість їх. Діти заходилися од реготу, танцювали, качалися по долівці. За гамом і реготом нічого не було чути. А коло порогу давненько вже стояв з своєю патерицею о. Лука, кричав на все горло, щоб замовклу, й протирав скоренько свої окуляри, намагаючись роздивитися, що саме діється в хаті. Насилу його помітили.

Один за одним усі стали стихати. Де хто стояв, там і прикипів. Галя, побачивши на порозі свого завідуючого, тихенько ахнула, миттю зім'яла в руці машкару й скоренько шкрябнула на піч.

- Чи ви переказилися, чи дурману наїлися, чи що це з вами сталося? - кричав сердито о. Лука. - Скільки часу стою та кричу, а вони й вухом не ведуть!.. Що у вас таке тут діється? - спитав він.

Хлопці мовчали.

- Ну, а вчителька ж де? - знову спитав о. Лука, озираючи очима хату й не знаходячи Галі.

Хлопці тільки переглянулись.

- Пораділи, що вчителька самих у хаті лишила, то зараз і хату згодні перевернути! Де, кажу, вчителька? - звернувся о. Лука до одного з хлопців, що стояв поблизу.

- Вони... отам,- тихо, заикуючись, одмовив той і показав пальцем на піч.

- Де? - здивовано перепитав о. Лука.

- На печі.

- Як на печі... чого... слаба, чи як? - нічого не розуміючи, питав о. Лука.

Хлопці приходили помалу до пам'яті; деякі почали тихенько пирскати зо сміху.

- Вони засоромилися вас та й сховалися на печі, бо були в машкарі,- сміливо й насмішкувато промовив Грицько Прокуда, вийшовши з гурту наперед.

По хаті залунав зразу дитячий регіт.

О [тець] Лука мовчки пройшов од порога далі й, високо закинувши сиву бороду вгору, став заглядати на піч. Діти збилися коло його й зазирали туди ж. Грицько проворно зіскочив на припічок, показав пальцем у куток, глянув на

о. Луку й весело промовив:

- Ось де вони!..

- Анно Тимофіївно, що це з вами сталося? - спитав о. Лука.

Десь на печі почулося хлипання.

- Ай-яй-яй! - докірливо промовив він.- Оце так учителька, оце так божественна вчителька!.. А ви, лобуряки, оце так лекції вчите? - почав суворо гримати на школярів о. Лука.

Хлопці підняли гомін - почали виправдуватись.

- Годі, годі! - спиняв батюшка.- Знаю вас... становись на

коліна!

Хлопці одразу змовкли, і хто де стояв - весело гуцнули на коліна.

- До порогу, до порогу! - показував о. Лука рукою.

Почовгали гуртом до порогу й вирівнялись у два ряди.

- Ану злазьте сюди, панно вчителько! - гукнув на піч о. Лука.

Хлопці радісно заіржали.

- Злазьте-но, злазьте, не соромтесь,- заохочував Галя батюшка,- бушували отут разом, то треба разом і кару приймати.

Галя соромлячись, проте охоче злазила з печі, вважаючи, очевидно, цю кару цілком справедливою.

О[тець] Лука зацитькав на школярів, регіт стих, і Галя, червона, як жарина, спустила додолу очі й стала в ряд школярів, що їй залюбки, по-товариськи розсунули місце.

О[тець] Лука сів на стільці й почав вчитувати.

Хлопці з лицемірно-скорботними обличчями слухали батюшку й крадьком моргали один на одного, радіючи веселій okazji.

Незабаром Галя теж держала вже руки «по швам», вирівнявшись, як бравий школяр, і в її очах теж поблискував уже веселий і хитрий школярський вогник.

1910

У ПАНІВ

Іде Ларько улицею, зігнувся й хилитається... Плетена шапка нап'ята на уші, жмутом намотаний на шиї шарп, руденський повстяний пінжак, на ногах зашкарублі чоботи; вуси й борідка взялися кригою, шия втягнута в плечі, а під

рукою вгорнута в драну хустину скрипка! Білі метелики снують кругом Ларька, сліплять, сідають на голову, на бороду... позаду юрма дітей...

- Ларьку, ану заграй чечіточки! Го-го! Та як же упився Ларько!..

- Ларьку, а коли ще підеш під Бойкову греблю на весілля?..

Кидають на його мерзлим кізяком, перечіплюють, у сніг валяють.

- Га! Хвороба на вас! Кш! - кричить Ларько й ганяється по улиці за дітьми, мов за горобцями.

- Чого це ти, Ларьку, стежкою не йдеш, та все в сніг лізеш? Хіба ж тобі туди йти?.. Тобі он куди йти! - і хлопці пхають його кудись у другий бік.

- Брешеш! - бубонить Ларько.- Я все бачу і все знаю... Мене не одуриш...

Ларько таки справді все бачив і все знав: бачив він, що кругом його скрізь дерево в білому цвіту, бачив, що всі хати вкриті зверху білими ковдрами, що скрізь у маленьких вікнах жовтіють крізь якусь сітку плями світла.

Значить - прийшла вже ніч.

А знає Ларько, що завтра різдво і що він іде до панів на хутір славити Христа. А там нагодують його, напоють і грошей дадуть, а то ще, може, пощастить і вкрасти що, як було минулого року. Де був допіру,- Ларько вже забувала й навіщо йому теє знати: де був - нема тепер.

Білі метелики вже перестали сльотою лізти в вічі, і йому стає видніше. Ларько бачить, що він уже за селом. Ген серед шляху манячить щось крізь вечірній суморок: то стоїть плачуча верба. За вербою будуть Горілі бори, а за борами скоро й хутір.

З-за пазухи витягає Ларько пляшку і перехиляє до рота. Потім обережненько ховає її.

- Що таке Ларько? - бубонить він сам собі.- Ларько - не простий чоловік. Е-ге! Ларько дорогий чоловік... Хто Ларька не знає!

Ларька таки знали люди. Знали й гомоніли, що він - справді дорогий чоловік, хоч часто ходить і битий і лаяний, хоч часто п'яний валяється з своєю скрипчкою по бур'янах та ровах. Гірке було життя Ларькове - всі бачили, та ніхто не чув, щоб жалівся він на його коли словами. Словами він міг тільки попрохати собі у добрих людей чого-небудь, коли був тверезий, та голосно лаятися, як був п'яний. Своє ж горе, свої жалі оддавав він де-небудь на безлюдді живій скрипці, а вона вже голосно плакала й далеко односила Ларькову тугу. Не раз бувало, що серед глухої ночі будила людей пекуча струна і тоді казали люди, що то десь під тинном проснувся Ларько та й засумував.

Іде оце Ларько степом, сяде один собі край битого шляху, щільно, мов дитину, притулить до грудей свою скрипку, схилить низенько до неї свою пропащу головоньку - і заплачуть, заквилять струни, немов у тій скрипці озивається живе Ларькове серце. І бачили люди, що плакав тоді Ларько. І плакали разом з ним чужі люди, що проїжджали мимо його степом.

Отакий Ларько...

А тепер він дуже впився і йде собі у полі по снігу. Йому здається, що відкілясь узялися і йдуть поруч дьогтьяр Панаас та колесник Таран. Ідуть і щось розказують, сміються і пхають його головою в сніг.

- Ну й нащо ви це робите, хлопці! - докоряє їм Ларько, встаючи з снігу.- Не шуткуйте! Годі! - А вони не слухають: ті-

льки встане Ларько - знову пхнуть. Ларько сидить серед снігу, й лається. Одпочив трохи, встав; немає ні Панаса, ні Тарана, пішов шляхом сам. Іде серединою шляху й помічає, що хтось став серед дороги й не пускає його далі; одступився назад, хотів поминути - знов наткнувся на його.

Ларько став і думає.

- Еге! - засміявся він.- Це ж, либонь, я вже в хутір прийшов! Скоро як - і не помітив! - дивується собі. Далі причепурились, щоб до панів іти.

«Та які ж химерні пани! - думає Ларько, видираючись по чомусь угору.- Які кумедні: заберуться не знати куди, та й видирайся до їх... Коли б ще не обірватися та в'язів собі не скрутити».

Разів скільки Ларько зривався й падав у сніг, аж таки виліз...

Боже, боже... які розкоші, краса яка! Стоять скрізь столи, застелені дорогими килимами, рядочками креселка з червоного бархатину; в чудових зільниках ростуть дивовижні квітки, а серед кімнати висить кришталеве панікадило... Люстра, золото, срібло... Так і сяє все, так і сяє... За що не візьмись, де не сядь - усе хитається. Придивляється Ларько і бачить, що крізь муровані стіни видніється небо з зорями, і не розбере він, чи вони в будинку, чи за будинком.

Ось одна зірка зірвалася і покотилась так низько над Ларьком, що він аж прищулився, щоб по щоці не вчепила.

- І до чого вже дійшли ті пани! - дивується він.- Навіть небо забрали в свої покої.

По покоях проходжають пани, панянки й паненята, всі в шовках та в золоті. Ось одна з білим личком, як вишневий цвіт, і з темними, як чорнобривці очима... Ступає легесенько, як пух...

«Ех, коли б я був малярем! - думає Ларько.- Змалював би я це личко та й на божник поставив».

Ходить Ларько скрізь, розглядається, і любо йому, любо...

Та чого ж це всі одвертаються од Ларька? Йому так бажається, щоб панночка глянула, промовила до його слово; він би розпитав її за квітки, за все...

Зайде він з одного краю до панянки - вона губки надимає, одвертається; зайде з другого боку - те ж саме. Паненятка малі - й ті не хочуть на його дивитися.

«Чого ж це вони такі непривітні, чого?» - гадає Ларько і почуває, як тихенько туга серце йому тисне.

Коли підходить до його пан сивий, суворий.

- Хто ти такий? - питає пан.

Ларько не знає, що йому сказати, потім пригадав:

- Я ж Ларько, пане, отой, що ходить по людях грати.

- А ще хто ти такий?

Ларько сказав би, та й сам не знає, хто він іще такий.

- А чого це в тебе чоботи в болоті, чого солома на тобі, чом голова не розчесана? - допитується пан.

Тоді пригадав Ларько все: пригадав, що давно вже він зап'янствував, що не раз з кимсь побився, що ночував у болотах, в ожереді на полі,- і потупив він перед паном очі.

- А чого ти тут? - спитав пан.

Мовчить Ларько.

- Не знаєш? А я знаю: ти прийшов, щоб украсти що-небудь, як украв минулого року срібну ложку, що пропив у Ічні в жида Пенька.

Ларькові так соромно, що й місця собі він не знайде.

А пан каже:

- Вон звідціля, Ларько, бо ти злодій, п'яниця й мужик! - і рукою на поріг показує.

Тоді промовляють тихо, мов листом десь шелестять, панянки:

- Геть Ларька, геть з покоїв! Од його горілкою тхне.- І шовковими рукавами носики затуляють.

І промовляють маленькі паненята:

- Геть Ларька, бо він забере нас у торбу!..

Ларькові робиться чогось шкода, боже, як шкода!..

І знову каже одна панянка, каже друга, і всі кажуть:

- Геть, геть, геть Ларька! - Підбігають і штовхають його в спину маленькими кулачками.

Заплакав Ларько та й пішов до порога. Коло порога його взяв такий жаль, що він аж спинився.

- Пани! - благає він, приклавши руку до серця,- не проганяйте мене - я не красти... я... я Христа славити прийшов,- пригадав він,- благословіть, пожалуста! - і зводить на панів заплакані очі.

Стоїть пан спиною до його, мовчить, і всі змовкли.

«Змилювались, благословили!» - думає Ларько і почуває, що робиться йому легше.

Поспішаючись, щоб, бува, не передумали пани, налагодює він свою скрипку.

Стоїть Ларько у панів коло порога, грає, і одна в його думка засіла в голові: коли б тільки, коли б усю правду сказати!..

Чує Ларько, що серце його, як було вже не раз колись, із струною розмовляти починає.

«Ой щось буде...» - думає.

І от засумувала, затужила струна... знялася в грудях у Ларька гаряча хвиля, закипіло, забилося щось, стиснуло серце так, що хочеться тарахнути йому скрипкою об мур, щоб в тріски розлетілася. Його пальці впиваються в струну,

смичок літає по струнах, і чує ухом Ларько, що струна говорить правду. Зсувається вага з Ларькового серця, на душі затишніше, крапельки гарячі по лиці пливуть.

Глянув Ларько на панів.

Всі повернулися до його, дивляться, немов сказати хочуть: «Так ти он який, Ларько!» І лица в їх стають ласкаві до Ларька і смутні.

«Заждіть - ви ще не знаєте Ларька,- заждіть!»

І знов захопило дух Ларькові: вже й не чує він, чи є в його руках скрипка, чи немає. А серце затужавіло, зробилося як криця, і болить, і болить, і не перестає.

А по йому щось креше, і летять од його скалки золоті, срібні, білі... віхтями, снопами... і осяяли Ларька на всю кімнату... Стоїть, мовби в огні.

І чує він, що над ним щось тужить; не тужить - криком кричить, правду Ларькову розказує. І догадується він, що то - струна.

Підвів очі Ларько; посхилялись панночки, білими хустинками очі витирають, плачуть. Плаче стара пані, плачуть паненята. Заплакав і старий пан, головою схилившись до столу на риг.

«Ага, пани! - думає Ларько.- Що, п'яниця Ларько? Злодій?.. Тепер бачите, який Ларько?»

І от затужили всі, підбігають до його.

- Ой годі вже, Ларьку, годі, не грай уже! - благають.- Ой годі, бо серце з жалю розірветься.

І дітки плачуть і благають:

- Годі вже! Годі, годі...

За руки хапають його, за смичок...

«Ні, не перестану, не перестану!» - думає собі Ларько.

- Ларьку, Ларьку! - ясно чує він інші голоси, що гомонять

усе дужче та дужче.

- Ларьку! Злазь, бо замерзнеш к сучому батькові! - і Ларько почув, як хтось штурхає його києм у спину.

...Злазить Ларько з верби і бачить: над вербою світить місяць, а кругом степ, засипаний снігом.

Стоять якісь люди, чоловіки, жінки, діти, всі гарно зодягнені...

- Що це тобі Ларьку?.. Опам'ятайся: ось до утрені йдуть люди.

- Перехрестися, Ларьку,- гомонять кругом.

Ларько зав'язав у хустину скрипку, насунув на чоло шапку, не сказав ні слова й тихо побрів од людей у степ.

- А горенько тяженьке! - промовляє чорнява струнка молодиця.- І до чого тільки людина не доведе себе!..- Й її карі очі блищать проти місяця смутком та жалощами.

Люди спинилися коло верби, розмовляли й поглядали туди, де одпливала маленька самотна Ларькова тінь, в далекий степ, що яскрився дрібними зірочками.

В ХУРТОВИНУ

Молоденький чортик, що його випустили святами пожирувати, з радощів брякнувся прямо в кучугуру снігу, зарився в його головою, а ногами став таке виробляти, що зразу знялася курява, за якою не видно стало світу; потім схопився й став гасати по полю. Перескакуючи через бескеття [18] й спотикаючись по снігу, він то з вереском летів по полю наввипередки з вітром, то, розставивши лапки, нісся йому назустріч, і коли старий дідуга-вітер хапав його в обійми, підіймав угору мало не до хмар і, надувши

---

[18] - Бескеття - круті урвища, провалля.

свою полотняну сорочку, одним духом мчав його десятки гонів понад степом, чортик в'юном вертівся в його руках, верещав і заходився від реготу.

Взявшись у боки руками й стиха посвистуючи, він навшпиньках подався до шляху, де їхали сани, догнав їх і вчепився на задок.

У санях сиділи дві закутані, запорошені снігом постаті.

Чортик боком схилив до їх ухо й слухає.

Македонський старшина Василь Миронович, схилившись над головою писаря Антона Агафоновича, казав йому щось на ухо, намагаючись пересилити хугу.

Василь Миронович, чоловік смирний і побожний, під чаркою дуже любив говорити за що-небудь божественне, і давненько вже намагався втягнути в таку розмову писаря, аж той або пускав з язика чорта, або зовсім мовчав.

- Хіба ж не так я кажу? - питався у його старшина.

Той тільки щось собі замурчав.

Втерявши надію як-небудь розворушити сусіда, старшина зітхнув, покивав головою й став виймати люльку. Дістав коробочку із сірниками і, щільно затуляючись долонями, став закурювати.

Щось дмухнуло під самим носом у старшини - сірник погас... другий, третій...

Писар заворушився, кашлянув і хрипким голосом промовив:

- Н-не закурите.

- Закурю, Антоне Агафоновичу, закурю! - веселенько одповів старшина, радіючи, що писар заговорив-таки.

- Ні, не закурите... Бачте, вже чотири сірники стратили... о, п'ять, шість, сім...- лічив писар.

- Що за чудасія! - здивувався старшина: сірники гасилися

один за одним, навіть не розгорівшись.

Затулився, як можна найщільніше, тернув - знов погас.

- Гм!.. Так ніби який дідько навмисне гасить,- аж назад озирнувся. Одхилився в другий бік, витер...

- Десять! - промовив писар.- Я ж казав, що не закурите... одинадцять... дванадцять...

- Антоне Агафоновичу! - лагідненько промовив старшина.- Це через те, що ви лічите: ось не лічіть - зразу закурю.

Та писар вже пролупався і йому забажалося пожартувати. Старшина помалу розгарячився, й сірники гасились і летіли в сніг один за одним, насилу писар успівав лічити.

- Та ось годі-бо!.. Я ж бо вас прошу! - промовив старшина, почувуючи, що розбирало його зло.

Писар, закутуючись у кожух, поволі лічив:

- Двадцять три, двадцять чотири, двадцять п'ять...

Старшина вийняв з рота люльку, зі зла, боком глянув на писаря; потім плюнув і знов узяв люльку в зуби.

- Якби знаття, що в неділю буде година, то в суботу звечора виїхати б на села податки виправляти,- діловито став, говорити він.

- Ум...- мурчить писар.

- А то як не зберем до першого,- помалу розвозить старшина, тим часом крадькома виймаючи сірник з коробки,- то знову поштрафують, як було минулого року.- Тут він стиха черкнув сірник.

- Ех-хе-хе! - позіхнув писар.- Двадцять вісім!

- Антоне Агафоновичу! - Писар мовчав.

Помацавши в коробці, старшина знайшов там тільки одного сірника. Сплюнувши набік, він хутчій погнав коняку.

- Всі сірники витратив і не закурив через вас! - промовив він сердито і глянув на писаря.

Той схилив голову й дрімав. Старшина помалу став здержувати коняку. Схилившись низенько до писаря, він забачив у темряві його ніс, брови, лоб... Очі заплющені - спить, навіть носом сопе... Тихенько потяг за віжки - коняка стала.

Хутенько закривсь полами кобеняка й запалив останній сірник... горить. Старшина поспішає запалить люльку і так тягне, що в чубуці починає шкварчати, немов на сковороді сало.

- Двадцять дев'ять! - крикнув над самим його ухом писар. Василь Миронович закашлявся, й сірник погас. Здавив чубук зубами, потяг зо всієї сили - не тягнеться... Важко зітхнув, став ховати люльку в кишеню. Аж зразу, тільки довів люльку до кишені, за серце вхопив такий жаль, що аж защеміло. Глянув знов на писаря: той губи витягнув, підняв брови, дрімає, немов нічого й не було. Ух, і противна ж пика!

Од злості в старшини аж руки затряслися. Помалу розмахавши за кінець люльку, немовби заміряючись забивати цвяшок у стіну, Василь Миронович виважився й цокнув головою люльки писаря по лобі.

- Тридцять... ой! - кинувсь той, почувавши, як щось зашпигало в носі й перед очима розсипалися золоті іскри.

- Ото, щоб було тридцять, кругло! - чмихнувши носом, промовив старшина, ховаючи люльку в кишеню. Та писар щось заворушився, засіп, виказуючи, що він має охоту лічити й далі. Випроставши руки, він сунув кулаком у щелепи старшину.

- Тридцять один! - промовив він.

- Тридцять два! - ляснув його навіддя старшина.

- Тридцять три! - піднявшись з місця, по зашийкам геп-

нув його писар.

- Тпру! - старшина зняв рукавиці.

- Тридцять чотири! - Обоє, і писар, і старшина, вивалилися з саней у сніг. Конячина спинилась.

Зчепившись у одну щільну купу, старшина і писар ворухились у снігу, сопли, крєктали, вивертався зісподу то один, то другий. Раз по раз було чути, як щось гупало, немов у подушку, і промовляло:

- Тридцять вісім!

- Тридцять дев'ять!..

...Коли діло добиралося до півсотні, чортик перекрутився скільки разів у снігу, зареготався, пішов дрібушки в степ... та як завихрить, та як закурить, завищить... та колесом, та жеребом!.. Та й пішов, пішов, пішов...

НАД РОССЮ

Ми навіть незчулися, як стало примеркати й перед нами на тому боці Росі вислалося на згір'ї незнакове мені село. Мій попутчик, старий холостяк-учитель, спинився коло верби, скинув з голови солом'яного бриля й став витирати хусткою піт на лисині. Його засмажене, як у цигана, лице виявляло гарний настрій, і могутні груди здіймалися, як ковальський міх, втягуючи в себе свіже весняне повітря.

- Ну, тепер можна сказати, що ми вже й прийшли,- промовив він, спиняючись коло одломленої бурею старої груші.

- Бачите отой садок, що спускається наниз од церкви? - показав він рукою за Рось.- От у тому садкові й живе Райко, либонь, у його ото і димок куриться, кашу на вечерю, певне, варить собі старий...

Я глянув, куди показував мені Воблий: на високому березі між деревом здаля проблискувало червоне полум'я огника і синій димок довгою хмаркою тягнувся понад зеленими верхами саду вниз до Росі.

- Оце кожного року так,- каже далі Воблий,- тільки пустить дітей на літо, зараз кидає свою школу, наймає в чоловіка оцей садок, збудує курінь і живе там до самої осені. Сам собі їсти варить, сорочки пере... бурлакує старий причуда.

Перескакуючи з каменя на камінь і хапаючись за кущі, ми зійшли вниз і зайшли в хату до рибалки, щоб попрохати човна. Молодиця дала нам ключа та весла, й швидко ми посувалися вже в маленькому човникові. Звечоріло. Знизу, мов з якої прірви, часом виглядали зорі. Берегами понасували хмари темного зелення, а між ними місцями випирались незграбні скелі та купи сірого каміння, немов руйновища старих будівель. Часом пропливали мимо, стиха буркочучи і пінячись, маленькі шуми.

- Ну й місце ж обрав собі сучий дід! - промовив Воблий і, спустивши весла, став озиратися кругом.- Рай, та й годі! Має душу, чулу до краси, дарма що старий...

Закурили і попливли далі; високий берег почав насуватися на нас усе швидше й швидше, і от зразу човен, брязнувши ланцюжком, вривався в пісок і спинився. Пробираючись між гіллям, ми швидко вибралися на прогалину, де червоніло полум'я і пахло димом. Перед нами в світлі маленького огнища виринув з темряви маленький соломяний курінь; коло його висіли й стояли на ослончику казанок, мисочки, горщики, пилка й інші хатні речі. Кругом куреня манячило в темряві кілька уликів. Сам Райко сидів на пеньку коло багаття й щось думав.

Райко був гнучкий, видимо, високий дідусь, лисий, з густою сивою бородою; ясні сірі очі, з яких просвічував життєвий досвід, смуток та добрість до всього, з задумою дивились з-під густих сивих брів на полум'я.

В довгому піджаці, в мужичих чоботях, з за grubілими мозолястими руками він дуже нагадував якого-небудь діда-пасічника з селян, і тільки пильно придивившись у його очі та лице, можна було вгадати в йому інтелігентного робітника. Багато вже я чув од свого вчителя про цього старого його товариша, діда Райка.

Закурений життєвими пригодами, хитрий і практичний, Василь Тимофійович Воблий завжди казав про Райка в жартівливому тоні; проте було помітно, що якась сила тягла його до старого товариша.

- Скрипиш іще? - так привітав здаля Василь Тимофійович Райка.

Райко підняв голову.

- А-а!.. Це ти, старий гріхководнику! - радо промовив він, впізнаючи Василя Тимофійовича.- Насилу, бач, пригадав одвідати!.. А то кого ведеш із собою? - спитався він, придивляючись до мене.

Ми підійшли і стали вітатись. Здоровкаючись зо мною, він затримав мою руку й зблизька придивився в лице.

- Що ж, не наглядів іще собі якої попівни, як піч? - промовив Василь Тимофійович і підморгнув оком.

- Е, козаче, куди там мені за попівен думати - здоровля ось зовсім катма! - сміється Райко.- Інша стаття тобі: бач, викохався який! Не бійсь, пожирував би ще в охоту! Слухай, Василю,- почав він знову,- женився б ти справді! Хоч на старість пожив би по-людському; та й комусь же треба покинути оту грошву, що наскладав. У тебе ж їх і свині не їдя-

ть, а вреш - кому дістанеться? І сам згинеш, і гроші твої згинуть...

- І які там у мене гроші ти набачив? - осміхається Василь Тимофійович і стиха виймає з кишені пляшку з горілкою.

- Оце по-хазяйському! - весело промовив Райко.- За це дякую, бо в мене, голубе, на неї не розживешся... З кого ж нам і потягнуть, як не з таких дураків,- промовив він до мене. Потім він дістав з куреня рядно, чарку, хліб, скільки зелених цибулин. Посідали на рядні коло огню, як кому було зручніше. Райко, як і перше, примостився на пеньку так, що огонь бив йому в лице.

Воблий вигрівав проти огню спину, а мені огонь бив у щоку. Перекинувшись кількома словами про те, про се, діди за чаркою знову перейшли на жарти.

- А чи чував ти, Федосію Андрійовичу, що ось незабаром буде заведена для сільських учителів форма? - витираючи після чарки вуси, промовляє до Райка Василь Тимофійович.- Ото підійдуть до твоєї бороди золоті гудзі - будеш як міністр який!

Райко видержав мовчанку.

- Ні, Василю Тимофійовичу,- промовив він з притиском,- краще підійдуть вони до твоїх шрамів на лобі!.. Будеш, як генерал бойовий!..- Райко весело й добродушно засміявся.

У Василя Тимофійовича на лобі були шрами, про них розказують, що осталися вони од качалки, якою колись гнали його од молодиці. Він зразу прикусив язика, скоса зиркнув на мене й змовк.

Далі діловим тоном спитав Райка:

- А коли це ти будеш орати свою ниву?.. В людей уже пшениця колос викидає, а в тебе ще й не орано!

Райко дивиться на його здивовано, кліпає очима.

- Яку таку ниву, Василю?

- Та яку ж? У тебе он на лисині стільки вже налипло грязюки, що сміливо можна пшеницю сіяти.

Райко засоромлюється.

- А, бодай тебе! - осміхається він.- Наливай краще по чарці.

Пожартувавши так, діди помалу переходять до поважної розмови.

- О, що ж це я тебе не питаю,- через який час звернувся до Райка Василь Тимофійович,- що там у тебе вийшло з інспектором? Тут така вже чутка пройшла, що мало не до Сибіру збирається він тебе заслати,

Як тінь, пробіг по лицю Райка смуток, і він зітхнув.

- А, бодай не казати! - промовив він. Помовчавши трохи, він підправив огонь у багатті й почав розказувати.

Про Райкову пригоду я вже чув, тепер було цікаво почути од його самого. Я присунувся до його ближче.

Діло було, як розказав Райко, так. Назбиралося в його шкільних грошей, що платили школярі з інших сіл за навчання в школі, щось до двадцяти рублів, і лежали вони в його без діла; за останній місяць не видали Райкові в пору жалування, а гроші - хоч кров з носа - треба послати синові в гімназію. Райко візьми та й пошли ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти позичену суму. І лучилося на його біду, що якраз на той час нарвався інспектор: риючись у шкільних паперах, він побачив записані гроші й став питати Райка, де вони. Райко розказав йому по чистій правді. Інспектор не зважив на те й зчинив бучу, нахваляючись оддати Райка під суд.

- Так отаке-то горе у мене,- казав Райко.- І не думав, і не гадав, щоб на старість злодієм зробитися, та отже ще й

прийдеться... Напався на мене,- казав він далі,- що чистоти в себе не соблюдаю: хлівом, каже, оддає у вас, а не госпо-дою людською. Дивуюсь, каже, що за таку довгу свою службу не привчилися чепурно коло себе ходити... Що ж, хіба станеш розказувати йому все про свої злидні? Навіщо йому теє знати, що трапляється по цілому місяцю сорочки на собі білої не мати... Де вже тут буде чистота тая... І от як почув я од його таке слово, так серце моє й упало. Бачу, яким духом дише він на мене; не вподобався я йому зразу, та горенько моє, що ж я маю робити, бідна головко? Підлеститись як-небудь, розказати йому який веселенький анекдотику як умієш зробити це, не в гнів тобі, ти, Василю Тимофійовичу, щоб воно, молоде, посміялося та й подобришало - я хоч і радий би, так не можу. Де вже там будеш сміятися, коли серце в тебе замирає... які вже там жарти підуть на душу!.. А він, кажу, кривиться: йому б і дивитися не хотілося на таке життя...- Райко зітхнув і замовк.

Огонь починав гаснути, кругом робилося темніше. Райко взяв паличку й став розгрібати багаття.

- Підкладіть, серце, свіжого хмизу! - звернувся він до мене.- У вас ноги молоді, кріпкі, бо мені як засидітись та потім уставати, то чиста морока... ревматизм клятий мучить мене. Он там за куренем візьміть... Ні, дитино моя, не там, гукнув він до мене, помітивши, що я не там шукаю,- отам збоку, за відерцем...

Підклали свіжого хмизу, й сухі палички затріщали в синенькому полум'ї. Знову показалася сива борода Райкова й залиснілася голова, вирізалось з темряви смугляве, мов порохом закурене, лице Василя Тимофійовича; освітилися віти молодії грушки.

- Прожене і під суд, думаю собі,- розказував далі Райко,- і

сором, і старцювання на старість... заслужив нагороди собі мало не за сорок років чесної служби... І не повірите - такий мене одчай узяв, що аж серце закам'яніло... Ех, думаю, що буде, те й буде: скажу я йому сміливе слово!..

І не знаю вже, звідкіля тая сміливість узялася в мене... «Ваше високородіє! - кажу і сам чую, що голос мій тремтить: от-от заплачу.- Тридцять вісім років,- кажу,- служив Райко народній школі, оддав їй здоровля, молодість, і хоч бідний він чоловік, проте не заплямує на старість своє ім'я за якихось там двадцять карбованців! Не вкрав я ті гроші - позичив, бо скрута прийшла мені. Гріх,- кажу,- вам буде, як на старості літ залишите мене без шматка хліба й осоромите мою сиву голову!..» Та й не витримав-таки... заплакав...

Райко змовк і схилив голову.

- Ну і що ж? - помовчавши трохи, спитав Василь Тимофійович.

- Нічого не сказав. Постояв, насупившись, помовчав, а потім - «біда,- каже,- мені з цими людьми», і нічого не сказавши, не попрощавшись, вийшов, і поїхав. І не знаю вже, що він має робити зо мною. Чутка була, що хвалився перемістити в іншу школу. То б ще було півлиха, а як справді під суд оддасть?

- Та кинь ти, Федосію, цю думку! - став розважати його Василь Тимофійович.- Нічого тобі не буде до самої смерті; інспектор у нас людина молода, погарячився, а насправді він не зробить лиха. Не звір же він справді!

- Всього, серце, можна сподіватись од людей,- зітхнувши, промовив Райко.

Стали наливати по чарці.

- Скрутіть мені, голубе, цигарочку,- вдався він до мене,

забачивши, що я збираюся закурити.- Самі вже, будь ласка, скрутить, а то в мене чогось руки поклякли.

Помовчали.

- Перевод, кажеш, не штука,- звернувся Райко до Василя Тимофійовича, хоч той нічого не згадував про перевод.- Коли раз переводять або двічі, то кат його бери, а як мене вже з одного місця на друге перегонили вісімнадцять разів, то це щось коштує: кожний раз отож приходилося будувати своє життя наново. Треба було наново хвируватися хазяйствечком, знакомитися з людьми, звикатися з новою школою, з дітьми. Станеш згадувати своє життя - і бачиш тільки одну довгу низку переводів,- там з квартирою зле приходилося, там піп був лихий чоловік, там урядник чіплявся, там з голоду пропадав, звідтіль вигнали... а радощів, ясних днів - як і не було...- Перевів очі на мене: - Тільки те й згадати, що років вісім з жінкою прожив; та й тоді, як станеш розбиратися,- мало добра було. Добра людина була, хай земля їй пером, моя жінка, весела, роботяща, і перший рік, як побралися ми з нею, либонь, був найщасливіший за все моє довге життя. Коли ж клопіт та злидні швидко придавили її. Рік за роком ставала вона все тихіша, перестала співати, стала помітно марніти, часто слабувати, і одної осені мусив навіки попрощатися з нею. Ой і лиха ж то година була - не знаю, як я не позбувся вже тоді й розуму. Поховати було ні за віщо, і я, лишивши покійницю в хаті з двома малими дітьми, сам за шапку та за палицю та за двадцять верстов до знакомого колеги-. А надворі болото, дощ, як з луба... Приходжу до його, застаю. «Душа люба,- кажу,- так і так: виручай!» Добра людина була, покійний,- либонь, теж помер уже,- поміг-таки: останню десятку позичив. Так ото й поховав я її, а сам зостався з двома діт-

ками. Пішли тоді довгі та смутні ночі, нудні дні, та злидні, та самотина. Дітки бігають невмиті, обідрані, голодні - а я нічого й не думаю: ходжу, як у хмарі. Потім помалу став за розум братися. А тут, спасибі їм, люди до помочі прийшли: бачать - чоловік мов не при собі. Стали приглядати за дітьми, сорочки їм прати. Той бурячків принесе, той картопельки, той паляницю хліба, молочка дітям... Важко брати все теє - та що ж вдієш,- скривишся, дякуєш...

Щиро й правдиво розказував він, і в його голосі не чути було ні одної нотки пекучого жалю або скарги. Як казку, як давню пісню-думу - не про себе, а про когось іншого - викладав він спогади про своє життя, повиваючи їх тихим смутком, який один тільки й лишився в його душі од колишніх гострих та пекучих пригод.

Василь Тимофійович мовчав і дивився поверх огню кудись у гущавину; його насмішкувате, як криця, загартоване обличчя немов одмінилося, покращало, а завжди прищурені, хитрі карі очі тепер дивилися прямо, були повиті задумою, смутні. Я не бачив його ще таким, і тепер мені стало ясно, що тягнуло цього кремезного хитрого діда, що серед лихих обставин умів збити собі достатки, до його химерного старого товариша.

- Дивлюся оце я на тебе, Федосію,- промовив стиха Воблий,- та й щось уже й не вірю собі,- чи справді ж це той Федосій Райко, той кучерявий з огневими очима юнак, про якого слава гула колись по всьому повіті!..- До мене: - Було, кого громада посилає до губернатора - Райка; хто свариться з посередником або з приставом - Райко... Або, пам'ятаєш, якого наробив ти колись тарараму, коли виїздила ек-

зекуція в Григорівку? Ех, Федосію, постарілися ми з тобою...- Воблий зітхнув і замовк.

- Було колись, було...- кивав головою Райко,- всього було... Прошуміло, прогриміло, та й сліду нема... От ти, Василю, й замолоду був хитренький,- казав він далі.- Зумів збити собі копійчину... не то що ми, дурні: тепер і гадки не маеш... Проженуть з посади - попід вікнами не підеш. Та хіба ж такого проженуть - він тобі теє начальство так ублагає, умовить, що йому благодарність за благодарністю летить. Щасливий ти, Василю, таланом тебе одарив бог таким,- без іронії, зітхнувши, промовив Райко.

Огонь погас; з-під сірого попелу тільки жевріло скільки жарин. Тіні од віт згустилися; насунулась темрява. Над нами вгорі показалося небо, на йому між зорями купкою срібних цвяшків високо вибралася вже Квочка. [19]

Десь над Россю, переплітаючись, полинули вгору молоді голоси.

Де ти бродиш, моя доле,
Не докличусь я тебе!..-

затремтіли у весняному повітрі палючою скаргою слова пісні. Райко прислухався. Кивнув у той бік головою:

- Семінаристи співають, школярі мої... Бачте - отож воно жити хоче, долю до себе закликає. Радіють поки що, думають - світ завоюють, а підуть на село, в ярмо те впряжуться - ой-ой-ой: де-то все теє подінеться!.. Ну, а поки віриється - хай поживуть. Кажуть - сироті сонечко мріється, а воно й справді гріється... Пошли їм, доле, чого вони блага-

---

[19] - Квочка - народна назва сузір'я з кількох, розташованих купкою, невеликих зірок; сузір'я Плеяд.

ють у тебе, пошли їм радощів у житті, світлу молодість красну, старість спокійну! - шепоче Райко, немов молиться, і зводить до неба свої добрі й смутні очі.

Через яку годину ми знову сиділи з Воблим у човні і, стиха попліскуючи весельцями, мовчки перепливали Рось. Чогось не хотілось говорити. І я, і Воблий зарились кожний у свої думки. Не знаю, про віщо думалось старому, передо мною ж, що тільки починав учителювати, перший раз ясно визначилося питання: яким же шляхом я маю йти? Чи мені піти слідом за Воблим і починати зразу будувати собі тепленьке місце в житті; чи, кинувшись назустріч молодим пориванням, піти тернистим шляхом, по якому йшов Райко; чи, може, поки не пізно, лишити зрадливу, обшарпану вчительську долю іншим, самому ж помандрувати світами шукати собі кращої...

Було вже пізно. Над водою вставав туман і повівало холодком. За скелями починало ясніти: світало вже. Човен, як тінь, плинув до берега.

1911

З САМОГО ПОЧАТКУ

Вишнівська школа - найкраща на цілий район, бо попечителькою в їй була багата й щедра пані Олександра Андріївна. Всі на селі сподівалися, що в таку школу не пришлють абиякого вчителя, і коли по селу промайнула чутка, що новий учитель вже приїхав, того ж таки вечора в школу нашлося десятків із півтора цікавих. Новий учитель, Яків Малинка, гнучкий широкоплечистий хлопець з добродушним трохи подзюбаним обличчям, вподобався людям. Прислали його прямо з шкільної парти, й через те од його

вихрястого чуба й навіть од кожної складочки одежі так і несло ще веселою, вахлакуватою бурсою. Тільки прибув він у село, повиймав та порозкладав у своїй квартирі книжки, камертони та всякі партитури - зразу закипіла робота. В класі вечорами загули співи, загомоніли святами під школою чоловіки, по хатах пішли ходити новенькі книжечки.

За тиждень усе село знало вже нового вчителя. Сільська молодь марила ним, а поважні чоловіки казали:

- Молодий іще трохи, та нічого: оговтається - буде робити, як пани не з'їдять.

Навіть старенькому о. Якову прийшовся до душі веселий, бадьорий учитель.

- Зразу ж ідіть з візитом до Олександри Андріївни,- щиро радив він Малинці,- вона це дуже любить. Коли вподобаеться їй - ой добре ж вам буде.

Малинка подумав трохи, покрутив маленьким носом, якого товариші прозвали в школі «кнопкою», й спитав:

- А на якого дідька вона мені потрібна, ваша Олександра Андріївна?

Усі, хто був при цьому, аж руками на його замахали - і говорити, мовляв, нема чого: чи хочеш, чи не хочеш, а йти треба. Таке вже «заведеніє» тут.

Малинка мусив згодитись. Коли одного дня, одягшись у позичений в колеги, церковного вчителя, старенький сюртук, з празниковим виглядом виходив Малинка од батьошки по дорозі до панської економії, його аж геть за браму виряджала вся сім'я о. Якова. Всі підохочували молодого вчителя, давали йому поради, жартували, нагадуючи, що пані не зовсім ще стара і що душа в неї не з лопуцька.

Малинка червонів, осміхався, одмахувався рукою.

Перед ворітьми економічного саду Малинка попрощався з провожатими й бадьоро подався до панського будинку, стіни якого білили між густими зеленими вітами.

На його дзвінок коло парадних дверей вийшла чепуренька дівчина-покоївка.

- Вам кого треба? - спитала вона, оглядаючи Малинку.

- Пані вдома?

- Вдома. Вам до пані?

- Так. Мені треба бачити пані.

Дівчина впустила Малинку в двері, потім ввела в якусь кімнату.

- Отут заждіть трохи, поки вийде пані,- промовила вона, про вас як сказати?

- Скажіть, що я - учитель,- одказав Малинка, витираючи хусточкою лице.

Коли дівчина вийшла, він пройшовся по кімнаті, обдивився обстановку й почув себе сміливішим. Підійшов до низенької канапи, сів і ноги простягнув.

Тільки ж глянув на їх, швидко й полохливо підібрав: і без того куценькі штани тепер піднялися мало не до самих колін. Малинка пригнувся й став натягувати їх нижче; розправився, глянув - рукава сюртука збіглися до самих ліктів; поспішаючись, обсмикав рукава - ноги знову світять панчолами. Нагнувся - щось тріснуло на шиї. Схопився з місця, взявся рукою за манишку - галстук легенько опинився в його руці: заціпка на йому розірвалась, і не було надії начепити його знову. Холодний піт виступив у Малинки на чолі. Похапцем скрутив галстука, сунув у бокову кишеню, зірвав з грудей паперову манишку, хотів захвати в кишеню - не влазить; глянув сюди-туди й, пригнувшись, шпурнув нею під канапу. Трохи одлягло од серця. Пройшовся знову

по кімнаті, підійшов до люстра, глянув - і сам назад одкинувся: в узенькому полинялому сюртуці, у вишиваній сорочці, з нестриженою кучмою на голові, червоний і спітнілий - він сам себе не впізнав у дорогому панському люстрі.

- Треба тікати! - промайнуло у його в голові.- Там як-небудь вибрешуся після...

Та тікати не було вже коли: Малинка й не постеріг, коли на дверях з'явилась постать середнього віку огрядної пані з випещеним гордовитим обличчям. Пані оглядала Малинку суворим поглядом, і піднята вгору брова її над одним оком виявляла здивування. Тільки Малинка зібрався, мимоволі закриваючи вишивану манишку рукою, щось промовити до неї, як вона зразу подалась назад, хряснула дверима й сховалась.

Малинка лупнув кілька раз очима перед зачиненими дверима.

«Чи розсердилась, чи що вкусило її?» - подумав.

«А може, вона що забула?» - рішив він трохи згодом і наважився подождати. Через який час двері знову одчинилися, і звідтіль вийшла тепер не поважна пані, а та ж чепурненька чорноока дівчина, що одчиняла йому двері. В руках вона тримала піднос.

- Пані питають - може, ви їсти хочете? - ласкаво посміхаючись, спитала вона Малинку.

- Ні, їсти я не хочу - я недавно обідав,- дивуючись, одмовив Малинка.- Я хотів був бачити пані.

- Пані не вийдуть, бо їм ніколи... А ось закусіть...

Дівчина простягнула перед Малинкою піднос, де стояла велика чарка горілки й шматок шинки. Лежав ще там на щось срібний семигривеник, але на його Малинка не звернув уваги.

Одну хвилину здалося йому, що тут щось не гаразд, коли ж дівчина стояла перед ним така веселенька, привітна...

- Не стісняйтеся - випийте,- прохала вона його, поблискуючи лукавими очицями й мило усміхаючись.

«Е, та що тут...- подумав Малинка,- дають, так пий, б'ють...» - і він узяв у руки чарку.

- За ваше...- усміхнувшись, кивнув він головою до дівчини й випив чарку.

- На здоров'ячко...- охоче одповіла та, привітно вклонившись.

- Перекажіть пожалуста пані,- закусюючи, казав він дівчині,- що в школі в неділю буде правитись молебінь перед початком учення, і ми з батюшкою просимо, щоб пані прибула на молебінь.

Дівчина здивовано глянула на його й повела плечима.

Коли, розстібнувши узький сюртук і виставивши лице й груди під свіже повітря, повертався Малинка додому, настрій прилинув до нього чудовий.

«Воно й краще, що вийшло так,- думав він собі,- як кажуть - і сіно ціле й кози ситі: і нудний візит одбув, і ніякої з пані мороки не мав...»

Минуло скільки днів, і Малинка, стурбований, поводячи кругом незрозуміло очима, сидів у кабінеті в інспектора. Підстаркуватий, сухий інспектор, з гостреньким носом і з обличчям старого лиса, пильно дивився на його допитливими жучками-очима.

- Так ви таки по правді не догадуєтесь, навіщо я вас так нагально викликав до себе? - питав він, не зводячи з Малинки очей.

Малинка здвигнув плечем і глянув на інспектора ясним,

як рання роса, поглядом.

- Як ходили ви з візитом до попечительки - нічого такого не траплялось тоді?.. Не нагрубіянили ви їй?.. Може, під чаркою були?.. Кажіть по чистій совісті - ну помилилися раз... це буває: он кінь на чотирьох ногах, та й той спотикається.

- Та боже мене борони! - здивувався Малинка.- Я хоч і ходив до неї, та ні одного слова не промовив їй.

- Ну, розкажіть мені найдокладніше все, як там було - нічого не покривайте,- допитувався інспектор.

Малинка трохи помовчав, потім спокійно став переказувати. Інспектор, спершися рукою на стіл, мовчки слухав. Щодалі розповідав Малинка, ставало помітно, як інспектор починав нервуватися, терти собі руки.

- Ну, ну!..- нетерпляче підганяв він його.

Малинка розказував, як шанувала його дівчина горілкою.

- І ви випили?! - зірвавшись з місця, не своїм голосом закричав інспектор.

- Випив,- винувато одмовив той.

Інспектор дрібно забігав по кімнаті.

- Що ви наробили!.. Ви розумієте, що ви наробили? - розчервонівшись і хапаючись за голову, кричав інспектор.

Ви острамили себе, мене й усіх учителів. І де ви тільки жили на світі, де вас виховали такого! Ви ще й досі не розумієте? - спинився він перед здивованим і сконфуженим Малинкою.- Ви знаєте, за кого вона вас прийняла?

Інспектор скоренько пошарив у столі між паперами й витяг звідтіль якогось листа.

- Ось полюбуйтеся, що вона пише мені за вас! - пробігши очима скільки рядків, він став читати вголос: - «По крайній небрежності в его костюме, по манере держать себя, я

не могла предположить в особе этого молодого человека нашего нового учителя. Принявши его за одного из тех опустившихся на дно особ, которые под видом бывших студентов, учителей и других интеллигентов попрошайничают по домам, я соответствующим образом приняла его, чему он, по-видимому, нисколько не удивился».

Далі попечителька писала, що тепер їй незручно зустрічатися з цим учителем, і прохала інспектора перевести його як можна далі з вишнівської школи.

- Ну, тепер зрозуміли? - звернувся інспектор до Малинки.

По тому, як зашарілося лице у Малинки й як закліпали його очі, можна було бачити, що він зрозумів.

- Тепер я мушу вас звідсіль перевести - розумієте: мушу! - казав інспектор.- Попечителька дає гроші на школу, має велику руку в земстві,- і я не можу не вволити її прохання.

Ну, та ви дуже не горюйте,- казав він трохи згодом.- Друга школа буде трохи гірша за цю, проте...

Інспектор глянув на простувате лице Малинки.

- Вам самим буде там спокійніше. Там і візитів вам не буде кому робити. Я сам трохи помилився, посилаючи вас у Вишнівку,- добавив він стиха,- сюди треба тертого хлопця, чистячка, щоб умів ладити з панами, а ця пані, до всього, ще й з дуринкою трохи...

Вийшовши од інспектора, Малинка спинився за брамою й, чухаючи потилицю, довго дивився на передки своїх черевиків.

ВОЛОШКИ

Глибоко увійшли в стіни маленькі вікна. Крізь мутні шибки тихою задумою пробивається синє боязке проміння,

білою хусткою впало додолу й на стіл, на сивий килим. Із затінку над столом посхилялися сумні образи в сухих гвоздиках, у любистку та м'яті. На столі з-під рушника виглядає житній хліб, дерев'яна сільничка, а рядом з ними темніє пучок свіжих кучерявих польових волошок. Тихо в хаті. На полу коло напільного віконця спить мати. Коло печі під блаженською рядниною лежить на долівці дівчинка Устина.

Пізно вже, а їй не спиться. Вовтузиться, розкривається, тоненькі рученята за голову закидає, водить розплющеними очима по хатній прозорій темряві і щось вимарює собі. То соромливо всміхається, то мрійно зведе перед собою засмучені очі й шепоче щось губами. Відразу здерла з себе ряднину, проворненько схопилася й побігла до столу. Схилилася над волошками і стала квітку до квітки чепурненько складати в букет. Далі пішла до дверей, заторохтіла горщиками, водою заплюскотіла.

Мати на полу перестала сопти, підвела з подушки голову.

- Що ти там пораєшся? - промовила вона хрипко.

- Та нічого... спить собі! - тихо одмовила дівчинка.

- Вечеряти вдруге збираєшся, чи що? - допитувалась мати.

- Та нічого - кажу ж вам! - нетерпляче заспокоювала її дівчинка.- Волошки поставила в воду, щоб не зів'яли до ранку,- сказала спокійно далі.

Мати позіхнула.

- Возиться з ними, немов справді з чим путнім. Спала б краще.

Устина мовчала.

- Що ж, хоч десять копійок дасть тобі за них? - ліниво спитала мати, протираючи рукою очі.

- А... одчепіться! - здвигнула плечем Устина.- Вам усе б тільки гроші та гроші!..

- А що ж - хіба ото даром стільки лазила та ячмінь толочила! Хоч він твій учитель, та за те ж йому гроші платять... Хай і він платить.

- Не ваше діло! - грубо одрізала дівчина.

- Ну, ну! Ти не дуже мені... а то будуть у помийниці твої волошки! - посварилася мати.

- Аякже...- спокійно одмовила Устина.

Мати замовкла, голосно позіхнула й повернулася до стіни. В хаті знову стихло. Устина принесла й виставила на вікні проти місяця глек з волошками, потім пішла й лягла. Поклавши щоку на долоню, вона боком дивилася на вікно.

Сині волошки проти місяця ще більше синіли, затуляючи собою мало не все вікно. Волохата тінь од їх упала на стіл. Немов аж потемнішало в хаті од їх, покращало... А за ними видко через вікно місяць у далекому небі; до його боязко крадуться волохаті з білими крайками хмаринки, немов рибки на огонь плинуть...

Очі склепаються...

- А-ги!.. Держи!.. Лови!..- зчинився галас під хатою. Затюкали, заверещали, ногами затупотіли. Затріщав тин на городі, щось шугнуло в гудину, зашуміло зеленням і бігло до дверей. За ним - свист, регіт...

Устина кинулася, як метіль, до вікна.

- Мамо! Мамо! - швиденько, крізь сльози, стала вона будити матір.- Мамо! Ось просніться!

- А що там? - жахнулася зо сну мати.

- Не чуєте?.. Здається, знову парубки впіймали Мари-ню!
- з болем промовила Устина й заплакала.

Заторигало щось сінешніми дверима - сильно, нетерпля-

че.

Мати зірвалася з постелі і в сорочці, з розпущеною ко-сою, як молода, метнулася в сіни.

Заторохтів засов, зарипіли двері, потім знову хряснули, зачинились. Знову грюкнув засов, аж завищав. Схлипуючи й важко дихаючи, в хату вбігла дівчина, розпатлана, розхристана; спідниця зсунулася із стану й волочилась по до-лівці, крізь розпанаханий рукав сорочки світить голе тіло. Слідом за нею - мати. Під хатою загомоніли парубочі голо-си... регіт, непотрібні слова... Щось скільки разів торигнуло дверима. І мати й дочка видерлись на піл, рядком прищу-лились до вікна, пильно і мовчки вдивлялися на двір. Устя стояла в кутку коло печі, ламала руки й тремтіла. В хаті - немов вимерли всі... Гомін з-під хати одходив далі, тихішав, потім зовсім не стало його чути. Тоді обидві злізли з полу.

- А, бодай ви головою понакладали, бузовіри прокляті, анахтеми, погібелі на вас немає! - почала клясти мати, звертаючись до вікна.

Мариня тим часом поправляла косу, одягу на собі.

- Побили? - звернулася до неї мати.

- Не били. Спідницю, здається, розірвали. Насилу вирва-лась: хотіли, мугиряки, косу одрізати,- вже спокійно роз-повідала Мариня.

- Коли б таки остригли, коли б дав бог! - промовила Усти-на, зціплюючи рученята.- Бо доки вже будеш ходити, доки будеш страмити...

Сльози знову забриніли в її голосі.

- А тобі яке діло? - злісно звернулася до неї сестра.- Ти краща, то й мовчи. Побачимо, що з тебе ще вийде! - додала вона, розв'язуючи зубами узол у подолі сорочки.

- Через тебе, ледацюго, може, й мене люди заплюють.

Скажуть: одного батька діти, то й робитимуть однаково...
Бодай тебе саму під шум понесло, як ти мою долю живцем
у воді топиш!..

- І що воно шкабарчить там, вилупок! - розсердилася ма-
ти.- Ходить по хатах, слухає, де хто що плеще язиком, та й
собі тієї ж...

- А то що - ви мене добру навчите? - перебила її Устина.-
Годі вже: довели он одну до розуму. Навчали вас покійний
тато, та мало: треба було бити, треба було катувати, духу з
вас прислухаючись! - Оченята огнем загорілись,

- Цить! Довго ще ти будеш? - грізно крикнула на неї ма-
ти.- Шкуру на тобі спуцу! - подивилась грізними, злими
очима.- Бач, яка стара зробилася! Спать іди!

Устя схилилась на стіл і замовкла. Мати з Маринею, нахи-
ляючись до вікна, лічили срібні гроші, що вив'язала Мари-
ня з подолу сорочки. Мова материна стала тихенька й лас-
кава.

Устина зітхнула й притихла.

Мати й дочка уляглися поруч на полу й тихо зашепотіли
про щось між собою.

Мати підвела голову і повернулась до Усті.

- Лягай спати - чого манячиш, як привид?

Устя мовчала. Може, й не чула. На полу зашепотіли ще
тихіше. Мариня розказувала матері, видимо, щось веселе -
часом обидві сміялися, уткнувшись у подушку. Устина за-
думалась. Суворо насуплені її оченята почали прояснитися
знову. Думкою полинула вона з рідної хати. І мріється їй: в
клас ввіходить він - той, хто ніколи не виходить у неї з го-
лови, вчитель. Милый, знакомий голос, добре зучена хода...
школярі лекцій не знають, і він стає смутний... Ось він ви-
ходить на перемінку. Тоді встане одна дівчинка - худенька,

в ластовиннячках, в убогій спідничині,- дожене його і соромливо подасть пучок синіх волошок. То вона, Устина. Він і осміхнеться, подякує... Він же так любить їх, бо сама вона бачила, як цілий день носив він у петельці дві квіточки. Подумає: і в драному дівчина, й учиться не дуже добре, а, мабуть, любить мене більше за всіх...

«А як довідається, що сестра моя - Мариня?..- В Усті похололо на серці,- ух, як соромно буде, як боляче! - Міцно заплющила очі й закусила губу; стало гаряче в щоки, в уха. - Господи, зроби так, щоб він не довідався про це ніколи, ніколи!..» - подумала вона.

«А як дознається?.. Ну що ж,- я тоді розкажу йому по правді все, все...- Устина обгорнула рукою волошки, схилилась, і сльозинка викотилася у неї з очей. Задумалася й потім зразу кинулась.- Мариня теж згадує щось про вчителя... Яке їй діло до його?!» - прищулилась, прислухалась... Щось стукнуло в голову, огонь пішов по тілі, і вона миттю зірвалася з місця.

- Брешеш, брешеш, паплюго! - крикнула вона на всю хату.- Хіба я не знаю, де ти була?.. Ти з прикажчиками в якійній по бур'янах таскалась, а вчитель тебе на поріг не пустить!

Мати й дочка обірвали розмову.

- Чого ти репетуєш, дурна! - обізвалася мати.- Ну, зайшла до вчителя, книжечки почитати, та хіба це що?.. Тобі ж завтра рано до школи йти - лягай спати,- ласкаво додала вона,- а завтра встанеш раненько та наламаєш ще на городі бузочку вчителеві.

Устя душею почула страшну для неї правду. Почуття сорому, якого не вимовити словами, немов полум'ям опалило всю її душу, і дівчині хотілося завищати од болю. «А як

же мені в школу тепер, як у вічі дивитися?» - промайнула думка. Навіть острах узяв дівчину перед цим. «Ні, ні... нізащо в світі... Ніколи очі мої більш не бачитимуть його... Буде йти улицею - за тин сховаюся, городами обійду», - зразу подумала вона. І в одну хвилину побила, поламала, порвала в себе все те, що зв'язувало її з школою і з учителем. Тоді тільки став проходити той острах перед невимовним соромом - соромом за себе, за вчителя, за сестру, що несподіваною бурею пролетів по дитячій душі...

Затихло в хаті. Мати й дочка давно сплять, висвистуючи наперебій, немов у сопілки. Місяць зайшов десь за хату, і в хаті притемніло. Устина зв'язує в узлик свої сорочки, спідниці, всяке збіжжя. Завтра, як зійде сонце, вона піде з свого села,- туди, де немає ні матері, ні вчителя, ні Марині, піде на хутори шукати собі наймів.

«Буду робить, буду годить, то і в чужих людей не загину», - думає вона, і личко її стає поважне, суворе.

Глянула на вікно, де стояли волошки: з такою охотою перед заходом сонця по одній квіточці зривала вона ці синенькі волошки, вишукуючи найкращі, найповніші з них,- тепер стоять далекі, нікому не потрібні...

Вийняла з води й недбайливо шпурнула до порога.

1911

СВЕКОР

Тими сірими великими очима, що суворо оглядали всякого з-під великого чола, тією поважною ходою Василько завжди викликав усмішку в дорослих. Коли б хто почув, як було, гукне він улітку, одвертаючи од гречки корову, то, не

бачивши його, подумав би, що то гримає старий, борода-
тий Микита-чабан, а не малий Василько, якому тільки цей
весни пошили штани.

Дома Василько часом як почне «старувати», то всі тільки
дивуються!

За обідом нехай тільки хто покришить хлібом на столі
або розіллє борщ з ложки,- Василько так і гукне, чи то буде
свій, чи чужий: «А нащо так накришувати та наляпувати!»
Або забуде хто шапку в хаті зняти,- він зразу видереться на
лаву або на ослін, підбереться, скине шапку й пучкою на
образи покаже, мовлячи суворо: «Он бач, що там таке!»

Не впадається йому що-небудь - зараз на піч, укриєть-
ся рядном і почне звідтіль вичитувати та всі непорядки в
хазяйстві перебирати: і те в нас недобре, і те не так, як у
людей, ведеться!

Батько, було, слухає, а потім і скаже:

- Десь ти, Василю, старшиною будеш колись, що такий
сердитий!..

Отакий Василько. Недурно всі в сім'ї взивали його све-
кром.

Свекор, свекор, а проте кожного ранку любив лазити під
піч, де в його було сховане в куточку з деяких цяцьок ціле
хазяйство. Часом з ранку до самого обіду сидить там, ця-
цьками бавиться, щось до їх бубонить собі.

- Ти б, Васильку, взяв краще букваря та азбуки вчився,-
каже йому одного разу мати,- тебе он женити пора, а ти
раз у раз шмаруєшся попід піччю.

- Ну, так і женіть, коли пора! - озвався з-під печі Василь-
ко.

- От такої!..- сміється, дивуючись, мати.- А до школи хо-
дити вже й не хочеш?

- Що мені та школа - хліба дасть? - старує десь у куточку Василько, перекладаючи бляшки та стекольця.

Увечері до хати посходилась уся сім'я: батько, мати, два старших брати, сестра-дівка. Після вечері батько сів край столу, схилився на руку, глянув на матір, на діти та й промовляє:

- Хай його батько стеряється!.. Не хочу вже робити: ось і ноги подерев'яніли, спину ломить, руки болять,- старий роблюся вже!.. Треба, мабуть, женити котрого-небудь з хлопців та й хазяйство з рук передати. Нехай хазяйнують молоді, а нам вже з старою й одпочити можна!

Василько сидить на полу коло вікна, немов дивиться на місяць, як він срібні свої різки вистромив над вербами; а сам все ж ухо наставляє, щоб почути батькову мову.

- Тільки котрого б нам з трьох женити? - міркує батько далі.- Миколі он на осінь у москалі треба йти, Петро не скінчив ще науки своєї... хіба Василь? Він же й до хазяйства більше має охоти, ніж до вчення.

Василько спідлоба поглянув на батька й знову дивиться у вікно, немовби не про його й річ...

- То як ти скажеш, Василю? - вдався вже до його батько.- Тебе будемо женити, чи, може, пождемо, поки Петро школу скінчить?

- Ги!..- засміявся Василько, соромливо закриваючись рукавом. Батькова розмова йому до вподоби, проте він стежить, чи не жартує батько.

- Ну, то чого ж там сміятися! - промовляє поважно батько.- Кажи: коли женити - будемо женити, коли ні - підождемо.

- Кажи, Васильку,- то, може, сьогодні де-небудь і засватаємо дівчину,- обізвалася й мати.

Василько оглянув усіх - ніхто не сміється.

«Чому б і справді мені не женитись?» - подумав він собі. Було б добре, коли б у його була жінка: обід варила б йому, сорочки прала, а він лежав би собі на печі та погукував би до неї: «Стара, а принеси огню, я люльку запалю!..»

- Ну, то як же? - казала мати.- Хочеш одружитися?

Василько втер рукавом носа, почервонів трохи й промовив, закриваючи рот рукою:

- Хо-чу!..

- Ну, от і гаразд! - каже батько.- Тепер тільки молоду треба йому вибрати. Чи, може, в тебе вже є на приміті яка?

А в Василька й справді є вже одна дівчина на думці. Давно вже сподобалась йому чорноброва Ганна - ще тоді,- як вирятувала його з багнюки, як він був загруз колись, вертаючись з церкви; тоді Ганна вирятувала спершу його самого, потім його чоботи, що тільки халявки визирали з калюжі; втерла йому носа, заплакане обличчя та на додачу й поцілувала ще.

- Ганну хочу,- промовив Василько сміливіше.

- Ганну то й Ганну,- згоджується батько,- тобі видніше. Та коли казати правду, то й дівка вона хороша: доброго роду, й на вроду гарна, й здорова... та, може, ще й приданого сот п'ять дадуть!.. Поможі тобі боже, Василю!

Василько знає, що тут йому слід було б подякувати батькові, та чогось соромився й тільки чмихнув носом.

- Ну, то не будемо ж і гаятися,- каже далі батько,- будемо зараз одягатися та й по рушники підемо!.. Подай-но йому Петрову свитку! - гукнув до матері.

Мати стягла з жердки свитинку, червоного пояса - кличе Василька одягатись. Василько зліз з полу, взяв палець у рот, боком виходить на середину хати. Трохи немов соро-

мно йому, ну та в новину це,- то й не дивно. Одягла його мати в свитину, поясом підперезала, в кишеню поклала батькову люльку, папушу тютюну за пояс застромила. Батько взяв з столу хліб, дає йому під пахву. Взяв Василько той хліб, обома руками вчепився в його, насилу вдержить.

- Ну, сину, помолимося богу й підемо, поки зовсім не спізнило,- каже до його батько.- Тільки треба тобі, ще дещо сказати, попереду як іти. Чи будеш же ти за мене в громаду ходити, податки платити?

В громаду ходити - Василько залюбки ходив би, а от податки платити - то вже й не до душі йому...

- А де ж я грошей візьму? - спитав він.

- Як де грошей візьмеш? - дивується батько.- А ти ж будеш заробляти! Будеш орати, косити... Ти ж тоді хазяїном будеш у нас. Ми тебе всі будемо слухати.

- Е-е! - протяг Василько з непевністю.

- Будеш уже сам усе робити,- себе й жінку годувати й зодягати, сестру заміж оддаси, а мене з матір'ю до смерті доглядати мусиш. Будеш доглядати? - перепитав батько.

Василька в жар кинуло, а уші зашарілись. Він уже й не радий був, що розпочав таку справу!

- Я не хо...- промовив він і схлипнув. Очі зразу налилися слізьми.

- Ну, а як же, сину? - ласкаво й тихо казав батько.- Хто ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали - робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарілися, то невже ж ти виженеш нас із хати, щоб ми з торбинками пішли попідвіконню?

Василькові зробилось і боязно чогось, і, боже, як шкода тата з мамою...

Хліб випав у його з рук, і він на всю хату так і заголосив:

- Я ма-а-лий ще!..

Всі, що були в хаті, далі не могли вже втерпіти й весело зареготали.

Василько глянув кругом і зрозумів, що то все були жарти. Він з радощів аж сам засміявся. Потім засоромився, закрився руками та, скинувши Петрову свитку, вистрибом так і метнувсь на піч!

Часто після того питали його:

- А що, Василю, швидко будеш женитися?

Василько, було, помовчить трохи, а потім поважно одмовить:

- Так-то й женитись!.. Там тобі така морока, що нехай його й кат візьме!..

КОРОЛІВНА

У вікно моєї хатини снується синім бархатином місячна ніч. Світять проти місяця голим гіллям осокори, а поміж ними темними метеликами без шуму спадають останні листочки.

І над верхами дерев під срібним промінням плинуть кудись барвистими стрічками мої давні згадки, осміхаються веселі й лукаві молоді личка і тануть десь за горами в смутних кольорах осінньої ночі...

Давненько було це. Нас скільки душ чужих один одному людей їде в одкритій будці диліжанса. Семеро сухоребрих шкап спотикається по бруку, креше з його іскри; лунко ляскає батіг кондуктора, огрядного, плечистого пана Стаха, і, як старець обідраний, диліжанс вибиває у всі свої брязкала, їдемо мовчки. Десь далеко за мною осталася рідна

домівка, а спереду - казенні муровані стіни школи.

Надолужити те, що пробайдикував улітку,- нема чого й думати, бо до переекзаменовки осталося всього два дні: треба придумати що-небудь інше, щоб викрутитись. А думати за ту обшарпану жовту книжку, як за кару, не хочеться,- з душі вона в мене верне. Краще вже ні об чім би не думав: прислухався до того ярмарку, що на дереві підняло чорне вороння, стежив би за листочками, що черідками, немов червінці, скачуть по дорозі. Так ловко: схватяться, пробіжать трохи, залупотять стиха про щось та й знову посідають.

Заходить сонце, і тони осінніх кольорів міняються щохвилі.

Перед нами темніє, а на заході, десь за гаями, пожежею спалахнуло небо: горять червоні, як мак, килими, леліють стрічки; корогви, рушники мають, і стоїть перед ними темний гай - смутний, змарнілий, немов ті холодні чари красу його струїли.

Вітерок зимно студить, стиха шепоче, журбу в полі розвіває... Знаю я, чого осмутнів ти, зелений гаю: б'ють тебе недосвіти, зоряниці в'ялять зимною росою, то й треба тобі марніти. Журись не журись - того не минути: еге! - як зашумлять вітри на тебе холодні - обнесуть вони, обшматують красу твою, розвіють битими шляхами, а дощами прибіє її до сирії земельки... Знаю...

Я зітхаю й наважуюсь, що б там не було, серйозно подумати про свою нудоту... Ось нехай тільки трішечки припізніє. В небі сіє хтось зірки. Міряю оком - скільки вони од мене; на думку спадають дитячі загадки: «поле незміряне, вівці нелічені, пастух рогатий...», чи скоро то вийде той пастух... Дрімається.

- Тпру! - Гуркала й брязкала відразу змовкли, і диліжанс став. Розплющую очі - темно. Коло диліжанса якісь люди з ліхтарем. Світло од ліхтаря червонить спітнілу спину в коней, плечі в пана Стаха, коряві стовбури сосон по боках брукованого шляху. Люди розмовляють з паном Стахом, торгуються. Далі прощаються, когось у дорогу виряджають.

Я пильно прислухаюсь до їхньої розмови.

- Хто тепер подивує з тебе? - чути з темряви грубий голос.- Ніч, дорога: у віщо б не вдягтися - аби тепло.

Тоненький упертий голосок сперечається, не хоче.

Я втручаюся в цю справу і в думці тягну руку за грубим голосом. «Нема що й казати, буде холодно,- думаю я,- слухалось би старших, дурне козеня...»

Отак буде краще! - заспокоївся грубий голос, і скільки голосів разом засміялось.

- Хоч на вечорниці,- гукнув хтось ближче, і незабаром до нас у будку спершу повагом влізла огрядна пані, а за нею проворненько вскочила на вигляд не то панянка, не то сільська дівчина в простій жіночій свиті. Голова обмотана хусткою, що тільки біліє з неї личко.

Хоч було темно, та для того, щоб заглядіти тернові очі та вгадати гарненьке личко,- не треба багато світла. Така вже доля ласкава у всіх тих тернових очей, що й роззява побачить їх, де б вони не були. Долю свою під носом проворонить, а їх навіть у темному кутку заглядить, та ще й піде за ними гав ловити туди, куди в інший час добром не заманиш.

Сон з очей - як вітром здуло.

Навіть мовчки їхати цієї тихої ночі, очі проти очей з гарненьким личком, їхати темними гаями під зоряним небом,

розмовляти одними очима - це ж ціла поема.

І тільки нові сусіди вместились навпроти та заторохтів диліжанс, я спинив свої очі на мармуровому личкові й став складати мову.

Розмовляти так було і легко, й зручно: хапатися з словами не треба було; втуливши яке слово не до ладу, можна спинитись і почати наново, а коли дуже заплутаєшся - можна й на середині покинути зовсім без усякого для себе сорому.

Перед очима змалювалась була живим мені докором книжка в жовтих палітурках, але я тільки нетерпляче скривився на неї.

«Не знаю я, чарівна незнакомко, хто ти така, чи царівна, чи королівна», - став я промовляти, вперши на сусідку очі, що аж у лобі затрудило.

«Королівна», не дослухавши моїх слів, зразу присадила мене.

- Е-а-ах! - позіхнула вона так щиро, що навіть у неї в горлянці щось, запищало; ляснула зубами й стала закутуватись тепліш.

Я делікатно одвів на той час очі, дожидаючи, поки вона заспокоїться.

В мене складався чудовий план подорожнього роману: найперше нам треба змовитись очима з моєю сусідкою, і коли будуть на станції міняти коней, ми тікаємо в гаї... А там... там вже видно буде, що далі...

Коли ж тільки починав я таємну розмову, вона, як навмишне, збивала мене: то носом шморгне, то стусоне під бік свого сусіда, що приловчився покласти їй голову на плече, і ніяк не давала мені довести розмову до краю.

Довго терпляче я перемовчував, починав наново, дога-

дувався навіть, що то нарештє вона вдає, ніби нічого це помічає. Коли ж вона вийняла з кишені шматочок засушеного бублика і хруснула зубами так, що луна в гаю покотилась,- мені стало сердито.

«Колода!» - подумав я й одвернувся. Перегодом я знов, мов ненароком, глянув на неї: очі ясні, холодні й живі мрійно дивилися на небо. Було щось дуже привабливе в цій грубій хустці, в сірій свиті рядом з свіжим випеченим личком.

«Буває ж таке, що одарує доля отакий пеньок та такими очима», - спадає мені на думку.

І мої думки звертають на інший шлях. Серце моє запалюється помстою, сонливий бір нашіптує слова таємних казок, і мій жаль кує вже кару люту «королівні» з дивними очима й холодним кам'яним серцем.

«Жила собі королівна, і мала королівна прекрасні очі-терниченьки, а серця не мала, тільки камінь. Сохли і в'янули юнаки од очей тих, як трава на огні, а вона сміялась.

І казали люди про королівну: мабуть, не буде вже таких очей, як у цієї королівни.

А ще казали і так: не було, мабуть, на світі такого серця байдужого до людей та нежалісливого, як у цієї королівни.

І стала слава на всі царства про чарівні очі королівни.

А за тою славою прогула друга: що немає в неї душі, тільки вітер.

І почувши ту славу за далекими морями, сказав один юнак: коли душі немає в неї.- не скорюся я очам чарівним і не сила їх надо мною.

А як приїхав та побачив, то й скорився і в'янути став.

Тоді сказав юнак королівні:

- Бачу, що ізсохну я од твоїх очей, а все ж скажу тобі пра-

вду: хоч велика сила у твоєї краси, та сама ти нікчемна людина.

Королівна глянула на його та й каже:

- Коли я нікчемна людина, то чому ж ти без мене жити не можеш, чого в'янеш за мною? Хіба ж не мої очі подолали тебе?.. А ще казали, що ти розумний і правдивий: неправда твоя, юначе,- я гарна людина, й немає кращої за мене на всьому світі.

Засміялась йому в вічі та й пішла.

Задумався юнак. Три дні й три ночі сидів у своїй кімнаті та й надумався...

Та й надумався...»

Нитка моєї казки на мить розривається. Сидять мої сусідки, мовчать; дрімає моя «королівна» в сірій свиті, голову схилила матері на плече, а перед очима діється дивне: довга хмара над гаями простяглася на небі; немов тинном високим-високим увесь світ перегородила. А по той бік тину спалахнуло полум'я і червоніє десь, далеке, самотнє, крізь тин просвічує. Здається, що там за ним степ без краю, а серед того степу щось розпалює свій пізній огонь; розгорається він, палахкотить, здіймається все вище й вище. Потім почало бліднути; через тин зразу висовується блискуча лисина золотого діда.

Ще хвилина - і золотий клубок повис над темними валами, сипнувши золоті бризки попід хмари.

Голчасті верховіття тихого бору всі одразу заяскрилися синім пилом, а на шляху вирізалась волохата незграбна тінь од нашого диліжанса. Біжимо серед шляху, немов тікаємо, а зверху за нами ув'яз блискучий клубок, гониться, через нетрі спотикається, йде гаями - не трісне, через води бреде - не плюсне, очеретами - не шелесне.

Поблідли лиця дрімотних людей, осмутніло мармурове личко моєї «королівни».

« - Ходім, королівно, в поле походити,- став прохати юнак королівну.

Пішли вони в поле та й ходили, поки притомилися; сіли спочити під калиновим кущем. Під тою калиною - криниця, а в їй вода чиста, як роса.

Схилився юнак над водою та й дивиться. А королівна питає:

- Що ти там бачиш, юначе?

- Бачу я на дні пісок, а на тому піску - дві квіточки.

Схилилася королівна над криницею, поглянула в тихую воду, та й не вгледіла квіток, а вгледіла перший раз на своєму житті свої чарівні очі. Як вгледіла, та й здивувалася; дивилася, не одривалася, поки стало темно, а додому пішла смутна.

Минулися од того часу королівнині сміхи. Що божого дня ходила до криниці, все сиділа, все дивилась на свої очі та й в'янути стала. Так і зів'яла королівна сама од своїх очей...»

Я вийняв коробочку «Мечти» і став закурювать.

«Чи розумієш ти мене, нещасне творіння?» - блиснув я на «королівну» очима, запалюючи сірник.

Не знаю, чого я сподівався од неї, тільки коли голівка «королівни» раптом схопилася з плеча матері, і очі, що дрімали перше, глянули на мене, ясно загорівшись радістю,- я охолов...

Глянув зіскося на свого сусіда, подумавши, що, може, то до його звертаються ті очі.

Рудий бородатий єврей спав, схиливши голову на груди, аж харчав.

Я сховав голову в темний куток.

«Щоб не вийшло справді ще якоїсь чортівні», - думав я, мліючи од несподіванки.

«Ні, цього бути не може! - запротестувала вся моя душа.- Може, тінь од гіллячки промайнула на її лиці чи промінь заграє в очах, а мені приверзлося не знати що». Я висунув голову з тіні й крадькома глянув.

Личко радісно осміхалось мені, і кивало, й моргало, в очах світилась надія й прохання.

«Зрозуміла!» - подумав я, і дух мені захоплює. Набрался сміливості й пригнувся до неї ближче. «Королівна» приставила долоню до губ, моргнула очима на мою руку, де курилася цигарка, й виразно прошепотіла:

- Бичка... [20]

Дивлюсь отетерівши.

Вона зирнула з осторогою на матір, потім вихилилась з будки, ніби роздивитись на гай, і очима подала мені знак.

- Остав, брат, бичка докурити, тільки щоб мама не загляділа,- почув я над своїм вухом, коли пригнувся. Лукаве, отряхувате личко, ковтаючи слину, привітно схилилось до самого мого вуха і з-під хустки блиснув на школярському козирку бурсацький значок.

- Ваню!.. Губи натіпаю! - лупнувши зо сну очима, сердито посварилася пані. Бурсачок миттю одкинувся, сів, як і перше, проте очима не переставав моргати мені, позираючи на мою цигарку.

Глянув я з осторогою на моїх сусідів - чи ніхто не стежив за мною. Кругом усі дрімають. Легко зітхаю й викидаю сердито недокурену цигарку на шлях.

Бурсак смутними очима провів її, глянув з докором на мене й заспокоївся.

Проходить час, і його лице окутується в задуму, очі темніють і журливо дивляться кудись поверх борів. І мені знову здається, що це таки королівна передяглася в сіру свиту, пишна й гордовита.

А як тільки рука моя бралася до кишені, витягуючи коробочку з цигарками, горде й холодне личко моєї «королівни» зразу одживало: вона ласкаво позирала на мене, моргала брівками, осміхалася і так покірно-покірно благала...

Я не розумів.

А бори тихі й сонливі грізно зростають над нами темними високими мурами, і з їх нетрів вилітають на шлях дрімоти, зграями крутяться над нами, аж в ушах гуде; очі злипаються.

Линяють, бліднуть огневі витвори півночі, руйнуються царства, димом ідуть дворці й палаці...

Ні вже, надобраніч, мої царівни й королівни!..

1911

ЧАРІВНИЙ МЛИН

За селом, коло Гринтаєвої левади, стоїть кривого Тихона млин: зігнувся, підтрух, травою та бадиллям поріс. Із шести крил осталося тільки троє, та й ті дірками світять.

Ніхто не бачив, щоб він коли молов, і давня колія до його поросла густим споришем. Усі, мабуть, і забули б про той млин, та ось приїхали влітку пани в село на дачі, почали протоптувати до його стежечки ясними зоряними ночами.

До того млин був як млин, а роздивились на його пани, то й довідались зараз, що то млин неабиякий, бо в йому мелються для панів чари. Тільки посидять під ним панич із панянкою хоч один вечір, то так їм голову заморочить,

що тільки виясниться, як у церкві на рушнику стануть. Та хіба тільки молоді?.. Якось наважились піти до млина один лікар із чужою жінкою; було ж тоді й сміха, й гріха...

Пани ж були такі, то й поїхали, а той дідько, що накручував їм, і зазимував у старому млині. Сидить собі старий, нудиться без діла, зігнувся, вовною поріс.

У селі мало хто й згадує про його. Удень спить, укутавшись драним мішком, а як стане поночі та як поснуть у селі люди, тоді вилізе на млин, поворожить на зорі, погмонить із вітрами та й живе так.

Коли-не-коли дасть про себе чутку: побачить, як, забарившись до смерку, тюпає мимо млина якась бабуся, згадає старовину та й кахикне через віконечко, підкрутивши уса, що аж у бабусі в грудях ковалики закують. Ото тільки і його.

Та недурно кажуть люди: не шукай трясці - воно само тебе знайде. Знайшло воно й старого дідька в забутому млині.

Прислали восени молодого вчителя в село. Поки була у його з батюшкою згода, то й дідькові дихалось вільно: ніхто його не рушив. Та надало батюшці пожалітись кудись - учитель читає мужицькі газети й книжки. Вчителеві й утерли носа: коли ти, мовляв, пан, то й вчитуй по-панському, а коли ні, то із села під чотири вітри, а під п'ятий шум пряма дорога!.. Вчителеві нема як серця зірвати, то взяв та й шугнув усяку нечисть із села огулом.

Тепер із батюшкою й не здоровкається. Батюшка все випитує людей, чи не бачили в учителя мужицьких книжок, а той вишукує в селі, чи не засидівся де який дідько, щоб і останнього виперти із села. Доти питав, доти нишпорив, поки довідався-таки й про його. Тепер кривому Тихонові

не дає спокою: твій млин, каже, тільки батющі гроші меле,- розбери його, то хоч дров будеш мати, а то хтось спалить ік лихій годині.

І той пообіщався розібрати його по весні. Де тоді подітися дідькові при старості літ?.. Знову в село піти, щоб учитель оддав його волочити дітям за хвоста, як сороку по шляху!.. Довго думав дідько й надумався: або накрутити вчителеві, щоб йому заціпило, або, не довівши себе до наруги, самому головою наложити...

Зашуміли в селі сани од воріт до воріт. По улицах хлопці понесли зорю. Од хати до хати, Христа славлячи, бігають дівчата.

Висипали зірки над церквою та над школою.

Дідько примостився край віконечка в млині, став пильнувати.

Дивиться - плине тінь од школи до церкви, а друга біжить, ковзаючись під цвинтарем, їй навхрест.

Дідько мерщій засукав рукава, заплющив очі, почав на пучках ворожити: млинком покрутив ними та легесенько й зводить пучку до пучки. Краєчки черкнулися... і дві тіні зійшлися до купи на розі церковного штахету.

Зійшлися та й спинилися.

- Ой!..- промовила панночка в білій шапочці, мало не спіткнувшись на панича в сивій шапці. Промовила та й замовкла. Сива шапка хитнулася і стала, мов укопана. Одно стало, крутить на пальті гудзик, друге нащось витягувало з кишені хусточку. І говорить не говорили, й розминатися не розминалися.

Вчитель Ярошенко розлучивсь з Женею, з попівною, ще

за доброго ладу з батюшкою. Тоді були вони з нею приятелями й разом обтирали кутки в батющиних кімнатах. Як тільки ж Женю вирядив о. Яків учителювати в чуже село, зразу почалася у його з учителем звада.

Тепер учитель і Женя не знали з несподіванки, як їм зустрітатися - чи ворогами, чи, як було перше, добрими приятелями.

- Добри вечір, Євгенія Яківна! - з осторогою промовив Ярошенко.

- Здрастуйте, Микола Івановичу.

- З приїздом вас! - трохи подумавши, додав учитель.

- Спасибі.

Подали руки.

Женя була дівчина не з плохих. Не довго думавши, вона відкрила Ярошенка мокрим рядом:

- А чого це ви не заскочили хоч би на часиночку та не привітали нас із празником? Запаніли? Забули?..

- Коли ж, бачите...

- Увесь день пронудилася сама,- як не сказала!.. Всі вікна видивилась, виглядаючи вас...

- Коли ж... може, ви не знаєте... о. Яків... ми з о. Яковом...

- Що?.. Доноса на вас написав?.. Слід було, то й написав. А сердитись немає чого. Сам папа сподівався, що ви таки зайдете з церкви, і з обідом не велів поспішати. А ви... такий... у... у!..

Ярошенко хотів щось сказати, та тільки звів плечима й засміявся.

- Ви куди оце розігналися? - спитала Женя.

- До дяка думав заглянути,- сам ще не відаючи для чого, брехнув Ярошенко.

- Ну, то знайте: не одв'яжусь я од вас сьогодні цілий ве-

чір. Буде й того, що ввесь день пронудилась. Один кавалер на все село, та й того не витягнеш із хати.

- Який там з мене кавалер! - почав огинатись Ярошенко.

- А коли не кавалер, то не було чого й їхати до нас у село, нам би іншого прислали. Не вигадуйте ж ото...

Ярошенко збоку зиркнув на гостроносеньке, з руденькими бровами та віями обличчя панянки, зітхнув і взяв помалу дівчину під руку.

Звернули на шлях.

Тільки дві тіні стали наближатися до млина,- дідько почав накручувати. Із-за панського саду срібним човником виринув на небо місяць, а кругом його золота перезва зірок. Хукнув у віконце: разками білого намиста засяяла груша на леваді, на волохатому млині світляками загорілося бадилля. Млин поменшав, осмутнів. Стало химерно якось на світі: темно - не темно, видно - не видно. По наїждженому шляху струмочками попливло кудись далеко чарне срібло, і, хлюпаючись у йому, тихо прошуміли в срібній темряві чийсь сани. Село немов повернулось хатами, небо понижчало, зорі стали завбільшки, як сливи.

Дідько схопив шапку з себе, махнув - дві зірки разом зірвалися з неба й покотились над самим млином.

Дві тіні стояли недалеко коло млина, піднявши вгору голови, і лиця їм осяяло на мить рожевим світлом.

- Подивіться, подивіться - які зірки покотилися!.. Я аж кинулась,- схилившись ближче до Ярошенка, швиденько промовила Женя.

Ярошенко підняв вище шапку й задивився.

- Та тут чудно якось,- промовив він,- немов справді наворожено.

Женя жартовливо глянула на його і промовила з лу-

кавою осмішкою:

- Чи не сісти б нам під млином спочити?

Ярошенкові щось стиха тьохнуло в грудях. Проте він спокійно згодився:

- Ходім спочинем.

- А не боїтеся? - задирливо спитала Женя.

- Байдуже. Моя голова не боїться чару.

- Ви звірились у тому?

- Звірився.

- Ну, держіться ж!..- Женя підбрала поли й, легенько грузнучи в снігу, подибала підтюпцем до млина. Широко ступаючи, брьохав за нею Ярошенко. Посідали на трухлому східці на сходах.

Ярошенко насупив брови й почав говорити навмисне про нудні методики.

- Ось не бубоніть краще! - жартом посварилася Женя.

- А хіба що? - дражнився Ярошенко.

- Цитуйте! - таємниче, нишком сказала Женя.

Ярошенко осміхнувся, замовк.

Дідько повертав щось у млині, аж очі йому випирало з лоба; понадувались зорі, як не лопнуть, місяць осунувся нижче, витріщився на обох, настобурчивши золоті різки - дивиться, не зморгне. В прозорому повітрі замиготіли срібно нитки.

- А що, вам нічого не діється? - пошепки питає Женя.

Ярошенко лупнув очима:

- Діється. Щось немов кози по спині язиком лижуть.

Женя надула губки й пестливо насупилась.

Дідько повернувся й плюнув із серця. Далі глянув сюди-туди, захопив із стріхи жменю снігу й пустив злегенька дівчині в пелену.

Панночка догадалась: зібрала той сніг у руку й крадькома посунула його поза Ярошенковою спиною; труснула за комір.

Ярошенкові немов світ свінув.

Дідько тільки посміхався з свого віконечка, дивлячись, яка знялась буча з того клаптика снігу: обоє гасали кругом млина в снігу, як марюки. Спотикались, падали, шугали по коліно в снігу, губили калоші, сипали одно на одного жменями снігу. Сміху й галасу було - немов зібрався там цілий куток. Ярошенко без пальта, червоний, як жар, то гасав за дівчиною з страшенною грудиною снігу над головою, то, згинаючись у три погібелі, закривав руками лице й тікав, не озираючись, кудись у поле.

Спинились обоє під млином, стоять. У панночки повні жмені снігу, та за руки цупко держав її Ярошенко.

Дивляться одно одному у вічі, сміються, а розчепитись - не розчепляться.

Сміється Ярошенко, не зводить очей із панночки й сам собі дивується: і яка мара пустила неславу про дівчину, що вона погана!

Обличчя в Жені справді одмінилось. Правда, воно й тепер нагадувало о. Якова, та якогось іншого. В того о. Якова лице ніби складалося з книжних значків на пожовклому папері; замість носа, брів, очей стояли коми, крапки, всякі інші закарлючки; у неї ж тепер усе лице, мов із квіток підібрано: з горошку, маку, із зірок, королевого цвіту...

Щось шепнуло йому:

«Скорися батюшці, попали мужицькі книжки, викинь із голови все те, про що марив самотніми ночами - і будеш найщасливіший із усіх учителів у повіті. Будеш мати тестя

благочинного. А у його коні - як змії, у його фаетони, у його буде тобі царство й панство».

А всередині у Ярошенка десь почало скаржитись тихотихесенько щось од лукавого:

«Чи мало ганяли тебе по школах, чи мало було з людьми осоруги, чи мало зазнав ти нудьги та самотини?.. Людські діти живуть та на світ божий радіють, а ти марнуєш свою молодість у гризоті. Та ще коли б знаття, що все те недурно. Може, з усього того нічого й не буде, а ти собі ним тільки світ зав'яжеш»...

А дівчина в руках пручається, в'юном в'ється; біліють разочком зуби, в очах миготять блискавки.

Занудило Ярошенкові якимсь дивним нудом. Щось ніби вхопило його за в'язи та й пригинає ближче до тих живих квіток. І сам він незчувся, як щось задзвеніло під губами, як тоненьке скло.

Аж мороз поблизу десь ахнув. Дівчина одкинулася, зляканими очима глянула на його, і її задирливе личко відразу стало таке покірне та тихе.

- Додому, додому... ой додому! - швиденько промовляла вона. А Ярошенко стояв на місці як укопаний і до чогось уже прислухався...

Ой співали три янголи, з неба летючи,
В ясні зорі оповивши, Христа несучи.

Дзвінкі, тоненькі хлоп'ячі голоси лунали під крайньою хатою поблизу од млина. Деякі голоси Ярошенко впізнав одразу: вирізнялися два дисканти братів Мосурів та чарівний альт курія й отряхи, третьогрупника Коваля.

Щось свіже, як чиста течія, вливалось у груди з тими

співами, і нічні чари гинули, як роса.

Якої ж це вони співають?..

Не одної колядки вчив він їх у школі, а такої не вчив...

Самі десь навчилися...

Немов тихенький жаль на школярів щипнув Ярошенка: моє їм не потрібне...

А голос Коваля дзвенить на все село, і щось нове, чого він не помічав у класі, бриніло в його співі: щось таке, чого він не чув ніколи в дітях за шкільними стінами й що прокидається у їх тільки під рідними стріхами. Це співали не його школярі, співали не по-шкільному. Чужими й далекою од його школи здались вони йому тепер. Своїм співом хлопці нагадали Ярошенкові своїх батьків, далеких і мало йому відомих.

«І отак буде завсіди: прийдуть до мене невідомі і, підуть од мене такими ж... Чужий я їм...»

Смутом обвіяло Ярошенка.

- Микола Івановичу... ходімо ж додому,- взявши його під руку, сміливіше казала Женя.

Ярошенко стояв і гаряче дихав. Шугнули з-під млина вітренята, подалися поміж мерзлими бур'янами, закурили десь аж під гаєм. Потім випливали на небі білими перами, стали кружитись коло місяця. За ними посунули великі рядна.

- Ходімо до хлопців,- кинув до Жені Ярошенко і, не озираючись, подався до колядників.

Женя осталась одна. Недобрі огники заблищали в очах у неї.

- Нахал! Мужик...- крикнула вона йому вслід.

«І що мені бог дав? - думав дорогою Ярошенко.- Людям як повітка, а мені вона здалася, як квітка...»

Далі думав про хлопців:

«Коли я, я чужий вам, то хто ж тоді буде вам близький!» - і біг, спотикаючись, через гребні снігу до школярів...

Опівночі до кривого Тихона затарабанило щось у вікно: «Тихоне, Тихоне!.. Ти спиш, а твій млин мелеться, аж стугонить. Мерщій іди та спини, а то до ранку або згорить, або каміння полускається к лихій годині».

Поки Тихон поволі взувся та розшукав кобеняка, за селом палахкотіла вже пожежа.

Млин горів.

1911

УВЕЧЕРІ

Ще за сонця, як по улицах гнали череди, над містечком густою хмарою стала курна темрява, а як курява припала, в темному наметі над землею на варті стояв уже білий місяць. Серед широкого майдану виринула з бур'янів недоладна довга будівля, нашвидку зляпаний дощаний театр. У балагані світилися огні, гуркотів бубон, вигравали музики. Коло дверей і кругом балагану гомонять люди. Дзеленчить довго й тоненько дзвоник, і люди товпляться в балаган. Картина відразу міняється. Гомін, а за ним і музики стихають, на майдані пустіє, і стоїть проти місяця посеред бур'янів якась будівля, химерна, велика, а вздовж неї самотно походжає висока цибата людина в жовтих черевиках і пом'ятому яломку на голові. Ходить у задумі, посвистує, стиха хльоскає батогом.

Далі з-за колодок у бур'яні висовуються цікаві хлоп'ячі головки й пильними очима стежать за високою тінню.

- Жура-вель! Жура-вель! - усі разом починають вони під-

співувати. Висока постать свариться на їх головою й нахваляються батогом. Потім потягається проти місяця, позіхає й помалу ховається за двері.

Хлопці один по одному вискакують з-за колодок, стиха шумлять бур'янами й крадькома підлазять до балагану. Незабаром уся стіна рябіє ними, немов гніздами; темні силуетики хлопців попричіплювались до дощок, де тільки була яка щілинка.

Не знайшла тільки для себе місця одна маленька постать - чепурненький хлопчик в оксамитових штанцях і в новенькій матросочці. Він перебігає од одного місця на друге, припадає личком до дощок, та щілинки собі не знаходить.

Тоді хлопчик проворненько скинув з себе блискучі чобітки й подерся по планках під саму стріху.

Тихо виросла коло стіни висока тінь в яломку: помалу спинилася й дивиться. Ні одна головка не поворухнулася, усі немов приросли до планок.

Ляснув батіг раз, удруге, аж луна пішла по майдані. Хтось із хлопців зашипів і вхопився ззаду за штани. Далі всі, як груші, посипались додолу і вмить шугнули в бур'ян.

Знову з-за колодок вистромились хлоп'ячі голови:

- Журавель! Журавель!

Самотна тінь мовчки манячить, осміхається проти місяця.

До балагану, поспішаючи, наближаються дві жінки. «Журавель» глянув, крутнувся на нозі й швиденько сховався за дверима. Коло балагану знову почали виринати з бур'янів боязкі хлоп'ячі головки.

Дві жіночі тіні стали придивлятись до їх,- якась пані й наймичка.

- Не бачили, хлопці, Колі?

Хлопці сміливіше виходять з бур'янів і товпляться коло пані.

- Коля тут! - разом крикнуло скільки голосів.- Коля, де ти?.. Ось він тут! - Оглянулись туди-сюди - Колю як вода змила.

До гурту підходило щось у «котелку», в білому комірчику, блимаючи цигаркою.

- Що, знову втік? - звертається до пані.

- Що ти врадиш з такою дитиною? - здвигаючи плечима, бідкається пані.- Не випускати з двору - шкода: нудиться, плаче, а випустиш, то хіба тільки вночі повернеться, голодне, обідране.- Пані наблизилась до нової людини.- Оце якось забрело до Андрія, до шевця, а там взяли та й обгодували картопляним хлібом, так що всю ніч дитина як в огні горіла. Сказать би, не було з ким бавитись хлопцеві, так водила до батюшки, до акушерки: сидить між ними, як підбите, мовчить, гратись не хоче та нишком додому проситься, а як забачить на улиці оту босячню, то аж за-тремтить дитина...

Сьогодні ще зранку ходить за мною слідком,- розказує далі пані,- скиглить: «Дайте, мамо, копійку, в театр на кумедію піду».- «Не будеш ходити,- кажу,- до тих шибеників, то поведу».- «Не буду, мамо». Одягла я його оце, причепурила - посидь же, кажу, Колю, поки я одінусь, тоді підемо разом. Я ж пішла одягатись, а там цід вікном свиснув якийсь старчовод, то він і повіявся з двору. Тепер не жди вже до півночі додому. Де його тепер шукати!..

- А дивіться, ото ж чи не він буде? - показав палицею панок у комірці кудись у далечінь. На краю майдану од бур'янів тихо одділялась маленька тінь.

- А глядіть, чи не він,- пильно придивляючись до неї,

промовила пані.- Колю!

Тінь спершу помалу, потім усе дужче й дужче залупотіла ногами й сховалась в уличку за чиймсь садом.

- Колю! Колю! - гукала пані.

- Біжи, Мавро, поза церквою, а я, може, звідтіть перейму його.

Мавра захурчала спідницею.

- Це не хлопець, це кара мені божа за гріх,- стиха промовила пані й підтюпцем подалася через майдан.

Стиха гомонить глухий куток. Під хатами й під дворами блимають цигарки, лускає насіння, гудуть ліниві празникові розмови.

Серед шляху піском курить дітвора. Через чиїсь ворота, як лисий віл, дивиться місяць. Тоненькі голоси то дзвенять, то затихають. Вирівнялись по шляху низкою, як москалі.

Перед ними бадьоро проходить простоволосий хлопчик, нашвидку витирає спітніле лице й одбирає до себе товариство.

- Старці-сіромахи, одходьте туди! - суворо командував, хлопець.- А ці будуть пани!

Ніхто йому не суперечить.

- Старець! Старець! Старець! - тикає рукою хлопець; вибрані з радісним гуком вистрибом вилітають з ряду.

Рядом з другими, покійно чекаючи своєї долі, стоїть прибите до уличної дітвори паненя. Коліно новеньких штаненят розпанахано аж донизу, з розхристаної матроски світять голі груденята, а ніжне личко зашмароване піском. Рученята склало на грудях, готовлячись скоритися тому, що скажуть, проте великі, темні й блискучі, як зоряної ночі вода, очиці дивляться на суворого ватажка з благанням і таємною надією.

Тільки коліно здригнуло та схилилась голова, як привідця, минувши його, показав пальцем на сусіда: хлопчик мав лишитись за пана.

- Пани!.. Заходьте з того краю,- порядкував хлопець,- а наше браття до мене.

Хлопці з веселим гуком розбіглись на дві ватаги. Пани зразу почали вмощувати собі з бур'яну великі животи, ліпили на лоб і на груди замість кокардів і гудзиків реп'яхи, махали над головою, немов зонтиками, листками лопуху.

«Старці-сіромахи» посідали в ряд шляхом, вишмарувавши землею лице й розпатлавши чуби.

Батеньки, матінки ріднії,
Подаріте хоч копієчку,-

заголосили «сіромахи», посхилявши набік голови й виставивши вперед жміньки.

Пихкаючи й обмахуючись, один за одним посунули по дорозі «пани».

- А ти ж, Колю, чого стоїш там? - гукнув чийсь голос.

Коля стояв, схилившись під тинном, і мовчав.

- Іди, Колю! - почали його кликати.

- Е! Коля чогось плаче,- придивившись, промовив другий хлопчик.

Батажок схопився з місця й з серйозним, заклопотаним виглядом підійшов до Колі.

- Чого це ти, Колю? - ласкаво заглядаючи йому в вічі, питав він.

Коля закрив лице рукою.

- Хлопці! - суворо звернувся він до дітвори.- Може, хто вдарив?

- Ні, ніхто,- одмовляли хлопці, підходячи до тину.

- Ну, то чого ж ти, Колю? - одводячи од очей руку, питав він.

- Я - теж наше бра-ття, сірома-аха,- схлипуючи, промовив Коля.

Ватажок трохи подумав.

- Давайте, хлопці, приймемо вже Колю до нашого браття,- пожалів він Колю.

- Приймаємо! - гукнули хлопці.

- Іди, Колю, сюди,- поступаючи рядом з собою місце на піску, привітно гукнув на його один із «старців».

Сльози не висохли ще в очах у Колі, як заблищали вони радістю й гарячою вдячністю. І соромлячись, і осміхаючись, і витираючи рукавом сльози, мостився він край шляху всередину між «наше браття». Одну ніжку підобгав під себе, другу з розпанаханим коліном висунув у пісок, скривився, як сирітка, виставив і свою жмільку.

Дайте сиротиночці,

Темній, невидній...

А немає ж у мене

Ні батенька, ні матінки,-

лунали на цілий куток жалісні голоси, й найжалібніше з усіх бринів голос нового «сіромахи».

Мимо проходили «пани», кидали в руку черепки, кізяки, будяки колючі, сипали на голову й за шию пригорщами пісок. Коля покійрно склепав очі й схилив головку до самої землі.

Всім було байдуже, як улицею, шумлячи шовками, пройшла якась пані. Тільки Коля примовк був одразу й прищулився до товариша; вона зиркнула збоку на розхристаних,

обсипаних травою й піском «сіромах» і пішла далі.

- І що ото вони витівають там! - загомонів хтось з-під стріхи на «старців».- А чи не пора б уже вам на піч!

І незабаром Коля стояв серед шляху один як палець. Підійшло кілька старих.

- Чиє воно? - придивлялись вони до його.

- Чий ти, Колю? - питав його, підійшовши, якийсь хлопчик.

Коля сказав.

- Це аж із базару, - дивується якась жінка. - Та чого ж ти аж сюди забрів?

Коля готувався заплакати. Люди погомоніли, порадили і одрядили дівчину одвести Колю.

Кріпко взявшись за руку чужої дівчини, Коля спотикався по дорозі й плакав, жаліючись, що болять ноги й хочеться спати. Далі він вже не пам'ятає, як опинивсь на руках у неї. Тільки близько-близько бачив коло себе незнакове лице й чужі ласкаві очі.

Потім чув розмову чужої дівчини з кимсь дуже-дуже близьким.

Пам'ятає ще, як той рідний голос промовив до нього:

- А де ж ти хоч чобітки подів, шибенику?

ДОМА

Помалу скриплять вервечки...

Ай нуй-нуй-но, котино,

Засни, мала дитино...

В кутку перед іконами тріщить, мов жива, червона лампадка, колихаючи тихими тінями, як завісочкою, над ликами святих: то одкриє, то знову запне. На скрині блідо горить низенько прикручене світло. В кочергах, під припічком і по всіх темних закутках притаїлись, сумуючи, діди. На полу стиха тіпає колискою хлопчик Петько і в задумі дивиться поверх колиски великими темними очима.

Коля, меншенький, лежить на полу, уткнувся лицем у подушку і, плутаючись у довгій сорочці, повагом молотить у два ціпи дрібними ніжками, бубонить щось сам до себе.

Дивно в хаті - і чудно, й радісно.

Чудно, що тепер глуха ніч, а в їх горить світло і вони, малі, самі вдома; що серед ночі вмивалися вони холодною водою з крашанками, в нові сорочки повиряджались.

А радісно, що в хаті у їх - як у вінку: на столі новий килим, по стінах скрізь червоніють рушники, аж в очах од їх темно. Долівка, піч, лавки - все вимито й вимазано. Проте треба їм тихо сидіти, не пустувати: вони стережуть домівки...

- Поле, поле, зелене, а по йому квітки-квітки! - розказував Коля, що мерещиться йому в заплющених очах.- Летять зірки - жовті, червоні, блакитні, та все рядками... А тепер засіки, а в них жито сиплеться, сиплеться, сиплеться...

- Цить, Колю, а то Горпинку збудиш,- обізвався до його Петрик. Коля примовк і ще глибше уткнувся в подушку. Петько перестав колихати й схилився на бильце.

- Петько! - перекинувся догори на подушці Коля.- А коли тато заженуть і Горпинчину маму на небо?

Петько трохи помовчав.

- Таку заженуть! - поважно одмовив він.- Наша мама була ніжна, так її й загнали.

- Яка - ніжна? - здивувався Коля.

- Така... біла.

- Така, як гуска?

- Дурний! - пояснив Петько.- Ніжна, що робить не вміє, а тато казали, що в нас треба робити, бо в нас худоба. От дядько Михайло не пустив би маму на той світ,- добавив він, зітхнувши.

- Бо в дяді Михайла волів немає?

- Воли дядько купить,- кивнув головою Петько,- у дяді теж худоба, тільки він нашу маму жалував; казав, що коли б мама у їх жила, то він би цілував її в руки; а нашого тата лаяв. Казав, що коли б тато не брав нашої мами, то він би тоді взяв її, а тато схилив голову та й мовчить.

- А що, а...- хотів про щось спитать Коля, та тільки зітхнув та й замовк.

В колисці зо сну заквилила дитина; Петько знову схопився за вервечки:

Ай нуй-нуй-нуй, коточок...

Коля довго качався по постелі, перекидаючи ногами, далі задивився у вікно й затих.

Через вікно долітали здалеку дрібні передзвони.

Коля одразу схопився на ноги, підняв подол сорочки й почапав по полу до Петька. Схилився до самого уха й страхає пальчиком.

- Цить, Петько! - потайки шепоче йому.- Бо отам ходить злодій. Кричить - чуйте, кури, чуйте, гуси...

- Мовчи,- спинив його Петько,- ось скоро паску привезуть.- Далі укрит дитину й пересунувся до вікна.

- Йди, Колю, будемо виглядати!

Коля подибав до його.

Притулились головками до шибок і стали приглядатись. Видно було шлях, обсаджений вербами, леваду й зоряне небо. Ізсунули головку до головки й стиха гомонять.

- Он бач, Колю,- показував Петько на купку зірок у небі,- ото немов груша на нашому городі, а ото чоловік робив у полі клуню, закопав сохи, а обгородити забув.

- Де, де? - приглядається Коля.

- А отам, де просторо... А он... дивись, дивись, Колю! Он панна з відрами... Бачиш?

- Петько, то наша мама! - зрадів Коля.

- Ні, то тільки зірки.

- Ні, то мама! - завіряв Коля.

Петько замовк.

- Кажи, Петько, то мама? - допитувався Коля й лагодився вже заплакати.

- Ну, годі, не плач, то мама,- погодився Петько.

Коля засміявся.

- То її бозя послав води брати до колодязя?..

- Еге,- кивнув головою Петько.

- Вона прийде через поле до нас?

- Не прийде, Колю.

- Ні, прийде!

- Вона нас не бачить.

- А ми її гукнемо. Петько, давай гукати маму! Мамо! - крикнув Коля, піднявши очі в небо.

- Не кричи, Колю! - спинив його Петько.- Маму треба кликати тихенько. Треба так казати,- Петько покірно звів очі до неба й одними губами, мов крізь сон, почав кликати:

- Мамо, йдіть сюди!

- Мамо, йдіть сюди! - ще тихше казав за ним Коля.

- Це ми, Петя й Коля...

- ...Петя й Коля,- оддавалося, як тихий шелест листу.

І тільки так заговорили хлопці, все небо немов справді перемінилося перед очима: ожили на йому срібні звірі, будови, дерева, а між ними найясніша на все небо - їхня мама з відрами. І тихо там, тихо, гарно...

- Ідіть-ідіть! - голосніше кликали хлопці.- Бо вже наша друга мама ваші хустки й спідниці поносила, намисто продала, а тато нас не жалує, а вона їсти не дає, гуляти не пускає, та все, щоб дитину гляділи!..

- І б'є... Мамо! - заплакав одразу Коля.

А мама мовчить. Вирядилась у небі срібною мережкою із зорь, запишалася, не чує їх, немов чужа.

Пекучий жаль дитячий обгортає хлопців на таку привабну, а нежалісливу й погордливу маму. І вже не здержуючись, вони обливалися слізьми і з докорами, перебиваючи один одного, поспішали розказати їй свої сирітські кривди. В колисці прокинулась дитина. Незабаром у хаті було повно плачу. Плакав Петько, тіпаючи колыску, плакала дитина, плакав Коля коло вікна, схиливши голову на лутку.

А в сінешні двері щось стукало... тихенько, з осторогою, щоб не сполохати.

Хлопці почули.

- Мамо! - з криком радості кинулися обмарені діти до дверей. В одну мить заціпка злетіла з залізного гачка.

В хату увійшов дядько Михайло, ласкавий і смутний.

- Що у вас тут таке?.. Полякалися чого, що крик зняли? - спитав він дітей.

Хлопці держалися за його поли й мовчали.

- Мама... не йде,- промовив Коля й схлипнув.

Дядько помовчав, і його очі понялися слізьми.

- Не йде? Ото горенько,- промовив він щиро.- Ну, не пла-

чте: я оце зустрів вашу маму в переліску: вона ось вам крашанки подала,- і дядько дав їм по крашанці. Хлопці і вірили й не вірили, а їхні очі помалу почали загоратися тихою радістю.

А дядько сів на лаву, меншого взяв на руки, а Петька посадив поруч і став їм довго розказувати про маму. Казав, що мама їх не забула, що вона дивиться на їх з неба, бога за них благає, щоб дав їм долю щасливу. Казав, що коли вони плачуть, то й вона там плаче.

Хлопці прищупились, як пташенята, слухають. А дядько все розказує, розказує, а сльози котяться по його смуглявому, вітром запаленому обличчю.

А десь дзвони серед ночі гудуть-гудуть. Замовкнуть, прислухаються та й знову загомонять, немов розказують про те, що там почули.

1912

ГРІХ

Настя Григоровна, погасивши огонь, хотіла вже лягати в постіль, коли її немов торкнуло щось: здалося - чогось іще не зробила. Стала посеред кімнати, взялася за голову, пригадує. Сама в кімнаті, а очі блукають за вікном.

А там одмінилося все, що й не впізнати: де стояв удень хутір, тепер чорніють самі скелі з мороку; під скелями самотно догорає, як червона жарина в печі, останній у хуторі вечірній огник. Мріє темний степ через шлях, а по йому гонять одна одну нічні тіні. У вікно товпиться темне віття: ще недавнечко бриніли там голі парості,- незчулася, коли це так густо зрясились вони цвітом та листом. Летить весна, як крилами...

Не ті думки йдуть Насті в голову, не пригадає.

А ніч зайшла темна, зоряна, в травах та в квітках купається.

Настя одчинила двері, зазирнула в клас: може, там який непорядок.

З класу подуло свіжим холодком - сьогодні мили мостики. Обійшла помацки ряди парт, обдивилась усе, що можна. Стіл сукном застелено, картини вквітчано, як на зелених святах,- усе, здається, як слід: проте щось непокоїть.

Вернулась у кімнату, почала оглядати: списки до екзамену, шкільні журнали - все чепурненько поскладано на столі. По стінах малюнків та фотографій - рідко; подекуди вирізуються тільки з тінів суворі голови якихось отців. Каламарчики та коробочки з дівочими чарами, томики віршів та романів, дзеркальце в квітках - усе кудись сплигло з маленького столика, а на їх місці темніла тепер гора шкільних книжок. У кімнаті віє чернечим спокоєм.

«Мабуть, мені так здалось», - подумала Настя. Поклалася в ліжко, похрестила подушку. Руки помостила під голову, водить очима по кімнаті.

Боязко чогось Насті. Так боязко, що аж у грудях холоне.

«І чого мені боятися! - розважає себе Настя.- Хлопці в мене вишколені, інспектор...» Настя задумалась,- він, правда, грізний, суворий панюга, вчительки духу його бояться, проте до неї він ласкавий, хвалив її перед іншими. Бо вона таки й справді і слухняна, й почтивна, і на шори та вбори та на паничів не вабить, а роботи своєї пильнує. Посумує часом, що живе в самотині, повтішає себе думкою і про вбори, і про панича, та й ніхто про те не знає.

Добре тим, що в земстві руку мають та атестати більші: завжди знайдуть собі службу, а вона - дівчина бідна: поща-

стило взяти земську школу, то треба шануватися, бо не всякій і з «званням» дадуть земську школу.

Треба боятися, бо до чого тільки не можна причепитись...

І страхи знову починають ворушитись у Насті.

Пригадалося їй, як колись помітив інспектор, що вона, вчителююча, на виду покруглішала. Тоді казав - нівроку, ще й за підборіддя подержав,- а як школярі поріжуться, що скаже?.. Хотіла хоч перед екзаменами трохи схуднути: поралась увесь день, мов у казані кипіла, рісочки в рот не брала,- підійшла до дзеркальця, думала одну тінь свою побачити, а глянула, то мало не заплакала: все лице, мов на лихо, шаріло, як калина.

- Охо-хо!...- зітхнула Настя. Через вікно в очі зазирнув клапоть неба, присипаний срібним пилом, мов гречаник горохом.

Звізда ясна возсіяла...-

прийшли на думку Насті слова якоїсь колядки. Потім зітхнула.

«ІЩо буде, то й буде, а тепер - спать!» - і почала вкриватись.

Тільки заплющила очі, в усі загравав хтось на тонісіньку дудку. «Лю-лю-лю!» - причулась рулада й урвалась.

Далі коло уха немов легенько шарнув хтось шовком об дзвін. Бренькнула десь туго натягнута струна. Ставало легко, немов хто зсував з неї мішки з піском.

«Бач, чого забула,- само прийшло в голову Насті,- забула лампадку засвітити».

І хотіла б устати, та якась ласкава потайна рука силоміць

очі закриває, надавлює чимсь.

«Хай уже так,- думає Настя,- а тепер...»

І стоїть вже Настя серед зеленого-зеленого луку.

Світу-світу, ясного, золотого! Аж очам трудно, аж темний лист на дубі осміхається проти ясного неба.

Травиця шовкова м'якенька, ноги босенькі, - страх як легенько!

«Побіжу!»

Побігла прудко-прудко, вітер об поли б'є, груди розпирає, аж болить. Тільки черкаються ноги об траву. Хочеться підскочити.

«Може б, я й полетіла?» - спадає Насті на думку.

Озирнулась - ніде ні духу. Розбіглась, махнула руками.

«Фрр...» - плавно, рівно пролетіла дугу в повітрі. Стала легенько, немов хто поставив.

«Чи не диво! - радіє Настя.- А кажуть, що людина не полетить. Ану ж ще...»

Махнула руками раз, вдруге, втретє, знялася вище й вище, попливла врівні з вербами.

Дух займає. В грудях коле гострий холодок. Так і випирає звідтіть чи сміх, чи крик - всилу здержує.

«Ану - вниз: чи не вб'юся?»

Заплющила очі й шугнула. Над самою землею немов хто на рядно підхопив її - легенько полинула над травною. Махнула скільки разів - знову над самими верхами верб.

«От, коли б знали люди, що можна так...» - радіє Настя.

Зірвалась з гілки зозуля.

«Ану я впіймаю цю зозулю», - думає.

Зозуля на вербу - й Настя на вербу, зозуля з верби на калину - Настя слідом за нею. Зозуля знялась та й полетіла, тільки крильцями шамотить. Настя за нею, все за нею.

Зеленіє діброва проти сонця.

Зозуля - між лист і уринула. У Насті забилося серце: втече!.. Розмахнулась та так і шугнула в гущавину зелену.

Чудно так у холодку поміж густих віток, темно...

«Шурх-шурх, шурх-шурх» - черкається об неї широкий лист кленовий та білий тополевий.

«Де ж би вона сховалася? - бідкається Настя.- Хіба чи не за отим кущем?» - сіла додолу, надкрадається тихесенько, щоб не хруснути.

«Ку-ку!» - визирнуло з-за листу веселе й лукаве лице покровського завідуючого Петра Кучерявого.

«Моя годинонько! - зраділа Настя.- Як він тут?»

А сонце світить йому в лице, шнурочком чорніє мережа на брова, а в сірих очах блискотять золоті іскорки.

«А коли ж то ми вже бачилися з вами!» - простягає він до неї обидві руки.

Настя схиляє на груди голову і вже хоче осміхнутись, засоромившись. Коли щось - тьох у грудях.

«Геть-геть! - сполохалась вона чогось і замахала на Петра руками.- Бо тут, мабуть, хтось є», - нишком шепнула йому.

«Кахи-кхи!» - басом кашлянуло щось за деревами. Спираючись на палицю, понуро виходив на галявину інспектор. Брови насупив, дивиться в землю, щось думає.

І похмарніло відразу все, осмутніло...

І побігли тіні по траві, і лист на дереві помутило.

Глянув Петро на його, зблід відразу, скривився.

«А, бодай тобі добра не було!» - промовив з жалю, полинув і розтанув, як хмарина.

«Гав-гав-гав!» - залящало десь поблизу Герасимове сторожеве щеня. Далі опукою вискочило із-за кущів та так і вп'ялося інспекторові в литку.

«Це ж буде рахуба, як порве! - вдарилась Настя об поли.- Жучок! - кинулася вона його одгонити.- Жучок! Жу...»

Прокинулася,- у дворі, помалу затихаючи, гарчить іще Жучок.

Не встигла щось подумати, як силоміць потягнуло її знову кудись. Вже крізь сон чує, як влетіло щось у вікно, снує по кімнаті й гуде.

...Вона по цей бік, Петро по той. Посередині плине кудись крутими берегами блакитна вода, леліє... Вітрець гонить хвилю, очеретом гойдає. Заходить сонце, палає небо, червоніють проти його дрібненькі мережані брижі на воді.

«Іди, йди! - проганяє вона Петра.- Йди!»

А йому так не хочеться: ступить раз-два та й спиниться, жалібно так очима благає.

«Не мнися, йди! - одгонить його без жалю Настя.- Бачиш, який ото селезень по воді плаває».

«Ну то й що, як селезень?» - питає Петро.

«Еге... що!» - одмовляє Настя, а сама й не знає, що саме. А селезень кружить по воді, та все гуде, та все гуде. Далі - пуць у воду - уринув та й нема. Хлюпнуло коло ніг.

Настя зирк - та й охолола: чіпляючись за лозу, на берег видирався інспектор.

«Бач - що?» - одними очима промовила до Петра. Той схопився руками за голову й знову пішов димом. А інспектор підходить до неї та очима так і пряде по їй, так і пряде.

«Що це він?» - дивується собі Настя.

Взяв її рукою за підборіддя, а другою рукою за стан обгортає:

Хмизом-низом,
Під дровами,-

підспівує й підморгує.

«Еге! - подумала Настя.- А тоді, бач, я й не догадалася, нащо він за щоку брав».

А він нахилиється то до одної щоки, то до другої та тільки: жж... гу. «Так ось який він! - думає Настя.- Хай же тільки займе: ну й вибатькую, ну й вибатькую ж...»

«Ж-ж-ж...» - загув він над самим її ухом.

Настя набралася духу:

«Геть!...»

Кинулась у холодному поті.

- Та й що це зо мною діється,- вже розсердилась на когось Настя,- завтра екзамен, а воно таке верзеться - тьфу! - Сердито одвернулась до стіни, вкрилася з головою.

* * *

«Я вам, я вас, та я ж вас!...» - тупотить ногами інспектор.

Настя стоїть перед ним ні жива, ні мертва. Надворі хмариться чи на дощ, чи на вітер. Екзамен минув уже, коли і як - Настя не пам'ятає. За столом у її кімнаті сидить шкільна комісія, дожидає, поки інспектор переказиться, куняє.

«Признавайтесь, хто моргав на вас над річкою?» - визвірився інспектор.

«Я... він... я не знаю, де він узявся», - виправдується Настя.

«Не знає... вона не знає», - уїдливо звернувся інспектор до комісії.

Комісія заплющила очі й мовчки похитала головами.

«Ну, а отой ваш бриль, як решето,- хто одніс до писарки переховати, поки я тут? - встромив на Настю гострі очі інспектор.- Нащо то вчительці такий бриль?.. Голови паничам крутити?.. А у вашій корзині на самому дні картку якогось ото шминдрика з патлами приховали звечора?.. Думає-

те, не знаю?.. А пудра в шухлядці для чого ото?»

Бачить Настя: все знає! - тремтить мовчки. Інспектор пригнувся ближче до неї.

«А над водою, як узяв я вас за щоку, як рідний батько,- що ви подумали тоді?» - зашипів їй в самі очі.

Кров прилинула Насті до лиця.

«Ану - скажіть?.. Бач, казали, що вона смирна,- повернувся він до комісії,- а вона, знаєте, що подумала на мене, старого?»

Комісія зітхнула й покивала головами.

«Я, їй-богу, не знаю, що зо мною діється,- щиро, як батькові, признається вона.- Це мені за гріх... за те, що не засвітила на ніч лампадки...» А сама плаче-плаче.

«Ну глядіть же мені,- пом'якшав інспектор,- щоб більш ніколи цього не було!.. Прощаю на первий раз. Починаймо!» - звернувся він до комісії; сів, присунув до себе папери, надувся, як тума. [21]

«Треба бриль дячисі перепродати, а Петрову картку в піч»,- думає Настя й, схлипуючи, сідає теж коло столу.

* * *

А в кімнаті темно, тихо... Десь на стіні цокає в темряві годинник. Скрипнуло вікно, одчинилося, стукнуло об стіну. Тихо вскочив через бузок у кімнату вітер і пішов нишпорити, як злодій, по всіх закутках. Никнув сюди-туди, злетів на ліжко, подув Насті на очі, на щоки, далі добрався до столу й почав порядкувати паперами.

...Бачить Настя - ляснули двері і в кімнату сміливо увійшов Петро, свіжий, хороший, як іскра. І вже не боїться, сідає поруч з інспектором, осміхається, квіткою з бузку грає-

---

[21] - надувся як тума - про людину в похмурому настрої.

ться.

«Й чого його принесло в такий час? - лякається Настя.- Хіба чи не кликали його в комісію?» - подумала. Чує Настя - стає жарко. «Не треба дивитись на його»,- подумала й одвернулася в другий бік. Проте не допомоглося: починає горіти тіло, горять руки, горить, як у перці, лице.

«От лихо мені! - жахається вона.- Гляне інспектор і догадається! І що б його зробити, щоб не горіти так?» - кидає очима на всі боки, сидить як на жару.

З вікна подув вітер, потяг од інспектора папери й шпурнув під стіл.

«Ой, як же це добре!» - зраділа Настя і зразу - шустрь під стіл.

«Поки позбираю їх, може, перегорю під столом»,- подумала. Нахилилась під стіл, а Петро вже вперед неї там, теж збирає листи. Побачив її та й дивиться у вічі, чудно-чудно так. Далі до неї нишком:

«Маю сказати вам велику тайну.- Схиляє лице, лоскоче кучерями по щоці. Чує Настя, тихесенько шепоче над ухом: - А спробуємо отут... поцілуватись».

«Чи ви не сказалися? Чи ви не сказались? - Хоче одіпхнути його Настя, а замість того лицем до лиця тулиться та й тулиться. Вже б час із-під столу вилазити, а вона не має сили випустити Петра.- Ой лишечко, ой що ж це буде, ой рятуйте ж мою душу»,- тулиться вона до його; а серце як не вискочить.

«Та й чого так страхатися? - спокійно радить на ухо Петро.- Ми зовсім не будемо вилазити звідціль, будемо сидіти тихенько, то вони й забудуть про нас».

Насті одлягло од серця.

«Правда! - радісно подумала вона.- А я, й не догадалася.

О, який же він розумний, мій коханий!» Острах став проходити. Зіперлися вони на стінку, докупи стулились, затихли, прислухаються.

Так, мабуть, справді забули: читають папери якісь, спокійно гомонять. Інспектор прокашлявся й почав читати протокол. Сидіти стало так гарно, затишно.

«Послухаємо», - повагом промовив Петро, обгортаючи Настю.

«Тисяча девятьсот такого-то года педагогический совет под председательством инспектора народных училищ господина Люцыпоренка,- швиденько, як паламар, вчитував інспектор,- производил испытания... тара-ра-ра... и постановил:

Котилася ой да зоря з неба
Та й упала додолу...» -

зіпнув відразу голінним парубочим голосом інспектор, немов трохи одлетівши. Настя сполохалась.

«Що це він - сказився?»

«Цить,- моргнув до неї Петро,- зараз підіймуть бучу, потім підуть звідціля, а ми вдвох зостанемося».

Інспектор встав од столу, настромив на лисину Герасимову шолудиву шапку й помалу пошкарьогав до порога.

«...Та й упала до до... о-о... о-о... лу!» - виводить він, як не перерветься. Ну зовсім же, зовсім, як парубок.

Настя торкнула ліктем Петра.

«Хі!» - засміялась собі в руку. Коли зирк: зверху під стіл сива борода о. Микити висувається, висувається. Далі - червоний кіс, потім підсліпувате око... Настя жахнулася, хотіла хоч руку випростати, що лежала у Петра на шиї, так не

можна було: щось до стіни притиснуло.

О [тець] Микита глянув, ахнув з дива, плеснув у долоні й закрив лице руками.

«Какаріку-гу!» - заспівав, немов сусідський півень.

«Умру!» - сказала собі Настя, мліючи од сорому.

А з других боків висовувались під стіл земський з блискучими гудзями, член управи в окулярах, попечитель школи з медаллю на грудях. Поставали кругом столу на почепках, плещуть у долоні, головами кивають:

«Учителька! Оце так учителька! Ну та й учителька... ай-яй-яй...»

«Ех, усе одно - вмирати! - подумала Настя.- Хай же тепер хоч увесь світ дивиться!» Вхопила обіруч Петра за шию та так і прикипіла до гарячої щоки.

«Цілується!.. Люди добрі! Вчителька цілується!.. Пробі!.. Какарі-ку!..» - загаласувала комісія.

Прибіг інспектор:

«Хто цілується? Де цілується?»

«Господи, прийми мою душу!» - «молиться Настя. І чує: переходить її душа на той світ, тихо, легесенько, як пух..»

А на тім світі - ніч, зоріє десь небо, прочинене вікно...

«Так немовби моя кімната...» - дивується Настя.

Під вікном щось кашлянуло.

Гей, хто ж мене, дівку молодую,

Та й проведе додому...

Знову «зірвавсь надворі парубоцький голос, аж здригнула Настя.

«Какаріку! Какаріку!» - перегукувались десь на хуторах півні.

Настя і бачить усе, й чує, та й не віриться їй, що то був сон.

Лежить не поворухнувшись, осміхається.

Зашелестіли папери, немов який канцеляриста невсипущий читає їх усю ніч.

* * *

Збирає Настя по долівці папери, пригадує сон і бубонить щось. Їй і смішно, й сердито. Не втерпіла, щоб не зазирнути під стіл. Нічого не було там: самотно дрімав тільки на стіні чи павук, чи муха. Поскладала папери, підійшла до вікна.

Як і перше, химерними скелями темніє хутір; степ хвилює тінями, миготить, немов палає ввесь у темному полум'ї. А небо вже інше: насунулось, як чуже, світить пізніми зорями. Далеко, мабуть, ніч упливла за той час, догорає, тільки причувається, немов подекуди шугають ще гарячим приском невидимі іскри.

ДОЩ

(Мініатюра)

Тихо, й нудно, і спека пекельна...

Нікуди вже далі - ось-ось має щось трапитись.

І десь далеко, за темною смугою лісу, обізвався грім.

Легко й радісно зітхнув густий хуторський парк із столітніми дубами, тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хаті-землянці, що притулилась, самотня до панського парку. Пішла хвиля, аж засвистіла, по ланах засохлого жита.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило й луною розкочувався гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як із-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса холодний, дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захилинаючись, ковтала воду суха земля, пирскало й плюскотіло віття на дереві.

Вип'яли лани проти хмар широкі груди й заніміли: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть моє жагуче серце...

Хмара сіяла й сіяла,- щедро, не жалуючи.

У землянці коло вікна сиділо трійко дітей - старша дівчинка й двоє малих хлопчиків. У хатині й завжди буває темно: перед віконцями дуби стіною та буйні, високі стебла квіток; а тепер дітям здавалось, що вже вечір і що зараз прийде мати.

Дала їм мати хліба й на сніданок, і на обід. Давно вже й поснідали, і пообідали й, позбиравши ошимки, пополуднали та й знову їсти захотіли. Треба, щоб уже вечір був.

Більшим боязко, а малому байдуже - плаче, просить їсти та маму гукає.

Темно, аж сумно...

І відразу щось розтяло хмару і мовчки нахваляється на когось огняною лозиною.

Тихий задуманий блиск тремтить по темних стінах, на миснику й на іконах.

«Гур-гур...» - торохнуло й покотилось щось над хатою.

Дзвенять шибки, посуд на суднику, на воднику у сінях відра.

- Хліба! - тоненько скиглить дитина.

- Цить! - тихо, потайки шепоче йому сестра й пучкою показує у вікно:- Он бозя золотою різкою свариться, каже: ну-ну! ось я тобі дам хліба!

Широко одкриває дитина очиці й затихає.

А кругом знову темно. Тільки дощ сіє й сіє на чийсь лани.

...В напільне вікно почало видніти. Дивуються діти, думали - вже ніч, а воно знову дніє.

І знову синіє небо, а на йому золоте сонце - сипле скрізь гарячими, блискучими бризками. По шляху біжать жваві струмочки - крутяться, підстрибують, танцюють, весело про щось буркочуть.

Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплях, як у дорогому намисті. Густішою стіною сплелося жито, що почало вже квітувати - пустило із себе дух свого цвіту.

Поміж його стеблами заясіли волошки, немов посвітились сині лампадки. Зажаріли голівки горицвіту, загула бджола. Високо під небом кигикнула чайка, блиснула срібним крилом.

Битим шляхом скриплять вози, лунає бадьорий гомін - люди вертаються з базару.

Веселий шлях: з одного боку дуби - як стіна, з другого - лавою буйні хліба. Здіймає чоловік шапку на возі, милується божими розкошами.

Із квітника од землянки вибігають на шлях три маленькі, обідрані, бідні примари. Вирядились на шляху, дожидають.

- Дядю, дайте гостинця! - тихо, боязко промовив хлопчик.

- Мовчи! - суворо насварилася на його дівчинка.- Стидно прохати: як похвалюсь мамі, то будеш знати!

І всі замовкли, тільки дивились на проїжджаючих пильними-пильними очима.

Проїхали, не помітили.

За возами, спираючись на костур, тюпає жвавенька бабуся.

Вирівнялись в рядок, склали на грудях руки, дожидають.

- Здрастуйте! - здоровкаються всі до бабусі й, як одно, низенько вклоняються.

Бабуся спинилась.

- Здорові, діточки, а чого ж це ви, голуб'ята, всі такі зелені?

Діти витерли рукавчатами носики й подивились на неї великими смутними очима: мовляв, хто ж його знає.

- Ну, а де ж ваша мама? - питає бабуся, приглядаючись до чорних тенеточок на дітях.

Дівчинка убік показала очима.

- У хуторі - горниці панам прибирають.

Зорять усі на бабусю, чогось сподіваються.

Побідкалась старенька, стала жалувати дітей.

- Гарні, любі діточки... а гостинчика немає, ластів'ята,- не купила.

Почала гладити по голівці хлопчика. Хлопчик приплющив очі й радісно засміявся.

І його! - показав він ручкою на меншенького, що недавно навчився ходити й насилу стояв на тоненьких, як цівки, ноженятах... «Здра... здра...» - крутило воно увесь час голівкою на тоненькій, як мотузок, шиї й щиро приловчалось вклонитись.

Баба пожалувала й того. Далі глянула на старшу дівчинку, що мала розумні й смутні очі, погладила і їй головку.

Бліде лице дівчинки спалахнуло, як рожевий ліхтар, а очі засяяли радісним промінням.

Пішла бабуся, а діти веселіше - пострибали під хату.

Посідали, дивляться на сонце, що чогось не хоче сьогодні заходити довго.

А десь за ланами гомонів, затихаючи, грім, немов той суворий тато, що навідався додому, нашумів, обмив своїм дітям залякані та заплакані лиця, обдарував усіх гостинцями й пішов собі, буркотаючи, геть, добрий і суворий, і все зеленіло, цвіло й осміхалося услід йому.

Тільки трійко дітей під землянкою тьмарили красу зеленого куточка, як три прив'ялі квітки, що забули виставити на дощ.

ОКСАНА

(Сторінка шкільного життя)

Сріблом підпливає, повіддю вилискує Полісся під місяцем - береги по далинах погубило. Мріють бори за борами, очерети за очеретами, в густий туман сповивані, дрімотами пов'язані, білими снігами глибоко завіяні. По селах заблিমали каганці, до перших огнів закували під віконню колядники. І заворушились по темних метрах між берегами, між очеретами та болотами сиві волохаті сні та обмари, захитали тінями й валом повалили на села всі дороги й шляхи переливати чаром.

Край села сумно й самотно визирають із-за гілля високі мури, а на стіні, на мурах, як свічка, сяють проти темряви й мари,- золотяться на місяці ковані квітчасті слова: «Сейте

разумное, доброе, вечное...» [22]

І горить, огнем палає на холодному мурі між сонними деревами живая думка, а читають її довгими ночами задумані зорі з далекого неба...

Не чути молодого гомону за мурами: тихо й порожньо там - одні з семінарів поїхали на свята до батьків, деякі пішли на село. В довгому коридорі, між семінарськими опочивальнями бубонить над книжкою «благочестивий» Савка. Не подолавши святкового нуду, він махнув рукою на спочивок і по давньому звичаю вдався в зубрячку.

Коло грубок стоїть червоне сяйво; по кутках вихлюють тіні: розгомонівся Савка один на весь коридор, як цвіркун у порожній хаті.

З однієї опочивальні блимає через двері бліденький світ. До маленької свічки виряджає там товариш малого Щура вперше до панянки. Щур - молоденький семінар, у його - білі кучерики й карі під чорними бровами очі, і має він до того кінчати цього року семінарію, то й треба йому наламуватись уже до паннів.

Порається коло його чубатий товариш, краватку чіпляє, обсмикує, застібує та все умовляє та навчає.

Щур і сміється, й червоніє, і хочеться йому, і боязко: готується, як дитина до купелі.

А прудкі мрії вже розгорнули перед ним такий малюнок: веде він із семінарської церкви додому панну. Далеко майорить пір'я та квітки на її брилику. Щур держить її під руку й поважно розповідає про щось таке, що комусь збоку здається за дуже цікаве; за ними назирцем тюпає цілий табун менших семінарів - дивуються, заздрають, забігають на-

---

[22] - «Сейте разумное, доброе, вечное...» - рядок із вірша М. Некрасова «Сеятелям».

перед, поchtиво зазирають у вічі.

«Чого роти пороззявляли? - суворо знизує він їх очима.- Зроду не бачили панночки?..»

Замарився Щур, осміхається.

Стоїть на дверях Савка, через книжку позирає на Щура веселими очима.

- До панночки? - браво підморгує він Щурові.- Так-так...- Весело осміхається.

Далі повернувся, позіхнув, одразу кинувся на книжку як цепова собака, заторохкотів, як дячок.

Чепурненька кімната, вікна - з ажурними занавісочками.

Водить Щур очима по кімнаті, нудить нудом смертельним.

Проти його німа як стіна й велика як світ сидить у новій сукні панна Марія Васильовна, а в суміжній кімнаті тихо буркоче з другою панянкою зрадливий Щурів товариш, залишивши його одного плавати на глибокій воді. Говорить-говорить Щур, заговорюється, піт витирає - гляне на панну, благаючи: допоможи, хоч слово промов!

Та ні духу ж, ні пари з уст!

А, бідна головко!..

І починає Щур молоти, що тільки язиком натрапить. Таке... ніщо: додаткове речення без головного, предикат без суб'єкта... аж самому сором: здається - плюнув би на половині слова та й замовк.

І бачить - ось-ось і той лад погасне.

А їй нічого: сидить, як гора кам'яная, нерухома, в поважному спокою, і віє од неї, як од довічних борів Полісся, таємною тишею, чарами-дрімотами,- і злипаються очі, дубіє язик у роті, пересихає од тих чарів.

Замовкне Щур, покірний, скорботний. Заворушилась, кашлянула...

Заб'ється надія в Щура - чи не одживає мертва скеля, чи не заговорить?

Марно: то вітер колихнув сонним бором, зашелестів гіллям та й одлинув... І знову замовкнув бір, ще глибше упірнувши в свої довічні сни.

«І хай бог милує - отака трудна панна випала мені на перший раз!» - бідкається собі Щур.

А крізь ажурні занавісочки синіє на вікнах срібне пір'я, блищить, міниться на місяці. Що то діється там, надворі?

Водить очима Щур по кімнаті, розглядає, марить у тузі: ех, коли б у цю панну, в оцю скелю нерухому та тарахнув грім!

Стоїть Щур під млином на греблі, розминає язик у роті, що лубком узявся, сам себе допікає: «Нічого не сказавши, не попрощавшись, втекти крадькома, як злодій!.. Якими ж тепер очима на товаришів будеш дивитись?.. Нічого казати - «кавалер»! Гризе Щур свою голову, нудить у самоті, сумує.

Під семінарським садом снігом лисніє ставок; над ставком вирядились у низку тополі, мов дівчата за руки взяли-ся; за тополями стоять десь сумні мури, а за деревами, за мурами ходить довгими коридорами благочестивий Савка, один, як місяць у небі, і трубить-трубить у всі дуди, аж виє. Не хочеться туди. А кругом видно-видно. Біле все як папір - біла земля, білі сади насуваються звідусіль, як градові хмари. На хатах та коморах не видно покрівель - мов погоріли, тільки чорні од їх тіні лежать на снігу. З боків млина, як вартові, стоять двоє кучерявих яворів у рясному інею, попустили гілля аж до коріння. Лежать од їх тіні на шляху,-

темні та густі, ніби влітку.

Поблизу чути гомін, а людей не видно: видно тільки, як пливуть їхні тіні по снігу. Вгорі - синє, ясне небо та золоті огні по йому.

День - не день і на ніч не скидається...

На горбі із чийогось двору висипала тичба [23] тіней... часто рипить сніг під ногами, дзвінко лунають тоненькі голоси, сміх. Проворно вниз головою біжать тіні згори, до містка наближаються.

Приглядається Щур - дівчата в білих свитках стрекочуть, як сороки-білобоки проти місяця. Здається, ніби вони із снігу; тільки, як кетяги калини, червоніють на білому обличчя під тінями од хусток та, як чорні камінчики, одсвічують очі. Поставали на мості голівка до голівки, як на папері змальовані, придивляються.

- Глянь - панич!.. Чого воно сидить сам по собі? - Обступили.

- Бідненький, сердешний; зігнулось, як сирітка,- жаліють дівчата.

- Візьмім його, дівчата, з собою - нехай воно буде нам хоч мішок носити,- радить одна.

- «Ходім, хлопче, з нами,- у нас тобі добре буде.

Понахилялись близько до Щура, в лице зазирають.

- А воно парень, ще й чорнобриве до того!.. Бач яке - вже й осміхається,- весело щебечуть дівчата.

Дивиться на їх Щур, дивиться навкруги і бачить - немов одмінюється все... і чогось на душі яснє. І здається Щурові, немов колись було йому вже так саме: була така ніч, така розмова з дівчатами.

Од краю стоїть дівчина, струнка, як очеретина, лице біле,

---

[23] - Тичба - юрба, натовп.

мов у паненяти, голова шовком вив'язана. Схилилась другій на плече, дивиться, осміхається до Щура привітно й лукаво.

У всіх таємних думках про кохання Щур давно вимріяв собі дівчину, сам собі взиваючи її Оксаною, і йому несподівано помарилось, що це - вона; аж серце мов зо сну стрепенулося.

Питає:

- А чи ви, дівчино, не Оксана?

Дівчину аж назад одхитнуло:

- А ви ж як знаєте?

- Та хіба ж Оксана? - зрадів чогось Щур, скочив на рівні ноги.- Ви, мабуть, дурите? - не йме він віри.

- Оксана, Оксана! - запевняють дівчата.- Матінко, і як він угадав? - Торопіють одна на одну.

«Чи не okazія!» - думає Щур, дивується.

Підійшов ближче і взяв дівчину за руку. Радісно стало йому, немов зустрів він когось милого, давно сподіваного.

- Оксано, чого ви до мене така непривітна? Може, забули вже?

Оксана стоїть задумана, намагаючись щось пригадати.

- Та ну бо, скажіть уже, як ви знаєте мене? - ніби аж крізь плач почала вона благати Щура.- Скажіть!

- А придивіться до мене краще - може, й самі впізнаєте? - Щур держав її руку, осміхався, заглядаючи їй у вічі.

Дівчина стала впізнавати.

Місяць із-за його спини світив Оксані в лице, і було видно, як дивно напрочуд мінилося воно кожду мить: то проясніє, повеселішає, то набіжить на його якась хмарка, й стане воно задумане, чуже. Очі боязко одлинуть далеко-

далеко, потім знов підпливуть до самого лиця, осміхаються, як до свого.

- Ай справді - немов я вас десь бачила! - повірила-таки вона.- Де я вас бачила?..

Держить за руку, осміхається, пригадує, а рука вже тисне боязко руку.

- Я вам пригадаю, коли ми вперше познайомились - торік навесні я сидів у лісі над Тетеревом на отій скалі, що звуть її Ядвига. Знаєте?

- Паничу, тікайте швидше: либонь, генерал ваш іде! - сполохано перебила Щурові вигадки якась із гурту.

Щур - зирк: із семінарської брами випливала директорова волохата шапка та хутро; поруч з ним - хтось із семінарів. Обоє повертали до мосту.

Щур крутнувся і зник під мостом, як під лід. Став.

Така досада: навмисне спинилися на мості. Дожидай тепер, коли то вони підуть! Стоїть Щур під мостом, слухає, про що говорить директор з богомільним Савкою.

Розповідає директор Савці про вчительську долю, жаліє, що таких молодих та зелених доводиться одсилати на тяжку працю. Його, Щура, згадує.

Каже, що йому на санчатах ще б з гори спускатися, а його посилають уже в «народ».

Щур крутить головою, сам собі осміхається: «Добре, що не здибав він мене отут з дівчатами, а то б...» Щур навіть під мостом почервонів і очі приплющив.

Вилізши з-під мосту, Щур, не гаючись, махнув слідом за дівчатами. Геть-геть мріли в темряві їх тіні. Зразу забув про директора, в голові знову випливала одна Оксана. На-

здоганяє, радіє. Ускочив у гурт, оддихається, піт витирає.

- А я вже думав, що розгубився з своєю Оксаною.- Озирається навкруги.- А де ж це вона?

- Хто такий? - питають, дивуючись, дівчата.

- Та Оксана ж!

- Яка Оксана? Немає в нас ніякої Оксани.

- Що це йому, приснилось? - Дівчата зареготали на всю вулицю. Придивляється Щур - не ті дівчата! Вискочив як опарений, подався далі.

Десь колядували на одному й на другому кутку.

Щур спинився на часинку, подумав і, спотикаючись, погнав у переулок.

«А що, як уже не знайду її?» - промайнула в голові думка... Шкода стало. А серце забунтувало, замутило, давай, хоч із огню! Біжить, спотикається.

Коло семінарської брами широка та довга лавочка, навпроти стара верба дуплината віти перекинула мало не через увесь шлях; місяць підбився вище; отемнів сніг, посинів. Скрипить мороз, аж до ніг в'язне. Коло лавочки спиняються семінари, вертаючись із гульні. Одні сидять, другі стоять. Позіхають, базікають про те, про се, а спати не йдуть. Ніч гарна - не пускає.

- Е-ех! - позіхнув хтось у гурті, аж луна пішла кругом.- Поборотися б з ким оце абощо...

- Гляньте - вже й Щур наш кудись почав стежку топтати!

- Де блукав, Щуре? - звертається до Щура один із семінарів.

Щур стомлений, сумний, усили волоче ноги; сів на краєчку на лавочці, мовчить.

- Гляньте, хлопці, щось із Щуром нашим подіялось,- гомонить хтось; до Щура: - П'яний, чи що?.. Чи, може, хто побив?

Щур нижче схиляє голову й набирає таємничого, сумного вигляду.

- Що таке йому справді?

- Щуре, що тобі?

Щур зітхає важко-важко, сумно:

- Пропала Щурова головонька - от що! - невесело відповідає він.

- Та що ж таке сталося?

- Таке сталося, що доведеться, мабуть, помирать: дівчина причарувала!

Засміялися всі, загомоніли:

- Це тебе, Щурику? Як? Де?

Насторожились.

Щур почав розповідати.

Збились кругом Щура, слухають, примовкли.

Розповідає біду свою Щур, зітхає, журно головою похи-тує, та й сам собі вже дивується, чи це справді йому така туга, чи більше напускає на себе.

Стрепенулась бурса; де ті й позіхоти поділися - аж очі засіяли: запахло роботою.

- Та де ж вона? Та звідки? Та з себе яка?

- Кажу ж, що як крізь землю провалилась... Нічого тепер не знаю.

- А гарна, кажеш, дуже?

- Живу - не бачив, і умру не побачу такої! - гаряче одмовляє Щур.- Та ще й звать Оксаною! Дівчата, чи не бачили, чи не чули про мою Оксану? - Передає він мову до дівчат, що веселим гуртом проходять під вербою мимо семінарів.

- Еге, упустив Оксану, тепер не впіймаєш! - жартують звідти - вони вже про те знають.

Бачать бурсаки - коли й жарт, то жарт цікавий: зашуміли.

- Хіба ж таки ми не знайдемо тії вражої Оксани? Гайда з нами, Щуре: ми її із землі тобі видеремо!

Знялися табуном, швидко, як горобці, полинули на село.

Рипить сніг, тріщать тини...

Уличка узенька, темна. Загнали в куток дівчат цілу валку - й тікати немає куди.

- А признавайтесь, дівчата, котра з вас Оксана?

Дівчата пручаються, регочуть, закривають хусткою лице.

- Сюди, Щуре! Може, оце вона, Оксана? Чи не оце вона? - Смичуть Щура на всі боки. Щур ходить по гурті, приглядається до чорних брів, до білого личка.

- Ні, не вона! - лунає смутно його голос.

- Кого вам треба, паничі? Може, ми вам скажемо! - питаються дівчата. Раді, що трапилась весела okazія.

- Оксани нам треба.

- Чиєї? Якої Оксани? Оксан, може, є багато на селі.

- Нам треба тієї Оксани, що найкраща за всіх.

- Нема в нас такої; ми всі - найкращі! - дзвенить на морозі веселий голос.

- Ось придивіться-но до нас!

Назустріч ішов другий дівочий гурт.

Половина бурсаків, мов по команді, наскоком побігла до другого гурту... Знявся гармидер. Через улицю перегукувались:

- А що, у вас немає?

- Немає. А у вас?

- Не видно.

- Та як же її впізнати?

- Щур, як упізнати твою Оксану?

- Подивися на очі - як серце заб'ється - ото й вона! - отак

каже Щур.

- Ось сюди! У мене вже б'ється!

Регіт...

Тим часом дівчата знишка щось пошепотіли.

- Осьде Оксана! Я - Оксана! Тут Оксана! - Посипали вони як з мішка.

Із улички висипала третя тичба дівчат, почула теє й собі:

- Не вірте їм: Оксана осьде, у нас!

Незабаром скрізь по селу було повно Оксан. Бурса розбіглася по дівочих гуртках. Кождий шукав уже собі Оксани по мислі.

Сміх. Галас.

Гомін розплився по селу, як вода. Скрізь було повно співу й музики: мов заведені грамофони, лунали колядки, співав скрізь під ногами сніг, голоси гули, мов на органи грали.

Місяць у небі, білий дід старезний,- і той, здається, увійшов у змову з молодими. Бігає разом із ними; вони - долі, він - у небі: мотається - куди вони, туди й він. То з одного боку забіжить, то з другого, висвічує, допомагає шукати тієї Оксани.

Засвітив окно десь, аж закуріло, іскрами мов зорями геть-геть сніги усіяв. Дмухнув, свінув на сад, що рясно білою повиссю вквітчався - і перед очима, мов із землі, первісний сивий ліс поріс, укутався буйним білим мохом.

Стоїть Щур на роздоріжжі. Коло його - вірний товариш і земляк - Кушнір.

Всі вже мали собі по Оксані - не знайшов тільки своєї Щур.

Оббігали всі закутки в селі: мов привид який - зникла.

Стоять думають.

- А чи не піти нам іще туди, за міст? Напевне, вона звідти!
- радить товариш.

Щур вагається: смілива це річ - ходити за міст бурсакові, небезпечно. Коли ж і Оксану ще раз побачити пориває.

Пригадалось, осміхнулося здаля мармурове личко... Хитнув головою:

- Ходім!

Місяць світить скелю.

Під скелею - чепурненька хата з віконницями й ганком. На порозі одчинених сіней стоять двоє дівчат.

Підійшли до їх бурсаки, приглядаються. Дивляться на їх дівчата. Несподівано одна з їх плеснула в долоні.

- Оксано, ось той панич, що тебе шукає! - крикнула вона в сіни.

Серце в Щура забилося-забилося...

Прохогом - у сіни; за ним - Кушнір.

В сінях було тісно, стояв гомін і сміх, коли ж тільки вскочили туди бурсаки,- всі одразу змовкли.

Було темно, проте було помітно, що там стояв цілий квітник дівчат.

- А де тут Оксана? - голосно промовив Щур, розглядаючи дівчат у обличчя.

- Тікайте, паничу! - шепнула якась затурбовано Щурові на ухо.

- Що таке? - не зрозумів Щур.

Зразу кашкет підскочив у його на голові і злетів додолю. Разом із тим заболіли в'язи.

«Що за okazія?» - думає Щур, нагинаючись за кашкетом.

Гупнуло щось поблизу, і так само ж чином підскочив кашкет на голові у Кушніра.

- Хто це такий? - сердито крикнув Кушнір.

Аж тут несподівано посипались бухани й зашийники на товаришів з усіх боків.

Зареготали невидимі в темряві баси; в кутку сіней блиснула в чийхось губах цигарка, осяявши на мить чийсь гаком закручені молодецькі уси.

- Каменотеси!! - сполохано, як на пожежу, крикнув Кушнір і метнувся з сіней, як із огню.

Щур за ним як вихор.

Тікали скільки було духу, спотикалися, падали, губили калоші.

«Дз! дж!» - шуміло вслід їм каміння й печиння.

На заріччі, в другій частині села, де були порозкидані поміж скелями каменоломні, жили в чепурненьких міщанських хатках чорноокі парубки з італійськими прозваннями - каменярі, або каменотеси.

З давніх-давен, чи не з того саме часу, коли було сюди з великого міста винесено семінарію, між каменотесами й бурсаками не втихала ворожнеча, як водиться, за дівчат.

В пам'ятку бурсаків зберігалися згадки про гуртові наскоки однієї сторони на другу, про окремих героїв як і з того, так і з другого боку; зберігалися, поетизувалися і передавались з одного семінарського покоління в друге, як священні бурсацькі саги.

Тепер був саме той час, коли після деякого замирення починали знову виявлятися перші іскри ворогування.

Всі казали, що батава буде, та ще й незабаром.

Дожидали тільки зачіпки.

- Гей-гей, до гурту - наших б'ють! - Покотився по селу бентежний згук на війну. По улицях, по хатах, де гуляли бур-

саки, швидко бігали, як тіні, гонці. Стриваючи по дорозі товаришів, вони нашвидку щось їм казали, а ті зразу, навіть не прощаючись, кидали своїх дівчат; кидали й бігли кудись за старий семінарський сад, туди, де він виходив глухим своїм краєм у поле.

А там під старим барканом коло маленької, забитої гвіздками хвірточки з саду, виблискуючи на місяці оксамитовими околицями семінарських кашкетів, стояла, як із землі виросла, бурсацька громада.

Раду радили. До гурту підходили все нові тіні. Дехто з їх питав крайнього, про що йдеться.

- Щура каменотеси побили! - нашвидку оповідав запитаний і знову повертав голову до гурту.

В центрі кола стояли старші бурсаки, як молоді дуби. Один поміж ними, уславлений бунтарник Терпило, колесом випинав могучу грудину з розстібнутого пальта і казав промову.

Переказавши всі кривди, що їх в останні місяці чинили каменотеси бурсакам, він почав розповідати про те, що трапилось недавно з Щуром.

- Товариші! Що ж це буде далі? - гримів він наостанку.- Нас кривдять, нас б'ють поодинці, у нас дівчат одбивають, а ми будемо мовчати? Та нам незабаром за браму не можна буде вийти, не то до дівчини куди піти погуляти! Що ж це ми - рук не маємо?

- На той бік! На той бік! - грізно залунали голоси. В повітрі замахали кулаки, зашуміла в когось у руках папліска.

Незабаром уся громада з гуком і з галасом вирушила в похід.

Де вони йшли - скрізь тріщали тини й загати - бурсаки ламали собі кілля та дрюччя.

Ішли широкою колоною. У перваків билося серце гаряче. Було чудно й дивно, ніби справді несли вони свої голови кудись на криваве поле. Запал розгорався, зростав гомін... Несподівано вирвався з гамору голос, як у сурму заграв, всіх як огнем упік:

...Гей гук, мати, гук,-
Десь козаки йдуть...

Ціла буря, ціла хуртовина молодих, чистих як кришталь голосів зашуміла вслід заспіву:

І весела та дороженька,
Куди вони йдуть...

Геть розкотилася луна, разносячи понад хатами і тугу скованого могутого духу, і красу, і смуток бентежної юності.

Розбили, розвіяли супротивника, як грім пір'я. Каменотеси поховалися по льохах, по горищах, деякі позабігали безвісти. Перемога була блискуча, і бурса верталася, п'яна славою. І довго ще далеко за північ розбуркана молодь не вщухала і не увіходила в свої береги. Бурсачня розсипалась уже по заснулих улицях села і дала собі волю. Чинили; що тільки в голову прийде: одні випускали із ставу воду, ламаючи заставки, другі спихали з гори в Тетерев величезне каміння, завмираючи од радощів, коли кусок, скелі рушав з місця і під ким стугоніла і тряслась земля. Двоє приятелів, що прозивалися - один Вовк, а другий- Хвіст, осяяні вищим натхненням, викинули не чуваний ще в бурсацьких сагах жарт: взяли за боки маленьку крамничку семінарського

постачателя Мошки, крамничку, яку Мошко голосно взивав «магазином», і з усім крамом, що там був, одтарганили кудись геть за село - «украли магазин», як вихвалялись перед товаришами.

- Гоп-гоп-о-п! - по селу і за селом розлягався часом могутий, безтурботний, радісний вигук...

Пізно...

У великі вікна бурсацької опочивальні світить місяць згори.

Мороз примурував шибки, і вони сяють, як розмережані ліхтарі. Здається, підвіконня густо заставлене зільниками, що прозора стума од їх стоїть в опочивальні.

Долі одпечатувалися синіми квадратами місячні вікна, а на шибках у їх лежали нерухомі тіні од волохатих гілочок і сучечків, ніби хто понакидав туди срібного лому.

Бурсаки не спали. Дехто обгорнутий ковдрою, а як хто - в одній білизні, позбивались вони в гуртки коло двох-трьох ліжок і наперебій, гаряче, хоч і стиха, розповідали події, що так несподівано скувались цієї ночі. Ніч виростала в бурсацьку поему, а коло тієї Оксани мало не легенди вже творилися в палкій бурсачій фантазії. Хтось казав, ніби ця Оксана - це якась артистка, що приїхала з Петербурга до міського дідича на свята. Ніби передяглась за сільську дівчину і, назвавшись Оксаною, пішла колядувати в село.

Довго гомоніли, галдикали, били та морочили голову, дошукуючись - де ж справді взялася на селі ця таємнича Оксана.

А тоді, коли пізній сон в'язав стомлену бурсу, тією ж нерозгаданою загадкою колихалося над ними в місячних чарах мармурове таємниче личко.

Найдовше не спав Щур.

«Ну й звідки вона, звідки?» - ламав він собі голову крізь дрімоти.

Мислі зраджують його, тікають. І немає йому поради.

Коли одразу винесло його кудись, і видно йому - вилітає із-за Тетерева, із борів, що сховали в собі маленький сусідній хутір Киричанку, вилітає й лине над лісом жлукто, а на жлукті - в білій свитині та в червоних чоботях сидить молоденька відьма - Оксана.

Світить місяць. Понад бором плине тінь...

«Еге!..- догадується радісний Щур.- Так і є. Недурно ото ж кажуть, що в Киричанці відьми водяться...»

А Оксана киває йому зверху головою, осміхається:

«А ти, дурний, і досі не догадався?..»

«Хлопці!..» - хоче сказати щось товаришам Щур.

Оксана затуляє йому рота, липким цвітом очі засипає.

- Щур! Щур! Щур!..

Щур напружується й одкриває вії.

Ясний, білий, ніжний вранішній світ мружить очі; горять рожевим огнем візерунки на великих шибках, а за ними осміхається на вітках білий-білий пелехатий, як хмаринки, легенький іней. Усі ліжка вже порожні. Коло його - кацап Макєєв, радісний, червоний, заклопотаний, шарпає його за руку, за плече:

- Вставай скорей, хохлина,- Аксана здесь.

Щур радісно потягається, пригадуючи вчорашній вечір - слова товаришеві він бере за жарт.

- Колядовать пришли дівчата із Киричанки, і она з ними,- радісно рапортує Макєєв далі.

Щур схопився, мов вилили на його цебер води.

Здавна було заведено, що різдвяними святами з села приходили дівчата колядувати паничам - стало ясно, що Макєєв каже правду. Щур кинувся мерщій одягатись. Товариш, не одступаючи, наганяв його, щоб дівчата, одколядувавши, не пішли часом із корпусу.

Розчісуючи нашвидку чуприну, Щур поспішає вниз по сходах, забувши навіть, що замість черевиків на ногах у його соваються одні чийсь калоші. А із класу долітає вже веселий гук, в йому одзначаються дзвінкі дівочі голоси, такі чудні й незвичайні у цьому похмурому будинкові. І радісно, і боязко Щурові, аж серце б'ється, і боїться тільки, щоб як-небудь не острамиться перед товаришами.

«А що, як та Оксана та виявиться поганою?.. Може, я вчора не розглядив її добре?» - миготить у його думка.

Влітає в кімнату. Замаєли зразу перед очима кольорові стрічки, червоні чоботи, рум'яні з морозу дівочі лиця. Розсипались дівчата по всьому класові поміж семінарами, поряються коло семінарських шахвочок, шарпають книжками, визираються в маленькі люстечка.

Похмура казарма - клас, незграбні столи й ослони в йому немов оджили, повеселіли.

Серед гамору Щура помітили не зразу, а як помітили - увесь гомін умить підскочив на цілу октаву вгору.

Оточили, сіпали за поли, кудись тягли, на когось показували руками. Незчувся, як і став щільно проти тієї дівчини, що вчора придивлявся до неї на мості.

Оксана стояла засоромлена й одхиляла голову до стіни.

Ох і прибралась же дівчина, виряджаючись до паничів: як стеблиночку, тонку та високу, обгорнуло сиве та шнурком мережане сукно стрункий її станок; горять як жар червоні чоботки козлові, міняються, сяють дукачі та дороге на-

мисто на шиї, з-під чорного шовку на голові вибивається дівоча пиха - краща од шовку, темніша од ночі дівоча коса; а що вже теє личко, то хто його знає, які й малярі його малювали! Брови вишнурували, очі скарували, а на тому личкові білому-білованому та як калина достигає.

Подивився на неї Щур і радісно засміявся:

- Вона!

Громом озвалась з радощів семінарська орда.

І сидить Щур рядочком із дівчиною на семінарському столі, як на посаді. Кують дівчата колядки, величають їх. Оксану зорею взивають:

Ой красна, красна в лузі калина,
А ще красніша дівка Оксана,
В сінечки ввійшла, як зоря зійшла...

Чудно якось Щурові, немовби його вінчають оце із чужою дитиною.

А під рукою щось ворухиться, озивається стиха, нагадує, що воно ж не дерево, не стовбур, а той стан дівочий, що годиться його пригортати.

І видно із столу Щурові: не марнує часу й інша бурса - радіють, гомонять, як горобці, щебечуть коло дівчат.

Всі пічкурі, що вже мохом поросли од зубрячки, підбадьорились, підсунули вище очкурі.

І видно, як філософ і ворог жіночого роду Зоренко поважно, як учений професор, розглядає персні в кругловидої дівчини на руці.

Навіть божественний та богомільний Савка і той підсипає якійсь чепурушці та реготушці зовсім не божественні речі десь у куточку.

Гуде бурса, як рій...

І відразу тоненько-тоненько заговорила у чийхось руках скрипочка, як засміялась; крикнула, як на морі утка, мідна труба; загула, як пчїлка, якась дудка; ревнув бас. Усе кагалом загуло, заревло.

Далі - бринь-бринь!.. Усе сплелося в обіймах, легенько, в один лад - і вихрем полинув задирливий козачок.

Сплелося коло, закрутились по просторій кімнаті.

- Щур! Оксано! Всередину! - гукають із гурту.

Щур - опукою з столу, боки - в руки - та й накивує вже на Оксану. Танцювати йому за іграшки. Оксана соромиться, не хоче: силою випихають усередину.

Стоїть вона, рукою затулилась, схилила голову, мов її скривдили. Здається, заплаче зараз та й піде до дверей.

А скрипочка вихиляється, до живого доймає.

І диво зчинилось: не одтуляючи руки од лица, несподівано, боязко дрімбнула вона червоним чобітком і попливла - тихо, як по воді.

Визирнуло лице з-під рукава, як у віконце сонце, торкнула бровою - й кругом зашуміла буря. А дівчина,- мов нікого не бачить і не чує, тихо, поважно виводить кінці в танкові, мов шиє шовком та мережить коханкові сорочку. Мережить, головою прихитує, мов чарівні речі примовляє і сама собі радіє, що робота не йде марно.

Вихиляється перед нею Щур, залицяється.

Волочаться калосі на ногах - плутають. Махнув ногою, далі другою й полетіли, куди втрапили. Літає, як метіль коло квітки. І в жижку креше, і в долоні плеще, й зазирає, й присідає, ляскає босими ногами об мостину, аж ходить луна.

Кружиться, шумить, живе кругом їх коло.

А далі під стіною вирядились музики.

Ріже білявий у скрипочку, чорнявий - у баса: тнуть, аж угору пнуться. Дме патлатий у трубу, надувся, топчеться ногами, як коняка в топчаку, й веселим оком підморгує танцюрам.

А у великі вікна, мов діти на підслухи, позчіплювались віти в рясному інеї, застують золотому промінню хоч зверху зазирнути на бурсацьке свято.

- Цс! Ц!.. - засвистіло зразу. Увірвалась скрипочка, мов удавилась. Замовкли дуди. Зарипіжив разів зо два нао- станку бас та й примовк, засоромлений.

На порозі, мов із землі виріс, стояв сивий, як голуб, директор.

За плечима в директора в коридорі видно було якихось чужих людей.

- Прошу сюди...- звернувся до їх директор і, даючи до- рогу, велично повів рукою в клас.

Бурсаки глянули туди й обімліли.

Стукаючи замерзлими чобітьми й незграбно повертаю- чись, у кімнату всунули, ніби з шпиталю повиходивши, з синяками під очима, з розпухлими носами, із забинтовани- ми головами побиті звечора каменотеси.

За ними в хвості волікся пригноблений, смутний Мошко Царевський, що апостольська сива борода в його, семінар- ський постачатель Мошко, що в його якимось дивом разом із усім його крамом на ранок зник із лиця землі й увесь йо- го «магазин».

Схвильований, затурбований, запаморочений нечуваним дивом, він нічого не міг зразу збагнуть, та, знаючи бурсу краще кожного вихователя, шукати розгадки він інтуїти- вно прибіг сюди.

Всі ці несподівані гості вирядились коло порогу в шнур. Каменотеси гнулися, як тяжко покривджені, і перебільшено кривили плаксиві обличчя.

- Всі мої вихованці перед вами,- суворо звернувся до їх директор,- прошу вас, панове, показати на тих, що чинили вчора розбій.

Каменотеси мовчали.

- Не бійтеся нічого,- говоріть правду, і я вас завіряю, що всіх тих пробийголов без усякого жалю я викину геть із мого виноградника.

Голос директора гримів поміж мовчазними стінами, як кара.

Директор завжди пишався своїм виноградником, що в йому був зібраний з України найкращий цвіт народних шкіл, і тепер був глибоко вражений і схвильований. Можна було сподіватися, що слова свого він додержить.

Жарт кінчався сумно.

Каменотеси презирнулися і почали стиха поміж себе радитись.

Чи суровий вигляд директора, що його ця подія стурбувала глибше, ніж вони сподівалися, а чи вигляд самих бурсаків, що тепер стояли такі слухняні й покірні,- щось уплинуло на каменотесів, і вони зразу одм'якли.

- Пане директоре! - виступив один із їхнього гурту наперед.- Що ваші студенти розпустувалися дуже - це правда, тільки того, щоб вони були розбійники - ми не кажемо. І ми прохаємо вас тільки пристрамити їх, посадити в карцер на хліб та на воду, а того, щоб їх зовсім скривдити, щоб вони на нас колись плакалися,- ми на те не согласні.

- Не согласні! Не бажаємо! - загули всі інші в один голос.

Директор помовчав.

- Хто плямував нашу чесну школу? Хто чинив нічне безладдя? Наперед виходьте! - звернувся він далі до вихованців.

Всі мовчали.

- Признавайтесь, бо гірше буде.

- Всі! - промовив із гурту один голос.

- Як - усі до одного? - не поиняв віри директор, позирнувши на кращих учнів.

- Всі!!! - рішуче, з блиском в очах зашумів увесь директорський сад-виноград.

Потупив старий сиву голову, загадався.

Далі зітхнув, вийшов насередину...

Стоять рядочками семінари, пустили очі по долівці. Все примовкло, тільки лунає на всі мури гарний, гучний голос сивого. І чуть у тому голосі і просьбу, і смуток, і докори. Візьмуться іскрою старі очі, насупляться брови та й знову розправляються, і сяє в очах уже журний блиск, а голос оддається щиро та тепло.

І одбивається той блиск журний в молодих очах, що вниз опустились і місця собі не мають.

А серед класу безсоромно, як жива спокуса, прямо перед директором, повивертались Щурові калоші... І боязко одводять од їх семінари очі, щоб не вийшло гріха.

Виговорився директор, і одлягло йому од серця.

- Ну, признавайтесь ж тепер, хто це підняв усю бучу? Кого це обворожила та сама Оксана? - смутним уже жартом обізався директор. Якось уже й він довідався про Оксану.

Бурсаки повеселіли.

- Ви, Байда? Ви, Палієнко? Ви, Заверталюк? Верховод? Чилій? - Допитливо позирав на кожного директор.

Накликані осміхалися.

- Ні,- коротко одповідали стиха.

- Хто ж такий?

Всі шукали очима Щура, а Щура не було - за шафу сховався.

Зрештою - знайшли.

- Ну хто ж там такий - виходьте! - гукав директор.- Сором ховатися - умів бешкетувати, зумій і відповідь казати.

Щур не одгукувавсь.

- Допоможіть слабодухому! - промовив до бурсаків директор.

Двоє бурсаків узялись за Щура. Легенько, лагідно, як на операцію, взяли вони Щура під руки й почали виводити із-за дошки перед очі директорові.

- Що таке? Цього бути не мусить! Щур?

Директор не йняв віри своїм очам.

Щур, зціпляючи зуби, мовчки опирався босими ногами об мостину, немов його тягнули до ополонки.

Хлопці кусали губи: од сміху їм рвало груди, виступали на очі сльози, як роса, проте всіма силами кріпились. Щур побачив свою несилю, перестав змагатися, опустив руки, присмирів - стоїть як ягня.

Босий, зігнутий, засоромлений, він здавався ще зовсім хлопчиком, якого недавно спіймали у вишнях.

Довго не зводив директор із його очей, швидко палахкотів та мінився в їх то гнів, то сміх. Далі засяяли вони у його ясним, тихим блиском, і, змірявши Щура од босих ніг до поплутаного чуба, промовив він з невимовним докором:

- І ти, Брут?..

Як бомба розірвалась у класі; по лунких коридорах гучним реготом одгукнулися стіни, немов хто крем'ярами сипнув на їх.

А директор закашлявся і крізь частий кашель сміявся тихим старечим добрим сміхом.

- Чим же вона причарувала вас, юначе, чи намистом із дукачами, чи биндою шовковою? - спитав Щура уже веселий директор.

Щур мовчав.

- Чи, може, як у тій пісні співають:

...Усі її чари -

Оченята карі! -

сказав він далі, позирнувши на дівчат, і чудово вийшло в старого те слово «оченята» - аж у грудях од їх затремтіло.

- Оксана теж тут,- боязко обізвався хтось із гурту.

Директор почув, кинувся:

- Як, і вона тут? А де вона, а покажіть-но її мені, а дайте її сюди!..

Оксана стояла спереду, почувши слова директора, зразу затулилась рукавом і кинулась, щоб сховатись у гурті.

Дівчата швидко вхопились за руки, мов грали в кота і в миші,- не пускали.

Тоді Оксана нашвидку закинула за плечі стрічки й вийшла насередину, вклонилась директорові і стала... Зашарілась, як дорогий ліхтар.

Дивиться на неї директор, і помалу-помалу смутком зайнялися його очі - тільки й промовив:

- Ось воно яке зародилося зілля!

Тихо-тихо стало.

Дівчата, каменотеси, бурсаки - всі стояли, очей не одводили. Стеребившись на ослін, дививсь через голови бурсаків, служник Яківець - маленький, як Закхей - розкрив ро-

та, завмер. А коло дверей, схилившись на одвірок, оком знавця жіночої краси пильно дивилась на дівчину семінарська куховарка, чорнобрива молодиця, ота азартна на любовщі і палка на вдачу Мелася. Палаючи, дивилась, не маючи в собі сили погасити того жалю, що комусь, а не їй отака краса судилася.

Навіть Мошко, сивий бородатий Мошко, що запечалений з ранку до ночі, заклопотаний, що завжди в борошні, в олії, завжди з засмальцьованими рахунками в драних кишеньках,- і він забув на хвилину про його вкрадений «магазин» і тягнув уперед через чиїсь плечі свою апостольську бороду, ніяково посміхаючись.

Навіть у його десь там між старим дрантям і мотлохом вишукались і впливали на старі низькозорі очі двоє дорогих сумовитих самоцвітів...

ЗА МУРАМИ

Перед нашими очима, мов у повітрі, висів город-красень, як давній лицар, закований у чари: в шоломах, у кольчугах, у блискучій зброї. По горах між садами розкидав скелі-мури, як сіре каміння в барвінку, золотoverхі церкви. Виблискують, яскраються, як золоті самородки в гранітних скелях, у зелених вітах темні вікна перед вечірнім сонцем, а по затінках між зеленими садами, між сірими стінами загравали вже передвечірні фіолетові тіні.

З ясними зорями, з тихими смутками, в мереживах, у тканках та в тонких серпанках линув до нас за грати весняний вечір.

Обвішано на ніч тюрму замками, сторожа на в'арті - тихо. Тільки десь на подвір'ї кують ковалі тоненько - чиюсь

волю боркають.

Тихо-тихо вітали вечір із-за ґрат суміжної камери:

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою:
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою...

І немов розправляючи крила, вирвався чийсь нетерплячий голос із гурту; за ним затріщали інші, як сухе бадилля, розгораючись на вітрі.

Ще хвилина - і криком, як невпинна стихія, полине кудись невірницька туга.

Без слів озивалося залізо - брязнув багнет об ґрати. І як руками хто здушив за горло співців.

Як у Дніпра веселочка
Воду позичає,-

вбирали вже тихі задавлені ридання.

Воду позичає,-

одчувається, як зітхання, надворі.

З самого рання ув'яз до мене мотив якоїсь пісні. Ходжу по камері, щось думаю, а сам гуду та й гуду безперестану.

А надвечір - усе снується якась казка чи легенда:

«І пішла мати ярами, та пішла вона й тернами, та й сіяла свої жалі поміж травною, й поростали ті жалі гіркими полянами...»

- Мабуть, чи не розкажу я вам, хлопці, що-небудь сього-

дні.

Зашуміли хлопці й нашвидку, вхопивши в руки арештантську вечерю, що ліниво жували, розташувавшись на матрацах, збились коло мене, як голодні галенята коло матері.

Любить тюрма всякі оповідання, впивається ними, як чарівною отрутою, аби тільки хоч словом-другим було згадано в них про волю, про степи-простори. Навіть шаблон для цього улюбила: всяке оповідання - це пригода бурлакові, що траплялась йому під час вільних мандрів по світах.

Так, то й так. Посідали.

- Служив я, хлопці, одну зиму у наймах, у городі, в заводі. Зима впала снігом рано, була довга без краю, віяла завірюхами, морозами давила й занудила мене до смутку. Коли гульк-попливли сніги водою. Вийшов я на поля, глянув навкруги - іде весна на ліси та на гори, а із степу - волею пахне.

Як гукну ж я до гаю - до гаю:

«Присягаю зеленому гаю! Як гай розів'ється - робота минеться!»

Не барився гай - швидко розвився, а я - з хазяйського двору, костур під плече, та й лиги - як Макар лозами...

- На волю? - радісно перебили мене товариші.

- На волю, хлопці!

На лицях випливала мрійна усмішка, груди роздулись по-тайними глибокими зітханнями, а в очах залеліло щось ясне, як степ, як дим, як далека блакить прозорого неба.

Попідсувались до мене ближче, дивляться так ніжно і заздро в саме лице.

- Іду я та й іду, коли на горі велике село, чи містечко, таке веселе, зелене, ще й річка під ним в'ється, вихиляється.

Дай, думаю, заверну сюди, поживу та побачу, що тут за

люди... Може, роботу яку думав знайти собі абощо - хто його знає.

Ходжу по містечку, шукаю собі притулку, питаю людей.

«Може б, ви стали на квартирі у єврея Волинського, - радять люди, - він живе он там і там».

Послухався, йду, роздивляюсь: будиночок чепурненький, довгий, низенький, з мальованими оболонками; під вікнами - кущі та квітки, а внизу між камінням плине річка.

Чую - пристає моє серце, - зайду.

Низенька й широка кімната - зала, здається, - а в кімнаті зільників скрізь, аж темрява стоїть од їх у хаті. Занавісочки, креселка, килими - гарно так, затишно. На стінах між єврейськими картинами висять портрети й Толстого, і Горького, й нашого Шевченка.

Коло столу сидить, схилившись над книжкою, молода пані, зачиталась, аж буйна коса ізсунулась на лице.

«Чого вам?» - кинулась вона, сполохана, на моє привітання, а очі дивляться так суворо, непривітно.

Кажу їй.

«Нема у нас вільної кімнати!» - одрубала вона.

- А гарна з себе? - не втерпівши, спитав наймолодший з товаришів, повновидий єврейчик Миша. Спитав і боязко сховався в гурті. На його суворо кинули очима.

Думаю.

- Була вона, Миша, така: смуглява, висока, струнка і мала якісь дивні очі. Здавалося, що малював хтось, гуляючи, в жарт: довго мережав тоненькі, як ниточки шовку, брови, терпляче виточив, мов з карих камінчиків, очі, пустив над ними, як стріли, шовкові вії, а далі взяв та недбайливо позатирав, замалював усе, немов йому та робота набридла вже. І стало од того все лице пестливе, заплакане, як у ве-

редливої дитини.

Стою я,- не хочеться мені виходити з хати.

«Хіба ж не тут живе Волинський?» - допитуюсь.

Вона сердито шарпонула книжкою:

«Кажу ж вам, що в нас немає вільної кімнати - дайте спокій!» - Та й глянула тими очима, мов випирала ними мене за поріг.

А я дивлюсь та й думаю: а як воно тому, до кого ці заплакані очі та осміхнуться привітом, та щось скажуть без слів?

І не потаюся перед вами, хлопці: хотілося ляснути шапкою об мостину та й налаяти свою бурлацьку долю собакою - такий чогось жаль ухопив.

Повертаюсь, щоб іти, коли навперейми із бокових дверей вискочив єврей - молодий, руденький, з невеличкою борідкою і з довгими личаними віями на синіх очах. Він на часинку спинив мене, а сам зразу звернувся до молодої господині. Почав за щось не в серце докоряти чи умовляти. Господиня не змагалась, мовчала, тільки зневажливо кривила губи; далі зовсім одвернулась, немов з огидою.

Єврей глянув на неї з докором, хотів щось сказати, далі махнув рукою й повернувся до мене.

«Кімната вільна єсть,- промовив він твердо,- хазяйка не знала, що сьогодні вибрався од нас кватирант».

І повів мене дивитись.

А увечері я сидів уже в чужій господі, як дома. Розклався з книжками, розвішав малюнки, розташувався. Кімната маленька, затишна, вікном у садочок; у садку - акації, бузок, мережаний штахет, а далі - пішли униз тераси, аж туди, де поміж темними гіллястими вербами блищала вода й манячило каміння.

В кімнаті, порядкуючи коло самовара, гомонить зо мною

наймичка Христя, щира та рада мені, немов рідні якій.

А як спізнило і я, погасивши огонь, вклався в ліжко, було чути з сусідньої кімнати єврейську мову. Говорив молодий господар Дувид, допитувався про щось, умовляв, то благав покійно, то гірко, гаряче докоряв.

І здавалось, що він розмовляє сам до себе або до стіни. Довго говорив, далі грюкнув дверима, вийшов. Тоді, трохи переждавши, я чув, як за дверима тихо, крадькома заспівало жіноче сопрано, немов вкладало в пісню давню потайну свою тугу:

Хилилися густі лози,
Куди вітер віє...

І повіяло одразу в господі задумою, красою тужної молодості, чарами молодого смутку. А я, чужинець, лежу отут за дверима, слухаю, як чужа жінка стиха ходить, з своєю тугою розмовляє.

І чудно мені, й гарно. Байдуже, що в чужій хаті, що немає в цьому місці душі мені знакомої.

Через вікно на добраніч моргають мені здалеку зорі...

І крізь сон посилаю я творцеві хвалу, що на цей широкий світ, де стільки краси, і туги, і всяких людей, і всякого дива, пустив мене вільним бурлакою...

Не було ладу в сім'ї у Дувидові: жінка якось тікала од його, родичі мало не силоміць повернули її Дувидові.

Дивуються сусіди, чого воно сталось так: років зо три жили, як одна душа, а потім чогось спротививсь їй; як зненавиділа, то й дивитись не хоче на його - якийсь одворотний став він їй: не обідає з ним, чаю не сідає пити. І бог його знає, що воно трапилось: і достатки є, і Дувид жид як

жид - молодий, не б'є, а вона ходить, як німа,- ні до кого не говорить, тільки з книжок усе вичитує та листи комусь пише. Може, що лихе та недобре поробило їй так, а може, зачиталась та й узяла собі щось у голову.

Так казали люди, а сам Дувид не говорив зо мною про це. Заходив до мене часто, про все багато розказував, тільки про жінку довго не казав ні слова.

Сприятелювали ми з ним; разів кілька на день іноді забігав він до мене, ходив і я в його кімнати,- а далі й двері не зачинялись з моєї кімнати у залу. Горнувся він чогось до мене, і я його вподобав: такий говіркий, про все розпитує, про все хоче знати, охоче все розказує, і все так правдиво, щиро - дарма що горе на серці.

Сидячи іноді за книжкою або газетою в хазяйській залі, я охоче прислухався до довгих розмов Дувида з матір'ю, теплих і смутних, прислухався цілими годинами, хоч ні одного слова по-єврейськи не розумів. Старої Сури довго якось я не помічав у кімнатах: ходить тихо, говорить іще тихіше, вирине з якогось кутка, промайне, мов привид, мов якась архаїчна тінь, і сховається кудись. Тільки коли з дому сходила Соня - молода господиня,- Сура виходила в залу й починала говорити з сином.

Дивиться стара Сура живими розумними очима на сина, говорить щось, мов докоряє, картає якимись смутками.

Якось чудно одмінюється лице у Дувида од тих слів - лице стає мрійне, кращає, помітно на чолі нові поважні думки. Далі чогось запалюється в очах вже знайомий мені огник - і швидко, гаряче, голосно, вимахуючи руками, починає щось одмовляти матері. Довго гомонить, поблискуючи очима. Мати мовчить, слухає, пережидає.

Потім - ще тихіше, ще спокійніш буркотує її смутна мова,

і я почуваю, що смуток, чужий, далекий мені, незрозумілий, починає щипати й мене за серце, а ця висушена та вижурена тінь минулого одмінюється перед моїми очима. Здається, що все її сухе тіло збудовано із огню й волі, а горді старечі очі - із криці й смутку.

Довго розмовляють так - змовкнуть, пожуряться.

Кидає Дувид оком по кімнаті, гляне на мене, мов уперше бачить, зітхне.

- Біда, кажуть, у кого жінка бліда, а в мене - як калина, та й то мені лиха година...- промовить не то до мене, не то сам до себе стиха.

- Сам винуватий...- теж по-нашому озивається Сура.- Ну от ви, молодий господин, ви теж науки проходили,- привітно звертається вона до мене, і ласкавим смутком віє од її слів.- Скажіть, чи єсть така наука, щоб навчала сім'ю розорять, зневажати родичів, чоловіка за те, що вони темні, не вчені? Я неграмотна, проте скажу, що така наука несправедлива. Вчити треба, щоб од того добро було, а не лихо. Чи так я кажу, господин?

- Не наука тут винна,- перебиває її Дувид,- молода кров грає, думки всякі...

- Молода! - зітхає Сура.- Молода, та багато вже знає. Вона розумніша вже за нас із тобою. Їй вже не треба ні суботи, ні талмуда, бо то все дурущі. Вона вже не хоче до нас і говорити по-нашому, бо то тільки пархаті жиди мусять так говорити. Їй нудно з нами, хочеться панією бути, з студентами, з лікарями...

- Мамо! - очі в Дувиді знову спалахнули гаряче, а в голосі забринів біль і смуток.

І загомоніли знову по-своєму, забувши незабаром про мене.

Знову слідкую за їхніми очима, прислухаюсь до чужої мови, вгадую, про що сперечаються. І бачу - давить Дувида сила материних слів і нічого не скаже він їй дужого проти них, проте щось уперте не сходить із його задуманого обличчя.

І дивний настрій починає опановувати мене під гомін чужої мови, серед суворих незнайомих малюнків, серед єврейських книг, суботніх свічників та інших атрибутів чужого свята. Здається, що вирвано цей куточок із далекої, невідомої країни й занесено хтозна-яким вітром на чужину, між інших людей, між чуже життя. І разом із ним занесено чужий смуток, чужу тугу. А поміж чужим смутком, чужою тугою в'ється нова сила, шумка, радісна, сипле в чужі похмурі стіни квітками, чарами, ніжним зітханням...

Вечоріє. Затихла мова, силуети сина й матері обгорнули хатні тіні та присмерки. Боязко зазирнув у вікно місяць своїм самотнім довічним смутком; блідою, прозорою наміткою оповив частину столика з книжками й заяскрився у бронзі святкових свічників, осяяв єврейські на рушнику вишивані літери.

І малюється мені в темряві старий-старий, од давнини скам'янілий, чужий бог, задуманий, смутний, омертвілий, а під ним яскриться сріблом вишиване писання: фанатична клятьба живого, огневого серця: «Аще забуду тебе, Єрусалиме, забвенна буди десниця моя!..» За плечима мороз і іскри. Якими молотками, з якої огневої любові й жалів виковано на живому людському серцеві ці слова, що не потьмарились через тисячі років на далекій чужині!.. Диво!

Пливла весна, розвішувала, розстеляла, мов із скрині, своє добро, своє убрання людям на диво: стелила зелені килими по горах, по яругах, на сади кидала намітки білі,

рожеві, на степи-килими сипала стрічки сині, блакитні, жовті, червоні, а далі кидає й кидає, без міри сипле гори зеленого краму, все ним закидає.

Внизу за річкою народились нові шуми - верби укутались буйним листом.

Немов повеселішала Соня, привітніше дивиться, жвавіше ходить.

Познайомилися ближче з нею: книжки почала брати в мене, розмовляли довго вечорами. Така, здається, мрійна, лагідна вдача. Читала багато, вдумується в усе, смуткує про щось. А як усміхнеться, бувало, чого, як блиснуть жартом ті мов заплакані очі, то всі смутки відразу злетять із тебе, а в грудях затремтить ніжна радість, мов що там засяє. І здається, словами прохав би: ось забудь ті смутки, та ще осміхнися, та подивись отак...

Повеселішав і Дувид, підбадьорився, а до мене став ще двічі привітний: чулось, мабуть, йому, що через мене може скуватися лад у сім'ї.

Говоримо ми про що із Сонею - і він збоку примоститься, слухає. Далі й своє слово вкине. Соня інший раз промовчить, а іноді, не дивлячись на його, і йому одмовить. Лице у Дувиди тоді аж зашаріється од радощів, аж очі йому засяють.

Минуло скільки днів, став помічати, що й самі вже озиваються одне до одного, сідають укупі за стіл.

Що ж - дай боже не наврочить...

А в Дувиди кожний день, як свято: став такий веселий, гомінкий, аж уші завсіди палахкотять йому.

Сидимо одного вечора на ганочку удвох із ним. Вечір тихий, зоряний. Розгомонівся Дувид, став щиру правду розказувати, про все признаватися, - розповідає про Соню, про

те, як одружився з нею.

Взяв він її сиротою, на шістнадцятій весні, тільки що скінчила повітову школу. Тільки помер у неї батько - не стало й куточка, де жити. Пішла до свого дядька. А в дядька своїх дітей купа, та все дрібнота - злидні, горе. Радили люди Дувидові молоду в Білій Церкві - хоч простіша, зате з приданим.

Мати - боже, як умовляла - та вже ні до кого більш не пригорталось Дувидове серце. Сказав, що, крім Соні, нікого не хоче. Взяв. Пожила в Дувидова Соня, почала книжки читати, сказала Дувидові, що дуже хоче вчитися. В школі йшла вона в перших - похвальні листи давали. Що ж - учись, коли охота,- Дувид не боронив. Навіть грошей не жалував на книжки, студентіві-репетиторіві платив. Мати все сердилась - нащо їй воно здалося? Хай краще торгувати привчається. Не треба їй торгувати: сам Дувид управиться з тим. Нащо їй слухати ті грубощі, та всяку лайку, та слова непристойні в крамниці?.. Не неволив до цього її Дувид - тільки прохав, щоб рахунки всякі писала, бо сам Дувид - неграмотний.

Взялася Соня до книжок, посиділа за ними, може, рік, а може, й року не було, та й видержала екзамен за шість класів у прогімназії. Та то все - ніщо! Скільки вона знає всячини, що і в гімназії не вчать! Скільки всяких книжок прочитала! Вона розумніша за всіх отих учителів, що екзаменували її.

Дувид підсунувся ближче до мене й почав ще щиріше:

- Ви ще не чули, як вона говорить!.. Тепер вона ще мало говорила. Ви знаєте, бувало вона почне говорити із студентом, із репетитором, а я тільки сяду під вікном та й слухаю. Над того студента немає розумнішого, кажуть, у всьо-

му нашому місті: як почне говорити - здається, знає він про все на світі, й ніхто з ним не зговорить. А Соня помовчить, потім спитає одно, друге та як почне йому говорити, як почне... Він стане суперечити, а потім і зовсім замовкне - тільки слухає. А я сиджу під вікном, і радію, і сам собі не вірю: здається, що живуть тут образовані, благородні які лікарі або там професори... Скажу вам по правді,- тихше, інтимно почав він,- іноді хочеться по-сімейному, звиняйте, поцілувати там чи приголубити, та й соромно, чогось, не насмію: хто я такий? Темний, неграмотний жид, руки в дьогтеві, в олії, сам у борошні - зовсім наче її наймит... А вона, бувало, як сяде поруч, покладе мені на плече руку, скаже ласкаве слово, то зо мною щось таке робиться, що я й сам не знаю. Повірите - чогось плакати хочеться. Здається, припав би до її ніг та й ноги цілував би... Яка я їй пара?..

Слухав я, слухав Дувида та й став собі думати: добре було б і бурлакові, коли б поклав йому хто на плече руку, та й сказав ласкаве слово, та пригрів променистими очима, та не тут, не межи людьми, а...

І не слухаю вже Дувида: беруся із Сонею за руки та й подаємось степами, ярами та густими лісами в далекі-далекі мандри. Не видно живого - тільки небо та степ, а серед того безмежного степу тільки нас двоє мріє, як комашки. Сидимо на могилі, стулившись, самотні, серце до серця признається, озивається, а очі й думки пустили степами різно, вона свої, а я свої... Хвилює вітер траву в степу, хвилю гонить десь, яку морі, пече і студить лице, очі продирає, до серця доходить і грає там на живих струнах пісню про широку-широку волю...

- Про що це ви так задумались? - питає Дувид.

Я схаменувся, що давненько вже мовчимо з Дувидом.

- Про що я думаю?.. Не питай краще, Дувиде. Думки, як хмари: будуються у щось, а дуне вітрець - то й усе позносить...

Це я так... Сплітається лад, то й нехай...

Ох, ні - не на те воно кувалося.

Увіходить якимось до мене в кімнату Дувид, держить у руці якийсь папір, сяє, як завжди.

- Ви бачили, як Соня пише?.. Ось гляньте! - показує.

- Гарно пише, красиво,- згоджуюсь я, кидаючи оком на папір.

- А ви прочитайте, голосно прочитайте! - чогось домагається він і бачу - немов якийсь в очах непокій.

- Про що тут? - беру папір у руки.

- Це Соня розписку написала мені. Я, бачите, потроху веду іноді агентуру по страхуванню од огню, так оце доручаю їй одно дільце в економії.

Розглядаю папір. В кінці - незграбним дрюччям так-сяк зляпано безграмотний підпис: «Дувид Волинський».

- О, та ви грамотні? - жартую.

Сміється.

- Ото тільки й грамоти моєї. Спасибі - Соня навчила. Та ще цифри знаю. Так читайте, що там написано? - насторожився.

Читаю.

«Я, нижеподписавшийся, даю настоящий вид на отдельное жительство жене моей Софии Михайловне Волинской для поступления на акушерские курсы в городе...»

- Вус?! - як з рушниці випалив мені в лице по-єврейському Дувид.

Миттю вихопив з моїх рук папір, порвав, пом'яв і, ховаю-

чи клаптики глибоко в кишеню, кинув на мене погляд, повний гніву.

Вилетів, як буря, аж двері затіпались на старих завісах.

Незабаром десь у кімнатах лящав його гнівний, обурений голос, як пістонами палив.

Залунав йому назустріч другий голос, палкий, дужий, якого я ще не чув. Забриніли в йому нотки такої огневої зненависті, погрози, презирства, що мороз пішов за спиною.

Навіть мені огнем ударило в лице, коли почув близько таку неймовірну силу.

Не вірилось: та чи це ж тая мрійна Соня з заплаканими очима, що ходить тихо, як тінь?

Дувид намагався задавити той голос, тупав ногами, стукав по чомусь, кричав.

Приєднався до гурту ще один голос, спокійний, тихий, проте гострий як ніж.

Зчинилася сімейна буча, якої я ще не чув тут...

А увечері - ходить Дувид по двору, за голову хапається.

Світять зорі, як празникові свічі, шумить по каміннях вода, мов хто по воді стрибає.

Я сиджу край вікна, згадую чогось пісню:

Хилилися густі лози,

Куди вітер віє...

Смутно, Дувиде: тікає од нас Соня, не хоче нас...

Може, з тиждень стояв у господі Дувидовій напружений настрій.

Вискочить Дувид із хати, візьметься за груди, застогне, і

знову запалають очі, немов роздуло в них вітром огонь. Летить у хату. Здіймається крик, сварка, ляскотня дверима - потім стане знов тихо-тихо, як перед грозою. Ще тихіше ходить стара Сура по кімнатах, ще міцніше стуляються тонкі, горді губи.

Входить до мене Дувид, знесилений, змарнілий, руденькі кучерики поплутались на голові, а в очах не гасне упертий огник.

Показує затертого срібного злата.

- Серце горить у мене!.. Ой горить... Складімося та купи-мо горілки... Я хочу впитись.

- Не поможе, Дувиде, впитися, коли серце ниє.

Не повірив: пішов знайшов-таки когось. Повернувся додому п'яний: козирок на потилиці, сам розхристаний, розкислий.

Сидить коло мене, лупає п'яними очима, слину пускає:

- Ах, Соня! Сонечка моя!.. Що ти робиш зо мною!

Бридкий, поганий же ти, Дувиде, та ще й дуже.

- Ось послухайте, Дувиде, коли ви так любите Соню, чом не хочете вволити її волю - хай би їхала собі, вчилася.

Дувид із острахом глянув на мене.

- Вона, як поїде, зовсім мене забуде, покине - душа моя чує.

- Коли ж силою милим не будете - схаменіться!

- Знаю. Та що ж я вдію, коли не можу. Коли не мені - краще нікому.

- Ех, Дувиде, Дувиде!.. А ще кажете, що душу оддали б за Соню! - починаю його умовляти.- Коли цьому правда, то ви б же їй слова не сказали, коли вона хоче свого щастя шукати! Ну, не миле їй ваше кохання, самі бачите, то сховайте його для себе. Нехай їде, нехай забуде вас, нехай серце ваше буде щеміти за нею раз у раз. Дарма. Не можна ж так,

щоб усі вірно кохалися. Вона, може, покохає другого, а ви собі підете в гай та й розважите свою тугу. Кажуть - світ тоді немилий буде - неправда: і тоді гарний буде світ.

Задумався Дувид.

- Не можу я так,- промовив смутно.

- Не можете?

- Я знаю, що я не пара їй. Я собі людина проста, не вчена. Нащо було йти, коли бачила, що я їй не пара? Коли б не знав її - жив би спокійно, а тепер без неї не можу, не хочу... І не пущу, нізащо не пущу! - У п'яних очах загорівся якийсь огник.

- Не хоче жити зо мною - присилую! Ми разом вступили в закон, мусимо вкупі його держати! Вона ж учена - знала, на що йшла... Вона хоче закон ламати, а я не хочу!.. І їй не дозволю. Не хоче по-доброму - приневолю! - Чмихнув носом, поблискує очима. Я слухаю й дивуюсь, звідкіль береється ця упертість у лагідного Дувиди.

Далі Дувид тільки чмихав, та дивно одмінялося його лице: уші палахкотіли, аж курились немов, ніздрі роздима-лись, лице зблідло, в очах стала розгоратись, поблискувати п'яна потьмарена пристрасть. Відразу, не сказавши ні слова, він схопивсь з місця і, плентаючись ногами, всім корпусом рішуче подався до дверей...

Чути було нерівні ступні в залі, потім щось стукнуло, впало.

- Соня!.. Ну, прости, прости мене! - почулось жагуче прохання.

- Одчепись, гадино! - тремтячи від огиди, задзвенів голос Соні.

Швидко зашуміло щось, ляснули десь двері, зачинились.

- Соня! Соня!

З ласки на погрозу переходив голос Дувида. Застукав у двері.

- Со-ня!..

Забриніли тонко шибки, десь ніжно обізвались-зашуміли шклянки.

«Одурів, клятий жид!» Взявши шапку, я зійшов із дому.

Пізно. В кімнатах наполягла на все тиша, якась отруйна, сонлива. Причувається дихання сонних. Вертаюсь у свою кімнату, ступаю боязко, як злодій, мов страшно зробити шум на цьому святі сна. Огню не свічу: одчинив вікно, задивився.

Спати хочеться, а лягати лінь. Та й ніч вабить - тиха, смутна, травнева ніч.

Одшуміла, одгомонила весна та й стала задумана, одяглася - в дорогу виряджається.

І палкіше обгортає, тихіше шепоче речі, як дівчина на розлучній розмові.

Гомонить крізь сон, буркоче вода, спотикаючись на камені, мов неспокійний подорожній кудись поспішає.

Дрімається. Мов щось причувається.

- Рятуйте! Рятуйте! - вирвався бентежний крик із далекої кімнати.

Сон одлинув, мов хто злив усього холодною водою. Кинувся, стою серед кімнати. Серце тукає, аж болить.

Сни й дрімоти немов аж зашелестіли, ховаючись десь по кутках.

- Рятуйте! Рят...- голос урвався, як чимсь перетятий.- Рятуйте! - в голосі щось жагуче-нетерпляче, вимагає, тягне до себе.

В мене прокидається якась сила і як водою несе на крик.

Ляскають двері, мов вітер влетів у порожні кімнати.

- Що тут таке?.. Що сталося? - гукаю на порозі Соїної кімнати, й чудно оддається мій голос.

В кімнаті - темно. Вікно одчинене, крізь ажурну занавісочку байдужно світить місяць.

Із темного кутка зразу одскакує Дувид, босий, без шапки, блимнув якимись дикими очима й як метіль вистрибнув у вікно.

Чую, як хлипає Соїня, кляне.

Нічого не розумію.

- Що тут зчинилось, Соїє Михайлівно?

Соїня соромливо напинала щось на голі плечі і крізь плач, з обуренням і з огидою казала тихо й винувато:

- Ах, яка мерзота! Яка гидота!..

Стало ніяково.

- Не спіть, бога ради, сьогодні,- прохає мене,- він сьогодні якийсь божевільний... Він усе може зробити тепер...

Схилились, дивимось у вікно.

Місячно, видно, куняють верби над водою, вода леліє внизу. Швидко побігла тінь униз, пострибала на березі по каміннях, блиснула білим проти місяця.

Шубовсть у воду.

Заіскрились бризки.

- Ой!..- стиха здригнула Соїня й міцно схопилась за мою руку, мов намагаючись держати мене. Прикувала очі, дожидає. Чую, як дужче й дужче б'ється в неї серце, а рука все тисне, мов на якусь змову кличе мене без слів.

А внизу уже біжить друга тінь, простягаючи руки.

- Дувид! Дувид! - з страхом, розпачем, з болем кричала стара Сура й летіла до води, як птах; лишаючись іззаду, маяла й тріпалась її одіж.

Минула хвилина.

Із води обізвався до Сури сердитий, а спокійний голос Дувида.

Соня схилила на лутку голову, випустила мою руку й безнадійно заплакала.

Світає. Стомлений ніччю без сну, лагодюсь спати. Застукало щось у двері.

- Ви не спите ще? - чую стурбований і заклопотаний голос Дувида. Здається, що про все недавнє забув він.

- Ні, а що? - підвожусь із неспокоєм од подушки.

- Соня десь ділась!.. Ходімо шукати - прошу вас.

- От нещастя! - одягаюсь нашвидку.

Обдивились двір, шукали над водою, придивлялись, гукали. Зійшло сонце - не знайшли.

Немає день. Немає й другий. Ходить Дувид, зблід. За ним назирці - мати, суха й біла як мармур.

Ходить, стиха умовляє, питає про щось, як хвору дитину.

Боїться, щоб собі не заподіяв чого.

Розпитували, слали телеграму до родичів, у річці шукали - немає й сліду.

- Їй одна дорога, а за нею - десять,- гомоніли люди.

А Давида картало каяття.

- Коли б тільки жива знайшлася!.. Ах, коли б жива!.. Бог з нею: що схоче, те й зроблю... дам їй дозвіл - хай їде, куди хоче... Все уволю: дам їй розлучне писання...

В хаті й на подвір'ї завжди тихо-тихо, смутно. Ходять, як привиди, син і мати, стиха тупає по мостині, пораючись, Христа. Скажеш слово - замирає... І відразу, вертаючись раз до двору, застаю надзвичайний гармидер, крик, галас.

В кімнатах і на подвір'ї метушилились жиди мало не з усього міста. Червоні, схвильовані, з чудним блиском в очах, вони махали руками, мов докоряли комусь, сварились, погрожували кудись руками, нахвалялись.

В гурті одзкачається лице Дувида, бліде, задумане. Глянув на мене - як не впізнав. До його товпляться, щось кричать, чогось вимагають.

І відповідає стара Сура - висока, струнка: голос спокійний, проте гострий і міцний як криця. А старі очі надзвичайно одмолоділи, запалавши погордою й гнівом.

Тута ж визирали обличчя декого із селян і міщан.

Один із них - кривий кравець Артем, найближчий наш сусіда - зітхнув і став одходити з гурту до своєї хати.

- Отак,- кивнув він мені на ходу головою,- не буде вже Соні - буде раба божа Катерина! - І крізь навіяний смуток просяяла в його очах тиха радість.

Сонячний день, жаркий, запашний - наостанку травня. В місті - гомін, радісна метушня: «повели вихрещувати жидівку». Міщани, міська інтелігенція, діти - всі весело поспішали до церкви, як на диво, а в церкві палали серед ясної днини свічі й співала півча. Повагом, чудно поблискуючи очима, одправляв священник таїнство: тут на людських очах мала одмінитися душа людини. На всіх обличчях радість і якесь таємне задоволення - це ж нам навіки, без вороття скоряється кров чужинця!.. І очі сяють лагідно, привітно.

Коли після одправи верталась Соня з хрещеними батьками із міської інтелігенції до батющиного дому, я спромігся зазирнути їй в лице. Не вгадати - чи справді почувала вона себе тепер чистою од усякого бруду, чи вабило й турбувало її нове життя, тільки на лиці помітно було глибоку

одміну. Ласкаво, щиро гомоніли до неї куми, батюшка, вона привітно осміхалась їм, кивала головою, думаючи якісь свої і радісні, й турботні думи. І сяяло лице далекою, ясною, як небо, усмішкою.

Радісно палило сонце. Цвіли акації й пахли.

Гурт людей ішов за Сонею.

- А як тая ж голубонька біла! - шептали баби позаду.

* * *

Одчиняючи вдома мені двері, аж захлиналась - ридала наймичка Христя, утираючи наплакані очі рукавом брудної, як ганчірка, кофточки - недоноска старої Сури.

- Що сталося, Христе?

Христя близько нахилила до мене лице з червоними од сліз очима й таємнично, стиха промовила:

- Жиди моляться... і хазяїн, і хазяйка... Ой як же хороше моляться... та плачуть, та рвуть на собі волосся... та...- Христя од сліз замовкла, затулившись рукавом.

Справді, без тривоги не можна було слухати цієї молитви-плачу. Причитували щось то Сура, то Дувид по одному, далі разом починали співати-голосити, як поривання осінньої бурі, як тужний крик якогось невідомого звіра.

Промайнула сінцями Сура: лице, уші палахкотіли, а очі сяяли у вінках із сліз, як в алмазах. Було дивно, що якої туги було треба на неї, щоб до червоного розпалити цей білий, сухий мармур, та якого огню треба було, щоб скувати на старих очах ці блискучі скалки-сльози!..

Широкими хвилями огортав усього незвичайний настрій. У цій бурі чужої туги відчувалися сльози не однієї людини - відчувався могучий, стихійний крик цілого народу, який гине, якого зраджують, якого кривдять.

Кидають кривні на чужині в тяжку годину, кидають рідні, кидає викоханий, випещений цвіт його. Мов вітром його зносить. Рве квітку за квіткою і несе, й несе...

І ось тепер, на очах, погас в одному серцеві огонь любові до рідного народу, навіки погас...

...Стоїть Христя коло дверей,- затруджена молодість, невмита краса в лахміттях, довічна темная неволя. Стоїть, заздрить - сльози застигли в очах:

- Ой, коли б же я, коли б я вмiла так молитись!..

А я спинивсь та й думаю:

«Мабуть, піду я од тебе, Дувиде: немає коло тебе Соні - не буде радощів твоєму дому. А довіку буде все нудьга та задума. А що того суму, а що того жалю-жалю - безпорадного, нерозважного, німого! А як почувеш, що за ту кривду та скується їй між чужинцями ще й доля щаслива, то, може, й зів'янеш на тому жалі.

Е... прощавай, Дувиде».

Притихла неволя. Мріється їй щось; крізь смуток осміхається із-за ґрат вечірній красі.

Стою у затінку край вікна, крадькома дивлюсь за ґрати. Перед очима - нема вже красеня города: здавалось - згорів, і з-під попелу, спускаючись з гір, немов з неба, безліччю жарин жевріла велетенська пожарина, срібною тканкою - туманом покрита; а над нею - темна ніч з далекими зорями, весняна, свіжа, дихає пахощами, вабить, студить, мов продимає жарини.

Нило моє серце із самого рану, а тепер горить... Прийшла звістка з волі, що в рідному краї за довгі роки неволі вперше вільно вдарили в дзвін, будячи од вікового сну заколи-

ханий неволею край. Блукаючи по світах, скільки марив я про це в самотині, скільки разів займалася надія й знову гасла, скільки було й сподіванок і зневір'я, і коли ось прийшло свято, мене немає там... І таким забутим і самотнім почуваю себе за ґратами, і гірка мені самотина тепер. Немає дитячих мрій, не марю себе героєм у рідному краї, так хочеться, до сліз, до болю, хоч один камінчик, хоч цеглинку покласти крадькома, нікому невідомому, на те нове велике будівництво, а коли не збагну, то хоч осторонь стояти,- може, треба буде кому пити подати, коли за роботою його згага пектиме.

І забуваєш усе, линеш кудись, тягнеш за собою і мури, і ґрати.

На сонному подвір'ї, оповитому весняними шатами, окуреному пахощами, ніжно, тихо засюрчали кайдани, пусти-ли стиха отруту на серце:

Волю повели, цепом заковану...

Прокинулось лихо, занудило-заболіло...

А перед очима - діється диво: немає города - під темрявою сховалась руїна. Серед каміння, засипаних будов, розвалених храмів огневим пунктиром визначались в темряві контури стін, зруйнованих будинків, цілих серед руїн улиць. Осторонь стоїть гора різно, сяє чарівним блиском, мов густо уквітчана червоно-огневими рубінами.

Німіють жалі, зашерхає думка, і бентежну душу, мов пес-тливу непокірну дитину, чиясь владна й лагідна рука тихо огортає, як пелюшками, блискучою казкою - примарою зоряної ночі.

1913

ВІДЬМА

(З народних переказів)

Серед безлюдних просторів, морозом окутих, засипаних мертвим снігом-піском, білим та холодним, по хуторах і селах свіtilись привітні небуденні огні.

Рік од року, довгі віки, серед самої глухої ночі-зими, коли, здається, і сміх, і пісню, і всі радощі людські закує, замурує в крижану дулевину, погасить у людських кублах останні огні й оповіє їх у довічну темряву,- по всіх неосяжних просторах степів поміж сонними борами, по всіх закутках, де тільки притаїлись людські житла, всі разом, немов по захованих дротах, свіtilись вони, радісні, живі.

Боязко заблимали огники десь і на дні глибокої степової балки, самотної на далекому степу.

Десяток убогих хаток визирали із заметів, мов нори степових звірів, а поміж ними лунав веселий гомін: веселою, ясною марою вертиться по хуторі різнокольорова зізда, лящать бадьорі пісні про райські сади, про золоті розкоші.

Здається, повійнуло на завмерлий хутір з вікової давнини казковим сном, чарівним і теплим.

А кругом балки в грізне військо вирядились тіні всякого страхіття й примар з відьмами й мерццями, з усіма витворами темної ночі; заворушились, стурбовані світом і радістю, озброїли свої сили проти радісного свята.

І зашумів люто вітер із степу, загув,- із свистом, із дигким гуком метнулась на хутір разом із ним темна сторожа, подула холодом, війнула снігом, накинула темне рядно. Стало порожньо й сумно.

Тільки сила ворожа гасає, лютує в темряві.

А радість вже осміхається то з одного, то з другого віконця теплим червоним огником.

Пізніш за всіх заблимав огник у крайній од ярів хаті, неясний - блідий і злий.

Й сунули до неї всі страховища, вкрили стару похилену оселю, осілись на воротах, на старих полатаних вікнах.

Повіяло од хати на хутір сумом та острахом.

Блідо горить на карнизі прикручена гасничка. Вікно од дороги затулене; в напільному, од степу - кружалками одтавали замуровані шибки. І здавалось, що то незграбні кудлаті опудала з чорними обличчями й ватяними бородами й чубами товпляться знадвору у вікно. Із миски самотно визирає худе святкове порося з гострими ушима, визирає в убогому світі, як старовинний дерев'яний ідол.

Піч полупана, долівка немазана, грубо, абияк підбілені голі стіни. Сумно й бідно, неохайно.

Ні, немає радощів цьому дому...

Сумний-невеселий ходить по хаті господар цього дому, Іван Крупка.

Сам підголений, благенька свитина новим поясом підперезана, чоботи вилискують дьогтем - молодець хоч куди, а невеселий.

- І чого воно так, Катре; тільки у людей зайде свято - у нас здіймається гризня? - промовляє мов сам до себе.

В темному кутку блиснуло щось хижими гарячими очима.

- То кому свято, а мені тільки серцю сухота! - одповіло плаксивим голосом.

Схилившись на ріг до столу, сиділа, схлипуючи, в новому вбранні молодиця.

Незграбно на всі боки стирчав і оддувався на їй недоладно вдягнутий кольоровий крам. Дикунським кокетством оддавало од темно-рожевого очіпка з якимись давніми ріжками на голові. Чорна коса, як буйна грива, не вміщалась під очіпком, і здавалося, що то дитяча невміла рука, жартуючи, начіпляла грубі прикраси на якогось молодого гарячого-звіра.

Глянула на піл - і здригнула од огиди й зненависті:

- Бачить їх не можу!.. Дух мені од них противний, одворотний... Наплодить наплодила, дохляка, та й сама згинула, то це мені панькатися з ними, з вонючими?.. Нащо? За що? Що це я - наймичка їй?.. У мене свої сипнуть незабаром.

- Ох, та яка ж ти недобра, Катре,- винувато кліпаючи очима, казав Іван,- ну де ж їх діти - не подушить же, як щенят.

- Де хоч, там і дівай, коли хочеш інших плодити. А коли ні - та зогнивай ти з своїми злиднями, з тими чортенятами! Піду до батька...

Підскочила на лавці й одвернулась до вікна.

Повернула голову, глянула похмурим оком.

- Що я тобі казала? Забув? - тихо, понуро кинула.

- Що? - хрипко промовив Іван, прокашлявся й додав: - Цього ти не кажи мені, Катре... Під боком люди.

- Що люди? - злісно повернулась до його.- На лихої години нам люди!.. Що вони - дітей твоїх годуватимуть?.. Яке їх собаче діло до нас?

Іван підійшов і з осторогою сів на лаву поруч.

- Подожди трохи, Катре, потерпи,- лагідно почав він умовляти,- вони кволенькі: дасть бог, самі повмирають.

- Повмирають... дожидай... Поки повмирають, то голову загризуть...

Схлипнула.

- Та геть, не обнімай! - гнівно зарепетувала, одпихаючи Івана.- Такі злидні - туди ж моститься. Геть, не сиди до мене близько, бо од тебе тією безкишкою вонючою, тією сухотою тхне!

Плюнула.

Іван одсунувсь, насупившись, гасячи в очах п'яну пристрасть.

Обвела упертими, тоскними очима хату й заскиглила:

- Ой нудно мені, тоскно... Життя мого немає тут, замучать мене, із світу зженуть вороги мої осоружнії...

- Які вороги? - цікаво спитав Іван.

- Он, он мої вороги! - тикаючи пучкою на піл, із дикою зненавистю примовляла Катря.

На полу, світячи крізь драну ряднину голими заденятами, покотом лежали скулені од холоду троє дітей - одно більшеньке, двоє малих.

Іван важко зітхнув.

Примовкли.

«Гу-у...» - диким звіром вило надворі, гуло в комині, сипало піском у вікно.

«Замету, засиплю, сліду не лишу!» - нахвалялось комусь.

Катря кинулась, мов тільки що почула, розплющила широко очі.

- Чуєш, яке мете? - тихо, таємниче промовила вона, підсуваючись до чоловіка.

- Ну? - закліпав стурбовано Іван очима.

- Слухай сюди...- лице стало довірливе, лагідне.

Почала стиха шепотіти йому щось на ухо, й одсвічували її очі чудним зеленястим блиском.

Зашарілось лице у Івана, очі сп'яніли.

Хіба ж віяло коли-небудь на нього од завжди кволої пер-

шої жінки такими гарячими чарами, такими могутими молодими принадами?.. Пара очей, як невідомі, дорогі камні, з дивно сумовитим чарівним блиском, снували перед ним і закривали все навкруги. А лице? Де ж тая злість на йому?... На його дивилось лице по-дитячому лагідне й привітне. Нікому лиха воно не бажає, тільки собі хоче щастя - дикого, палкого. Собі та йому, Іванові.

Жаль торкнув Івана, у грудях спалахнуло.

І дико вхопив він жінку в обійми, до грудей притиснув, як своє щастя.

А воно - живеє, як огонь, гаряче Іванове щастя - горнулося, в'юном вилося, припиналось губами, дух забивало.

Схопився бадьорий, енергійний - в очах, що поїнялись туманом, одсвічувались нові мрії. Схопив шапку:

- Поки я запряжу - знайди кобеняк та рукавиці,- тихо, швидко промовив і метнувсь із хати.

Жінка швидко кинулась до одежі.

- Тпру! - санки глибоко угрузли в сніг, стали.

Ой і шуміла буря в темному й сумному бору! Немов незчисленні орди дикунів-велетнів, німих і лютих, намагаючись одним страшним гуком одігнати ворога, шуміли сосни.

Гудом гуде вгорі, реве, віє, трощить гілля і шпурляє сухим ломом.

А внизу затишно під густим наметом; тільки, як грізні привиди, товпляться звідусіль тісним військом стовбури.

Глянув Іван навкруги - і почав розгортати кожухи, в яких, як у гнізді, стиха пустуючи, кублились в одних сорочечках діти.

Вийняв одно, швидко поцілував, кинув із саней - як було,

в сорочині. Тоненько, різко закричало у снігу одно, за ним - друге.

Старшенька вхопилась за батькову руку та уголос:

- Тату, не кидайте нас!

Плакала, рідненьким, голубчиком ніжно взивала, руки цілувала, жалю благала.

- Не плачте, діти: прийде швидко мама, забере вас до себе,- умовляв Іван.

- Ми будемо слухняні, ми будемо мачусі годити, дітей тобі глядіти,- вичитувала, як стара, примовляла,- ми повиростаємо - підемо служити.

- Не будеш ти, моя дитино, служити, по наймах отиратись. Підеш ти до бозі, а в бозі - гарно тобі буде. Прости, доню моя, гріх мій та перекажи милосердному, хай і він прощає.

Нагнувсь поцілувати.

- Тату!

Охопила рученятами, припала, прип'ялася вустоньками...

Одірвав, легеньку й чіпку, як реп'ях, та й кинув із саней далеко в сніг.

Шарпонував віжками.

Як легенька пташка білопера, стрепенула крильцями, знялася і вже билася, вчепившись за санки.

Вхопив її за плечі, пхнув дужою рукою.

І впала дитина горілиць на сніг..

Хльоснув батоном коняку, помчався, озирається.

Плутаючись у сорочині, лине услід, спотикається по снігу біла пташка; щось квилить тоненько, сніговим пилом курить.

- Н-но! - ляснув батіг раз, вдруге, і ще, і ще...

- Ввв...- заходяться німі велетні вгорі, і вже тільки в ушах

причувається, як серед шуму-бору квилять десь голі пташенята, що бурею викинуло з гнізда.

В хаті у Максима Чичуйка - як у вінку.

Стіни білі, долівка жовта, од рушників стоїть рожева те-мрява. Тихо в хаті.

В сухих квітках ритмічно блимає перед іконами лампадка, мов грає якусь веселу мелодію без гуку.

По запічках, по лавах, поза рушниками, навіть на новому килимі, що застеляно стіл,- скрізь німі танцюри-тіні.

Трісне лампадка, захвилює на всі боки полум'я - і пішли навприсядки, напідскоки, вихиляються, руками вимахують - усі разом, як одно.

На покуті - горщики з кутею та узваром у сіно глибоко зарились, у мисці - свята вода з кропилом.

Стоїть густий дух од сіна та сухих васильків. Тепло. А на столі на святковому килимі - горою пироги, ковбаси, риба, паляниці... Зверху кидає мрійний світ на їх лампадка.

Спить на полу мати з дітьми, дрімає на печі Максим. Гуде хуртовина надворі, трубить у каглу. Чогось Максима непокоїть: раз по раз крізь дрімоту турботно здригається в нього у грудях. Ох, ця буря!..

Хоче щось пригадати - сон мов хвилею кудись односить.

Зітхнув на всі груди, легенько щось там здригнуло - і вже з грудей пустив дух рівно, спокійно.

Двічі дихнув Максим носом, третього разу увірвався.

Лупнув очима, підвів із постелі голову, прислухається.

- Усте, Усте! - стиха покликав він.- Усте, чи ти спиш?

- А... га! - хрипко зо сну обізвалась жінка.

- Усте, ти нічого не чула?

- Ні...- одкащлялась.- Ні, а що? - повторила голосніше, з

тривогою.

- Щось мені приверзлося чудне - бог знає, проти чого. Причулося, немовби десь мої хрещеники голосять: «Тату, укрийте нас!»

- От, хай бог криє, цариця небесна! - Устя підвелась на постелі.- Гляди, щоб не надумала ота відьма заподіяти їм щонебудь. Бо там хуторські люди прямо криком кричать, що вона їх зведе. Чадом не вдалося подушити, то, може, знов що надумала?

Максим підвівся й став шукати на комині люльку.

- Бачив сьогодні під церквою кума - підстригся, підголився: мов на улицю вирядився. Забачив мене - та зразу шаміль-шаміль поза людьми, а очима блиснув на мене, як той злодій. Щось тоді мене торкнуло - треба, думаю, зайти сьогодні провідати хрещеників, та, як на лихо, забув. А вертаючись із церкви, наздогнав Павла Ярового. «Як там сироти?» - питаю. Махнув тільки рукою. «Коли б,- каже,- вже бог прийняв їх краще». А далі й розказує. «Оце,- каже,- вчора - мороз, аж дух забиває, а воно, сердешне, через увесь хутір босе, в одному жупаночку за решетом скаче. Спотикається, за слізьми дороги не бачить».

- Ой леле...- хитає головою Устя,- коли б та нещасна мати знала,- може, сама подушила б їх: менше горя у світі знали б. Ну, а як ото вже йому дивитись на їх!

- А йому що?.. Він радий, що жінку взяв молоду та здорову.

- Батько!..- зітхнула Устя.- Ой!.. Вистріляти б таких батьків!.. Бач, знайшов сиротам матір! Там, кажуть, і батьки її якісь нелюдські. Ні люди до них, ні вони до людей. У церкві ніколи не побачиш - вовками якимись живуть. Сумно їхати, кажуть, вночі мимо того відьомського кодла, а його,

бач, невідома вперла в ту сім'ю, так, немов не було йому інших людей у світі...

Побідкались, погомоніли; Максим докурив люльку, вибив попіл і став уможуватися на сон. Обмара розвіялась, мов не було. Позіхнув, потягнувся:

- Ф-р-р...

Заснув.

- А гу, гу-у!..- страшним голосом перегукувалось щось у степу. Здавалось, якісь злочинці поралися коло темного діла, подаючи один одному голос здаля.

А коло вікон щось жалібно вило, просило, тужило.

На напільному вікні одірвало од степу край матки й тіпало нею, як щось живе рукою.

- О-ох, о-ох... ох, ох...- тремтіло щось надворі голе, підскакувало, мов за дрижаками слова не скаже.

- Авва-вва-ва,- скрючилось од холоду й пішло качатись по снігу.

Максим уві сні злякано захрипів і скочив:

- Це якесь навожденіє мені!

- А що?.. Може, знову? - зразу одгукнулась із полу жінка.

- Та прямо ж немов отут під вікном усі в один голос: «Тату, вкрийте нас! Тату, вкрийте нас!» - аж заходяться та плачуть.

- Заєш же що, чоловіче,- зараз запряжи коняку та їдь: душа моя чує, що там діється щось лихе. Вже сама хотіла будити тебе. Не полінуйся та зразу ж навідайся,- ще не пізно. А то коли б, бо' храни, вони чого не вчинили з дітьми - й тобі буде гріх за сиріт.

- Гм...- Максим ізсунувся з печі, зачапав швидко по хаті, зашарудів нетерпляче у запічку.

Блиснув огонь.

Катря сиділа з ногами на полу, гризла оріхи й поводила по порожній хаті великими очима. Сиділа, як дитина, заклопотана своїми цяцьками та химерними мріями. Постукало у вікно. Катря зразу до вікна, одхилила занавіску:

- Хто тут?

Одскочила од вікна, як од огню. Дитячого виразу в очах - як не було: з очей визирнув звір - хитрий, сполоханий.

Двері - на заціпку, погасила огонь, стала коло стіни.

Надворі вітер затихав, виднішало - чути було, як щось домагалось під вікном.

- Хто там? Чого треба? - зіпнула сердито на всю порожню хату.- Завтра приходьте, тепер дома немає.

Застукало дужче у вікно.

- Одчини, молодице, бо не pomoже! Гукну на людей, будемо двері ламати!

Катря заметушилася в темряві, як звір у клітці. Засвітила огонь, поодпирала двері, стала коло печі, дожидає.

Увійшов Максим, повітався у хату, став струшувати з кобеняка сніг. Катря держалась за опічок рукою й дивилась на Максима, як на гору, що мала обуритись на неї. Максим спокійно розгладив примерзлі уси, оглянув цікавими очима по хаті й спинив їх на Катрі. Одразу погляд одмінився, став певний, твердий як криця:

- А признавайся, молодице, де діти?

Катря, не змагаючись, дико заголосила.

* * *

Все завмерло в бору, мов після лютого бойовища, коли все живе вибито до ноги. Тільки мертві привиди й тіні, довічні, невмирущі, повиринали на руїнах, задумані, сумні. Вгорі то виднішає, то потьмариться. Десь там, за хмарами,

якийсь золотар блиснув срібними листами - під стовбуром виринула біла група борових русалок: двоє маленьких щільно головками пригорнулися до грудей старшої, а та, розпанахавши спереду сорочку, зверху донизу, мов крильцями обгорнула їх. Сидять, гріються на місяці.

Од соснового гілля впали гілчасті тіні на голівки, на мармурові лица - і немов осміхнулись снігові діти на холодний промінь. Здається, тиша навіки скувала бір, і вже сумні тіні, немов з нудьги, затіяли свою довічну німу гру...

Стиха засвистіло, затріщало по снігових заметах: мов по білих хвилях, розкидаючи бризки, швидко пливли між деревами два човни із зеленястого снігового гребня. Немов з морської хвилі, виринули дві гостровухі голови. За ними в човнах - дві фігури.

Здається,- давні велетні знову впливли на світ із своїх нір. Стали.

Сидить один на човні - притаївся; другий швидко крадеться до снігових дітей. Узяв одного на руки, прислухався, немов подув на нього; другого, третього - й тихо заквилили, мов зо сну, мертві снігурки - ожили.

Одкинув відлогу з голови й перший раз звів очі на другого.

- Ну, дякуйте богіві, куме: живі! - і перехрестився. І в мертвому царстві щось охнуло, розриваючи крижані кайдани довічного сну.

Місяцю-біжчику,
Виглянь мало,-

співали дівчата, повертаючись із колядок.

І місяць, ясний божок із золотими різками, вплив у небі

в танку дівчаток-зірок, осяяв у полі свіжі сніги.

Черідкою переходили дівчата вузенький став, що злучав два хутори.

На горі, мов те військо, що прогнало недавню бурю, впливли в промінні, хрускаючи снігом, силуети.

- Дивіться - це наші повертаються з хуторів! - задзвенів цікавий дівочий голос.

- Хлопці!.. Що ми бачили-бачили! - таємниче оддається другий, нетерплячий.

- А що ви там бачили?

Гурт хлопців обурився з гори. Змішались. Гомін.

- Заходимо мив балку,- розказують дівчата, перебиваючи одна одну.- Бачимо - світиться в крайній хаті. Давай, кажем, заколядуємо. Заходимо. Двері порозчиняні, одежа в хаті порозкидана, скриня одчинена й каганець горить, а в хаті - ні духа. Та ми мерщій з хати.

Ідуть гуртом, гомонять.

- А от нам у Біликах була притичина,- хвалиться хлопець,- хвища, мете!.. А воно біля верби само витанцьовує по снігу. Верба рипить, а воно вигукує: «Ой грай, коли граєш...»

- І що ж воно таке?

- Так ніби панок, такий із себе...

- Стійте! - спинив зразу один гурт.- Дивіться-дивіться - он-он-он пішла...

Всі, як одно, змовкли, дивляться в долину: попід лозами пливла тінь, було чути, як рипів під чобітьми сніг. На білому снігу чітко малювалась постать зігнутої жінки з великим горбом на плечах.

- Хлопці - гайда: впіймаєм!

- Нащо вам зачіпати її? - спиняють боязкі дівчата.- Хай

собі йде на очерета та на болота.

- А-га-га! А тю! А держи! - засвистіли, затюкали хлопці.

Тінь звернула вбік і швиденько побралась у лози.

- Це, мабуть, горянська... там, кажуть, аж три їх живе.

Збились тісніше до гурту. Місяць уклонявся ріжками здаля зіркам, сам тихо одступав, спускаючись за бір.

Колядники увіходили в свій хутір тісним гуртком. Упів-голоса велася цікава розмова. Забігали одно перед другим наперед, товпились коло того, хто розказував, і в цікавих блискучих очах ще одсвічували в усіх таємниці різдвяної ночі.

НА СВІТАННІ

- Вставай, сину, вже швидко буде розвиднятись.

Підводжу голову з постелі: в хаті блимає, вікна затулені чорним сукном темряви, не можна вгадати, скільки минуло вже ночі й скільки ще буде,- ніщо про світ не нагадує.

- Вставай, сину, підемо.

Протираю од сну очі.

- Куди, мамо?

- О, а хіба ж ти забув: підемо дивитись, як сонце сходить. Ти ж просив, щоб тебе збудили. Вставай! - підводить мене.

Так, я прохав, щоб мене збудили, я давно вже марив про це, коли ж тепер...

- Спати хочеться, мамо, дуже,- пхикаю я і, мов винуватий, схиляю сонну голову матері на груди.

- Вставай, вставай, не лілуйся,- чую ніжний, лагідний, проте невблаганний голос.

Мнуся, починаю, позіхаючи, одягатись, сопу. Мати наш-видку допомагає, вмиває холодною водою.

І ще на моїх очах теліпалося якесь клоччя од сну, а ноги плутались, мов у гарбузинні, а ми вже з хати вийшли у сві-жу темряву.

В темряві видно було одне тільки небо - далеке, темне, як оксамит; а по йому безліч золотих жучків - лежали горі-лиць і перебирали золотими ніжками, не маючи сили ру-шити з місця.

Обвіяв усього, мов злив холодною купіллю з ніг до голо-ви, весняний вітерець,- струснув плечима, ніби скидаючи останні дрімоти.

Я засипаю вже матір, як горохом, усякими питаннями, і мій цікавий дзвінкий голос будить сонну темряву.

Мати думає щось своє: відповідає лагідно, проте коротко, уривками, іноді зовсім мовчить.

Мушу мовчати й собі. Озираюсь кругом: чого ж це, одна-че, не світає - темно-темно, як у льоху? Аж сумно. І мати мовчить. Із темряви вирізувалися розпливчасті контури страховищ, чорних, волохатих. Перед очима виростили якісь високі стіни, страхітні скелі - мертві, страшні. Здава-лось - ось-ось зразу обуряться на нас, задавлять.

Ставало тоскно. Дитяче зневір'я почало лякати мене. Забувалося, де ми йдемо і куди. Може, звідсіль ніколи ми не виберемося, може, ми вже там, де сонця не буває, де за-вжди ніч...

Незвичайно висока постать моєї матері в темряві здає-ться чужою, незнакомою.

«А що, як це не моя мати? - миготить полохлива думка, і в грудях стає холодно.- Може, це омана водить мене, мало-го, темної ночі серед невідомих гір та бескеття?»

- Мамо! - сіпаю матір за рукав.- Мамо, що це за гори?

- Де, сину?

- А оце коло нас?

- Це не гори - це сади.

Подув вітерець - і мертві, страхітні скелі дихнули з темряви весняним цвітом та зеленим рястом.

Дихала могутня сила - жива, запашна.

«І який же я боязкий», - соромлю себе, осміхаючись. Голос матері зразу заспокоїв мене.

І знову я пригадую, знову марю, що буде.

З темряви насувались примари все нові й нові, химерні, страхітніші, простягали з боків руки, намагаючись ухопити мене, гнались за мною, хотіли одірвати мене од матері й кинути самого блудити в цих нетрях.

Я міцно держався за руку матері, сміливо озирався на їх, нахвалявся рукою й навіть дражнивсь...

- А ось уже, хвалити бога, й на світ благословиться! - чую голос матері.

Справді світало. Як же я не помітив!.. За великими тінями прогавив, коли на сході почало видніти. Вставала звідтіль якась ясна сила й стіною пхала темряву і всі її страхіття на захід.

Швидко гасилися зірки, як лампадки після всеношної, а край неба на сході пашів рожевим світом, як лице дитини, що недавно підвелася од жаркої подушки. Рожева темрява впала на поле, на скелі-сади, на якесь село, що помалу виринало із рожевих сутінів. Лежать іще сутінки на хмарах-садах, немов попелом закурило їх, та вже хтось продимає куряву над їми і з-під неї вирізаються сизі плями - буйний на дереві цвіт. Як сніг, забіліли десь на рожевому тлі білі стовбури березок, а над ними зеленими хмарками темніли кучеряві, в дрібному молодому листу, віти.

Щось діялось дивне, чудне, і в моїх грудях прокидалось

легеньке хвилювання.

А в селі прокидався гомін - якийсь скучний, сердитий. Хрипко озивається худоба, чути короткі сердиті вигуки, ляскання батога. В рожевому, потьмареному світі, як на дні якоїсь ями, вештаються поміж зеленими садами люди - лихі, заспані, нечесані, абияк одягнуті. Сон турляє ними у всі боки - через груддя, через колоддя. Спотикаються, сердито одвертають лице од рожевого світу, і в заспаних очах їх іще не горить огонь життя - радощів і сміху немає ще й сліду.

А сади, як живі, повернулись до сходу, не зворухнуться, радісно дожидають чогось із видного краю. Дожидають непорушно, терпляче, і тільки дедалі видніє їх чоло, ясніє радісний усміх.

Ми спинились.

Ось-ось впливає щось на рожевий серпанок дивне, ясне, радісне.

Б'ється серце.

«Ідуть! Ідуть! Ідуть!...» - радісно захлинаючись, на всі сади й діброви затьохкав соловей, кинувся поринати десь у зелені.

Пішов радісний шелест.

Справді, щось виходить, якась радісна, золота процесія, і вже на рожевому тлі золотими голками блиснуло скільки променів.

Здавалось, якісь зореносці, обійшовши землю, вибрались до нас на гору з корогвами, з бунчуками, з радісними сурмами, високо підіймаючи вперед золоту зорю.

- Ах!..- виривається мимоволі з моїх грудей радісний крик.

Це було перше диво, перше чудо, що діялось на моїх очах
А із затінку виринула вже очеремха в білому цвіту, мов

зморена, квола панна в зеленому вінку,- рожевому досвітку вклоняється.

Спалахнув рожевим усміхом молодий вишняк.

А далі, мов широке море, розгортає зелені груди мертва скеля-діброва, осміхається тихою усмішкою велетня.

В селі залящав десь радісний сміх - прокинувся і він, ледачий.

В грудях здавлювало дух...

Що то буде далі?

Аж ось на обрію, під рожевою тканкою, швидко почало вигинати спину щось чорне, волохате, мов те страхіття, що лякало мене перед світом.

Вигнуло спину, випростало лапи, і на рожевому тлі випливала, як чорна мара, пелехата хмара, розкидала кругом од себе безліч рук і ніг.

Здавалося, сама вона не рушала, тільки одна з її лап почала виростати вдовж, ширитись, розкривати все ширше й ширше волохату жменю.

Досунулась до золотого проміння й лягла на його чорною плямою.

* * *

Погасав рожевий світ. Смутком повійнуло над садами: стемніли, охмурніли.

В селі замовк, сховався сміх. Хмара розпливалася на все небо. Ущух соловей. Сльози душили мене: не буде ясного дня, не буде радісного свята...

- Мамо, нащо це так?

Мати зітхнула, почала мене розважати.

Вона казала, що хмари розійдуться, а сонце-таки засяє, що з цієї хмари на наші сади, на наші лани підуть дрібні

дощі, і будуть рости вони густіше, зеленітимуть буйніше.

Та серце одверталось, нудилося в той час од її розваги, а очі ворогом позирали на хмару: це ж вона потьмарила мені моє сподіване, обмарене свято, мій перший, золотий ранок.

25.11. 1914

НА РОЗКОШІ

I

Край села - чепурненька, нова, бідна хатка в маленькому подвір'ї; за двором - грядка городу, а далі - рівний степ. За хатою - маленький, молодий вишняк.

По двору пораяється господар - запалений та закурений. Випряг коня, затяг плуга, походив по двору, прибираючи все до місця, далі потягнувся і став коло тину. Постояв трохи, послухав чогось, підвівши голову, далі підступив ближче й схилився на тин.

- Панасе! Йди вже, а то діти поснуть... та й куліш прохолодне! - гукнула з порога молодиця. Потім помалу підійшла до чоловіка.- Чого ти слухаєш тут, Панасе? - привітно й цікаво спитала вона, кутаючи плечі в хустку.

- Чуєш? - кивнув Панас головою в той бік, де за яром малячив панський густий сад, обнесений мережаним та мальованим штахетом.

- А що? - стала прислухатись молодиця.

- Соловей...

- О... я ще сьогодні вдосвіта чула,- промовила жінка. Далі схилилась на тин поруч із чоловіком, щільно притулилась до його плечем і стала слухати.

Зразу з її обличчя спливли, мов водою змиті, хатні невси-

пущі клопоти, а в очах замість буденної турботи, засяяло на хвилину щось дівоче, жартовливе.

- А знаєш, що я скажу тобі,- промовив з опаскою Панас,- це - наш.

- Е, ні! - не згоджувалась молодиця.- Наш прилітає пізніше, коли вже вишні одцвітуть. Та в цього й мова не така,- додала вона, прислухаючись до солов'я,- наш, пестунчик, тихенький, співає - як у сопілочку грає, ніжно, тендітно, а це бач, який горлатий!

- Отже, завіряю, що це наш! - уперто стояв чоловік.- Ти прислухайся краще.

Замовкли обоє, слухають.

Соловей двічі задирливо тьохнув і, не переводячи духу, зашбарчав щось довге-довге.

Здавалось, крутив швидко срібними та золотими голками, виплітаючи ніжне, тонке, як паутина, мереживо, заплутане, довге та хитре. От-от, здається, увірве нитку, зіб'ється - так ні! - викрутить-таки, виведе кінці, ще й радо-весело тьохне наостанку, мов засміється. Далеко й лунко оддавався голос солов'я, і бриніла в йому пиха й погорда пестуна й улюбленця густого та буйного парку. Проте і чоловік, і жінка вчували в йому привичним ухом знакомі трелі і впізнавали гутірку свого давнього приятеля, сусіду-співуна.

- Гм... А може, й наш,- не вірить уже собі жінка.

- Та наш! - з легеньким жалем завіряє Панас.- Я його де хоч пізнаю. В панському саду просторіше, то й голос оддається дужче.

- Ах ти ж, вражий соловейку,- шкодувала тихо молодиця.- Це, бач, викорчували старий вишнячок, а в молодняку не схотів... погордував...

- Вони вередливі, я тобі скажу, ці солов'ї.

- Ходім лиш до вечері,- промовила вона зітхнувши.

- Я довго й боявся - таки переманили, вражі пани! - зітхнув і Панас, підводячись із тину.

Глянув ще раз на панський сад, на село: по селу дрібненькі, рідкі та низенькі садки, як бур'яни; у панів - як на вибір: дерево густе та кучеряве, як ліс. Здавалось, що й дерево позлазилося із усього села на панські розкоші.

Панас похитав головою:

- Та й де оте ти бачила, щоб він тут остався, коли під боком таке царство й панство...

II

В темній гущавині саду розсипаються тихі, меланхолійні звуки рояля і разом із духом коханих троянд вилітають за сад, що глибоким ровом одгороджено од селянських хат. Під садом товпляться темні силуети селян, вільно гомонять у вечірній тиші.

- То й довго прогостює він у вас? - питає цікавий чоловічий голос у жінки, що, згорнувши на грудях руки, стоїть серед гурту.

- Не можна йому довго,- діловито, проте з схованим легеньким смутком казала жінка,- оце завтра поїде до панів у Боровики, пробуде там, казав, днів зо три, а там заїде додому, візьме свої пакунки та й на станцію поїде.

- Приїхав до матері в гості, а мати, мабуть, мало й бачила його? - допитувався той же голос.- Чи днів же хоч зо три був він дома, чи, може, тільки вночі, як спить - тоді тільки й бачила його?

- Чого ж не бачила?.. Бачила, дякувати богові,- якимось ображено одповіла жінка. Далі, перегодя, додала з погордою:

- Не цураються люди, то й слава богу.

- Звісно - у його своє діло, а в нас своє,- устряв у розмову інший голос.- Чого він не бачив тут у селі, щоб день у день сидіти тут? Одрізану скибку хліба скільки не тули, кажуть,- вже не приросте.

Жінка хотіла щось одповісти, проте тільки зітхнула й замовкла.

- А чи правда, тітко, що вашому Семенові дарували в городі золоті та срібні дарунки? - спитав хтось. Далі з усіх боків жінку почали сіпати запитуваннями: чи правда, що Семена сам цар слухав, що він, як виходить співати,- надіває золоту одягу, що платять йому за кожну пісню по сто карбованців?

Жінка повеселішала, мов оджила. Вона охоче розповідала про все, що вдалося випитати од сина. Смуток, що спливав часом у неї в очах, ховався, й лице сяяло гордощами.

Високо над садом, здавалось, під саме небо жайворонком шугнув із зелення чистий, як криця, викоханий та випещений оперний тенор, і високо над хатами полинула якась арія.

Розмова під садом увірвалася, усі замовкли.

...Тебе одной я посвятил

Рассвет печальный жизни бурной...

Чужим, далеким смутком розстелявся голос, тремтів невідомими сльозами-іскрами.

Стоїть мати в гурті, не ворухнеться,- очі широко відкрилися, лице напружене: здається, хоче щось упіймати ухом знакове, рідне.

А звуки, такі лагідні й привітні до когось, линули кудись

мимо, до неї суворі й німі.

«Ольга, я тебе любив»,- механічно шепчуть її губи перехоплені слова, сама кліпає очима, з мукою шукає якогось таємного в цих словах змісту.

- Молодчина Семен!.. От так Семен!.. Січе й руба - не вважає на панів,- хвалили артиста, коли після кількох арій замовк його голос у саду...

- От коли б до його та чабана Микиту. Тоді хай би послухати!

- Таке ти й скажеш! - промовив другий голос.- Що ж він співав би з Микитою? Хіба - «Ой по горі вівчар вівці зганяє»?

Всі засміялись.

- Ну що ж? - огризався перший голос.- А то співає щось таке, що чорт в йому й толку добере.

- Попрохай, Гаврило, хай він тобі заспіває твоєї,- жартували з ним.

- Чого ж, коли б заплатив сто карбованців, заспівав би й по-моєму! - уперто доводив своє перший.

- То чого ж - продай, Гаврило, волики та найми Семена, хай і тобі заспіває.

Гаврило сердито плюнув у темряві.

Панський гомін у саду затих, забринчав знову стиха рояль, і незабаром приєднався до його Семенів голос. Мотив був якийсь знакомий, хоч слів пісні не можна було зразу впіймати.

Всі замовкли, прислухаються.

* * *

... Та й із розуму збився,
Вороному коню,

Гей, та й на гриву схилився.

Здавалось, через сад з панського будинку хтось свій, рідний подавав до людей голос.

Шелест пішов між людьми.

- Нашої! По-нашому!..- зашуміли радісно і через рівчак один по одному шугнули в сад; зашелестіли поміж кущами і змовкли, притаїлись.

Мати заздро подивилась їм услід, проте сама не пішла - було чогось ніяково.

А голос, рідний, бадьорий, немов розірвавши якісь пута над собою, струсивши, скинувши якусь вагу, вирвався, могутній і вільний, і соколом полинув над рідними полями.

Стоїть мати одна на майдані, радіє - впізнала.

- Ти ж мій голубчику!.. Ти ж мій соловеєчку, синочку мій коханий, дорогий!..- стиха приказує вона сама собі, і сміється, й радісно руки ламає, і витирає рукавом сльозу, що котиться, як горошина, по зморщеному лицю.

Як поїхав козаченько

Та й у чистеє поле...

Гей!.. Аж там бідна дівчинонька

Пшениченьку поле...

І, здавалось, проясніло поле за селом, привітно осміхнулись хатки - підсунулись ближче...

Тріснула гілка, в саду щось гупнуло; забубонів стиха чийсь сердитий голос. У різних кінцях саду загавкали собаки, й трохи згодом лунав чийсь грубий голос:

- Чого поналазили сюди? Чого не бачили?..

Зашуміли трава й лист у саду, затріщало сухе гілля, і з те-

мряви тікали назад люди з ясними обличчями й задуманим осміхом. В усіх до одного поблискували в очах однакові дрібненькі іскорки, як дорогі камінчики. Здавалось, навмисне бігали вони в панський сад за цими іскорками-перлинами і були раді, що хоч по маленькому довелося вкрати.

Довго після того гомоніли люди, пригадували молодощі, співи, парубоцтво, і довго сяяв - не гасився в очах у їх той крадений у панському саду дорогий блиск...

1914

БАСУРМЕН

Семен стоїть у сінях, заглядає в одчинені хатні двері.

Він недавно прибіг знадвору, і в очах йому темно. Хата йому здається за темний льох, вікна - за дірки, в які зазирає ясний день. Вся стіна перед дверима обставлена чорними сумними іконами, перед ними горить три лампадки, привішені в ряд на довгих шнурках. Десь далеко-далеко, як у глибокій норі, горять у печі дрова.

Коло печі порається підтикана мати, червона од огню, з пасмами на чолі кіс, що вибилися з-під очіпка.

- Мамо, дайте снідять!..

- А богу молився? Не помолишся, до самого вечора не дам - так собі й знай,- казала мати, сердито тьоригаючи рогацем.- Людські діти в неділю, поки з церкви не вийдуть, то й ріски в рот не беруть, а ти, такий лобаню, схопився, лоба не перехрестивши, та до хліба зараз тягнешся? Без-страмнику!..

- У дядька ж Микита більший за мене, а його ще ні разу не молили! - гуде плаксиво Семен.

- Бач, з кого він привод бере? З Микити! Та то ж шибеник на те, на те він махаєт.

- А дядина казала ж, що ми обидва з Микитою махамети. Мати побожно кривилася й заплющила очі.

- Що ти вдієш із таким кателиком... Із таким лобурем, таким харцизякою! - Далі скривилася й, зітхнувши, почала всовіщати: - І що ти собі думаєш, Семене, коли ти порозумієш? То ж тільки невіра, басурмени богу не хочуть молитися, а ти ж хрещена тварюка. Та тебе ж за цеє в пекло, в огонь негасимий завдадуть. Он глянь, що будуть робити на тім світі грішникам! - мати показала рукою на стіну.

Семен спідлоба зиркнув у той бік, де висіла на стіні велика картина страшного суду; од неї завжди смерділо Семенові духом чортячого кубла.

Він одступив далі й промовив уперто:

- Хай завдають.

- На сковороді на гарячій будеш сидіти, гарячу смолу будеш пити.

- Дарма...

- Будуть тебе куці залізним гаком за язик тягнути.

Язик у Семена в роті боязко заворушився, покотилась слина, і він сплюнув.

- А я втечу-у...

- Куди? Дурню! Скрізь вони тебе знайдуть, скрізь впіймають. Упіймають тебе, басурмена, потягнуть на саме дно в пекло і вкинуть тебе, неблагословенного, в казан у киплячий...

Шелевіють, [24] тріскотять перед іконами лампадки; знадвору доліта тягучий дзвін, ніби скрізь сон скликаючи людей до служби: «Бе-ем!.. Бе-ем!..»

---

[24] - - Шелевіти - колихати, ворушити.

Мати пораяється коло печі, очі її тьмаряться, туманіють, і вже лагідним, тихим голосом, як побожну казку, розповідає вона про всі пекельні муки, які дожидають на тім світі грішного Семена.

- Мамо, а казан буде такий, як ото москалі кашу варять? - довірливо вже перепитує він матір.

- Буде казан великий, великий та глибокий...

Стоїть Семен, схилившись на причілок, задумався. Довго він щось міркував собі, зважував, далі зітхнув, тихо вийшов на середину хати й промовив:

- Ну, моліть...

Тихо в хаті. Чути тільки, як тріскає в печі.

Мати одхилила голову од печі, схилилася на рогач, тихо проказує молитви. Перед іконами стоїть, як солдат на варті, Семен - одна рука, як прив'язана, друга маха, як заведена. Плаксивим голосом повторяє він за матір'ю слова молитви, намагаючись тримати такий же, як і в неї, тон і інтонацію.

Раз по раз тихе молитовне буркотання переривається сердитими вигуками.

- Стій рівно! Бий поклони! Не верти головою, як коняка! - І далі знову лагідне, побожне: - «І остави нам... долги наша... яко же і ми...»

У печі щось зашкварчало, зашипіло, ніби його ошпарено окропом.

Мати охнула й миттю крутнулася до печі:

- Триста ж твоїй матері сяких та таких! Чи ти ж не сказився, чортового коріння горщик! - Торохтить рогачем, хапається як швидше витягнуть із огню оскандалений горщик, почала гримати на його та докоряти, як живого.

- Мамо: «якожеїми»... Мамо!..- нудьгуючи, навертає її до

молитви Семен.

Мати, заклопотана і сконфужена, доливає горщик водою, бубонить щось до його, про Семена забула.

- Мамо! - з мукою, з слізьми благає Семен, переступаючи нетерпляче з однієї ноги на другу, як на гарячому камені.- Мамо! Чуєте чи ні? Мамо!

- Та чого тебе мордує лиха година? Ну, кажи, чого тобі? - витріщилась на нього мати, повернувшись од горщика.

- Чого мордує! Забули вже? «Якожеїми»...

Мати пролупується, побожно, крадькома хреститься, зітхає і знову переходить на тихий молитовний тон.

Семен б'є поклони, не торкаючись коліньми долівки, і охоче задержує голову на землі. Коли він обіпреться чолом об землю, крізь власні його ноги, як у вилазку, йому видно все, що діється позаду його.

Із хати двері одчинені в сіни, а із сіней видно двір і комору в дворі. Ген дядьків Рябко стоїть коло комори, здається великим-великим, як світ. «Чого ж то він зазирає в комору?» - думає собі Семен. Далі, кинувшись, гукає як несамовитий:

- Мамо! Собака до сала в комору лізе!

- Де? - ще голосніше крикнула перелякана мати.

Семен схоплюється на ноги і трьома пучками, які в нього були складені для хреста, показує на двері:

- А дивіться!

Мати щось кинула, щось ухопила і зникла за дверима, як буря.

Залишившись у хаті сам, Семен зажмурих очі і солодко-солодко потягнувся.

Далі засміявся, підстрибнув і тихенько, навшпиньках почав витанцьовувати.

- Тра-та-та! Тра-та-та!

Сіла баба на ката!..

А в хаті тихо, тільки піч сама собі порядкує - топиться.

Семен відразу змовкає. Очі його загораються радісним, розбійницьким блиском.

Зирк, зирк! - ними по хаті.

На вікні - великий недокурок, що батько ще звечора забув.

У Семена - аж ноги затремтіли: вхопив він його жменею, як метелика, взяв у пучки, роздивляється.

Швидко виліз на лаву, прихилив до ікони близько свою голову, прикурює. Дим застеляє йому очі, шпигає в ніс - він кривиться, ноги тремтять од страху й радощів, і лице аж міниться од щастя. Розпаливши цигарку, він устромив її в зуби, взявся в боки, осміхається сп'янілою посмішкою.

- Семене!

Семен озирнувся - мати.

Мовби крізь сон пам'ятає Семен, як сама собою випурхнула з його зубів цигарка, іскрами опаливши губу, як чиясь холодна рука тіпала його по губах; чув, як щось гупало в спину і далі, мов на крилах, миттю винесло його в сіни.

- Іди мені геть! Іди, безбожнику, іди, невіро, з хати зовсім!
- наказує йому мати.- Іди собі до басурменів, живи з ними, а додому не вертайся.

І Семен, гірко ридаючи, спотикаючись, біг із сіней у далекі, невідомі світи...

Набитий, богові неугодний, вигнанець із рідної хати,- де йому більш підходяще місце у світі, як не за клунею в кропиві?..

Сидить Семен там, зігнувшись, поклав голову на коліна й гуде. Гуде й гуде - вже й спина переболіла, і сліз нема, а він гуде.

Жаль йому на маму, думає, чим би і їй жалю завдати.

«Коли вже ви виганяєте мене з дому, то краще мені вмерти».

- Гу-гу!..- тягне він ліниво, а думка малює жалісну картину.

Ось він умер, і несуть його до ями з попами, з корогвами, а мама йде за його труною, полою утирається та плаче-плаче:

«А куди ж це ти, мій синочку, виряджаєшся?!»

А Семен їй докірливо відповідає:

«Не знаєте куди - в пекло!»

«А на кого ж ти, мій голубчику, покидаєш?!»

«Ага, тепер «голубчику»,- думає собі Семен,- а тоді - «басурмен»! Ні, несіть далі - не встану».

Аж ось і яма вже близько.

Тут Семен засовався на місці й кашлянув.

«Щоб, чого доброго, справді, не роздивившись гаразд, не вкинули його в яму,- подумав він боязко, уже тільки сам собі.- Ні, нехай яма буде ще далеко-далеко-далеко...»

Сонце підбилося вище на небо і стало через бур'яни гріти на Семена. За городами видно небо, синє-синє та кругле, ніби велетенська полив'яна піч випалюється на огні, міниться, а під синявою неба геть-геть аж до лісу рябіє усякими квітками зелений луг.

Дивиться Семен - квітки злодійкувато повиставляли голочки з трави та всі, як одна, моргають йому:

«Тікай, Семене, сюди! Тікай, Семене, сюди!»

У Семена в голові думки плутаються, похорон зразу лі-

квідується: тільки хотіли його вкинути в яму - він з труни та далі! А піп за ним із кадилом: держи, лови його! Мати: то це ти дурив мене, лоботрясе? Стій же ти, кателику, вернешся додому!

У заплаканих очах Семена вплив несподівано і затремтів блискучий сміх. Одразу він перестав густити, як одрубав; зачервонівся і закихкотів дрібним невтриманим сміхом.

Схопившись, вистрибом через капусту, через буряки подався до луку, широко розставляючи руки.

Лежить Семен горілиць у високій траві, виставив уверх коліно, дивиться у синє небо, голова - низько на землі.

Перед очима летить маленький комар...

Здається, десь високо в небі журавель лине. Над головою недалеко манячить стеблина звіробою, і здається вона Семенові високим-високим, аж до неба, гіллястим та рясним деревом... І друге вже таке, і третє...

І ось уже всі квіти й травини видаються Семенові височенним та густим чи то лісом, чи садом із дивних, невідомих квіток-деревин. Листки на них великі-великі, як зелені химерні покришки, а квітки - ніби поначіплювані червоні миски, сині чашки та чугуни, блакитні дзвони, жовті цебри, жовтогарячі діжі, а з того густого лісу, ніби верховина якоїсь скелі, визирає його власне коліно.

Шугають величезні метелі у білих, синіх, темно-рожевих, позолочених шовках. Сідають на квітки, хитають крилами, як мальованими ворітьми.

Ген-ген ніби із самого неба шумить, гуде патлатий, волохатий джміль у дорогих ризах, перетятий шовковими поясами.

Летить, гуде, ніби диякон у церкві службу божу починає: «Мирон... господу... по-мо-о-о...»

Далі спинився він над однією чашкою, зазирає:

«Що у вас тут таке?...- Покоштував, подумав, пробурчав: -
А нічого собі...- І знову: - Помо-о-о...»

І подавсь, подавсь, подавсь, кільки видно над верховинами дивовижних квітчастих лісів.

Комарі, мушки, усякі кузки запищали цілими роями, кожне по-своєму, як той голосливий хор: «І... і... і... і...»

Семен простяг руки, починає махати ними, як регент у церкві, підспівує їм тоненьким голоском, лад дає:

- Господи, по-ми-и-и...

Десь у гущавині, сховавшись у тіні велетня листка, у срібні струни вдарив невидимий цимбаліст.

Закували срібними молоточками ковалики, золоті десь вінчики куючи.

Святі кравчики зашуміли на срібних машинках.

І роботу роблять, і службу божу правлять.

Семен піднімає вгору руки, ніби підбираючи мотузки од небесних дзвонів, і починає працювати руками й ногами, і голос його, як грім, розноситься далеко по всьому зеленому світу:

Бом, дзень,

Сав-ка вмер!

Положили Сав-ку!

На ду-бову лав-ку!

Лав-ка гнеть-ся,

Сав-ка смієть-ся!

Припікає сонце, парить починає - і пахощами обкурюється увесь квітник-ліс. Жарко дихає материнка, п'яним духом дише деревій, озивається святим куревом смілка.

Бринить, шумить святий гармидер все голосніше й ширше. І над усім гамом геть-геть лунають могуті передзвони радісного нового паламаря.

МУЖИЦЬКИЙ АНГЕЛ

Десь єсть собі на світі церковця - стара, трухлява, ніби із тінів із місячних збудована. У церковці - притвор сумовитий, темний, а у притворі, між поламаним хрестом і старою корогвою, висить ікона святого ангела, запилена, полиняла.

Святий ангел стоїть на їй на колінцях, як за шкоду покараний неслухняний хлопчик, очі опустив додолу: і білі шати його замазані, і ясне личко потьмарене, опущені очі заплакані, сумні.

Тамошні люди називають його мужицьким ангелом і розповідають, що колись він стояв на рівних ногах, і шати його були білі, як найперший сніг; святе личко його було радісне, як сонце, а ясні очі його все у небо високе дивилися.

Дивились, не переставали, не зморгаючи, не склепаючи.

Та підмовили якось мужицькі діти його з собою - пішов він із ними попідтинню блукати і замастив свої білосніжні шати.

Позорив на його раз з неба творець його праведний, перстом посварився - і стемніло од смутку його ясне личко, стиха він маленький став на колінця, на грудях ручки склав, очиці до землі пустив, стоїть у божій карі, не стенеється, і буде стояти, поки не звелить йому встати отець його небесний.

А звелить йому встати він, казали, тільки тоді, як усі

ангели в небі заспівають, віншуючи Христа народженого:
- «Слава в вишніх богу і на землі мир...»

І дожидався ангелик того свята, як душа настраждана золотого раю...

І жила в тій стороні бідна удова у земляній хатинці, жона правдива, у божих боязнях пам'ятлива, і мала вона сина на імення Івашко.

Івашко був слухняний і почитимий, та дуже любив мед, бо був іще маленький. І так він дожидався, так дожидався того різдва.

- Мабуть, мамо, бог і не чув того, як я йому рано й вечір молився, щоб була кутя з медом. Не хочеться вже мені і до церкви ходити.

- Не кажи цього, сину, бо то - грішка; бозя сердиться буде. Іди до церкви, йди, не лінуйся, помолись йому гарненько, то він і зглянеться на наші злидні.

Одягнула мама Івашка в свитку, хусткою теплою зав'язала, бо стояв надворі лютий мороз, вирядила в церков.

Увійшов Івашко в церков, а в церкві порожньо, зимно, тільки старі баби з костурами панихидки правлять.

Заходить Івашко у темний притвор, дивиться, коли там перед тим ангелом, що стоїть сумний не колінцях, чого-чого тільки не понаставлено! І булки, і бублики, і цукор, і пряники, і меду-меду у шклянках, у тарілочках, в горнятках! У Івашка аж очі засміялися, тільки усе те чуже, ще до того і святий ангел стоїть за сторожу. Хіба попрохати у його гарненько, може, дасть? «Попрошу!» - подумав Івашко, і серце у його забилося.

Підійшов він до ангела ближче, привітно осміхнувся до його, боязко в очі йому заглядає, тихо шепоче соромливо:

- Дай мені, святий ангелику, хоч оте щербате горнятко з медом, а то у нас кутя сьогодні суха буде. Грошей не було, то мама не купили. От, їй-богу, не брешу. Дай...- дивиться, дожидає.

Святий ангелик мовчить, очей не зводить, ніби і річ не до його.

«Ні, не так»,- подумав Івашко; одступив трохи назад, став на коліна і проказав йому, як школяр перед учителем, «От-ченаш». Далі знову підійшов ближче, питається:

- Ну, то не даєш? Дай, пожалуста.

Мовчить ангел, як і вперше.

«Не дає!» - подумав Івашко, перестав осміхатись, зітхнув.

Соромно йому стало, він зігнувся і тихо одійшов далі. Стоїть, тре рукою уші, чобіт об чобіт стукає, бо змерз уже дуже, а йти звідсіль чогось жаль.

«І нащо йому такого багато?» - думає він, роздивляючись на всі ласощі.- Ні, буду іще прохати!»

Івашко висякав носа, утерся, озирнувся кругом, чи хто не дивиться на його, і підійшов до ангела близько-близько.

- Дай, ну дай же! А коли не даси, то дозволь мені самому взяти!- Будь такий добрий! Чи вже ж тобі шкода одного маленького, щербатого горнятка? Дозволь, я візьму! Чуєш?

Івашко торкав його рукою і так пильно, так щиро прохав його, що й у груди йому тепло стало, і ноги, і уші ніби нагрілися. А серденько так билосся-билосся.

Радісний і веселий прийшов Івашко додому. Тільки на поріг - зразу перед себе з медом горнятко виставляє, мамі голосно хвалиться:

- А я, мамо, на кутю меду несу!

- Де ж ти взяв його, сину? - здивувалася мама.

Івашко нахмурих брівки, ще й ручечкою собі свариться:

- Ні, ні, мамо! Це я не сам узяв, це мені святий ангелик звелів узяти!

- Який ангелик? Де? Це ти щось дуриш мене, сину. Ану розкажуй мені усе по правді.

Івашко став казати:

- Там у церкві коло ангелика стояло багато-багато і меду, і всячини, то я й випросив у його. Він спершу довго не давав, та я його став так прохати, що і в животі в мене заболіло. Тоді він і сказав мені тихенько-тихенько, так, що я на силу й почув його, каже: «Бери, тільки щоб ніхто не бачив». То я і взяв.

- Ох мені лишенько! - забідкалася мама.- Та це ж ти украв його!

Івашка узяв жаль на маму, і він заплакав. Пригадав, що казала зрання йому мама, та й собі теж промовляє:

- Не можна так казати, мамо, бо грішка!..

Року од року, як надійде те велике свято, всі ангели у небі співають святим своїм гуртом славу Христу народженому: «Слава у вишніх богу...»

А той ангелик маленький як стояв, так і тепер стоїть на колінцях, не насміючи до неба очі підвести, щоб ясно на праведного поглянути бога.

І біла льоля його ще більше стемніла, ще дужче помарніло од сліз його ясне личко. Все, все на йому осмутніло і похмарилось, тільки те святе проміння над його головкою одно не чорніє, сяє, як і раніш сяло.

ПРО ЖИДКА МАРЧИКА, БІДНОГО КРАВЧИКА

Нещодавно було цеє... Вечірнє небо заквітчалось весняними хмарками, мов гірляндами з зеленого барвінку. Сплинув поміж хмари блискучий місяць, і ніби з води виринули у невеличкому місті білі будови того жидівського кварталу, що в темряві здавався таким сумотним та злиденним.

Аж ось упали на трухляві дахи яток та крамниць оксамитові тині, сипнув хтось жмені рожевого блиску в сумовиті шибки ветхих віконець, золотом нашвидку побризкав смітники - і увесь бруд жебрацького кварталу згорів, здавалось, на потайному огні.

Занедбаний квартал засяяв, оновлений... На будинках і коло будинків скрізь по улицах міста цвіли в місячному блиску повні глибокої думки суворо-таємничі велетні квітки - переможні, огнево-червоні прапори. Мов після бурі, після грози, що свіжим дощем зросила ці темно-червоні троянди, віяло од їх у місті легким і радісним духом. Подихом волі й братерства. Гомоном м'яким і вільним, як шуми весняної поводи, неважаючи на вечірній час, грало й гуло все місто. Зблизьку і здалеку, з широких улиць і з глухих переулків рясно лунали незлобиві, радісні вигуки, лагідно-бадьорі розмови та вільний, незмушений сміх. Без дружньої, радісної осмішки навіть незнакомі між собою люди не могли зустріватися.

По узенькому переулку кварталу, вимахуючи, як вітряк, руками і спотикаючись на позабивані стовпці, тінню пересувався кошлатий силует.

Коло похилених воріт, що стояли поруч із стареньким будинком, мохом і цвіллю порослим, почорнілим од давнини,

із темряви обізвався привітний молодий голос:

- Де ти так довго барився, Авруме?

Волохата постать спинилася і взялася рукою в боки:

- Це ти, Ліє?

В тіні єдиного на увесь переулок наполовину засохлого куща акації сиділа на ослончику в білому святковому вбранні молода жінка.

- Еге! - здивовано промовила вона сміючись.- Да ти п'яний, Авруме?

Аврум Марчик, тихий трудяка-кравець, що в його завжди бадьорий вираз на марному, кволу обличчі, тепер справді скидався на п'яного: його червоні, хоруваті од щоденної праці очі горіли, як підмальовані, уші червоніли свіжими бутонами півоній і горіли, осмішка непереможно розпливалася по обличчю.

- Так, так, Ліє,- промовив він, весело сміючись,- я п'яний, я зовсім п'яний. Дивись - я на ногах не встою! - І він почав хилитатись по дорозі, затинаючи п'яної пісні, якої наслухався колись на ярмарку од селяків:

Та було б тобі горілки не пити...

Та було б тобі нас трьох не любити...

- Ой ти, шарлатан! За які ж гроші ти напився? - сміялася Лія.

Далі перестала сміятися й промовила серйозно:

- Ну, годі, Авруме, скажи краще, де був,- на мітингу?

- Був на мітингу, говорив промови, і всі кричали і в долоні ляскали: браво, біс, Аврум Марчик! - похвастася Аврум.

- Ти говорив промову? - неймовірно й іронічно перепитала Лія.- Про віщо ж ти міг говорити?

- Я розказав тільки одну маленьку казочку.

- Яку казочку? Про віщо?

- Ось я тобі зараз розкажу.- І Аврум сів поруч.

Весело насвистуючи щось собі під ніс, мимо проходив велетень Косенко, гуляка-коваль. Аврум завжди чогось боявся його - тепер сміливо і розв'язно обізвався до його:

- Добри вечір, товаришу!

Велетень, пригнувшись, став приглядатись до Аврума.

- А-а! Аврум Марчик, бідний кравчик! - засміявся він і весело додав: - Здоров, здоров, товаришу!

- Ну, що - чуєш? - просвітлівши, промовив до Лії Аврум, коли висока постать, посвистуючи, як і перше, зникла в тінях.- «Товариш!»

Лія нічого не сказала, зітхнула повними грудьми, і радість теж тихо засяяла на її молодому обличчі.

- Авруме, розкажи, про що там говорили на тому мітингу,- лагідно, з цікавістю почала вона прохати Аврума.

Аврум почав вигадувати жінці якусь казку, що ніби її він казав на мітингу.

Справді ж було воно не так. В дійсності він не міг сказати людям тієї казки. Під час гарячих промов на мітингу, які одна за другою огняним дощем сипалися з трибуни, вона спалахнула у його полум'ям, забила дух, і його вихрем винесло на трибуну. Аврума всі знали в місті, завжди нужденного і завжди бадьорого, всі знали і всі любили за його щирі, хоч і невдалі вигадки. Тепер усі сподівались од його якогось жарту, і одна його постать на трибуні вирвала тоді з натовпу бурю радісного галасу і тріскучих аплодисментів.

- Гляньте, Аврум, Аврум Марчик!

Коли він єдиний раз у своєму життю побачив перед собою море людських голів, безліч уважних очей, які привіт-

но дивилися на його, осміхаючись і покірно, із жадобою дожидаючи од його слова, він почув, що ноги під ним затреміли, а з очей чогось бризнули сльози, і він замість жарту зміг усього тільки промовити:

- Товариші, я хочу сказати вам одну маленьку казочку: «Жив собі на світі жидок Марчик, бідний кравчик».- Далі, скільки він не напружувався, скільки не махав руками - виходили тільки смішні, покалічені слова, а та казка, що огняним клубком поверталася в його грудях, не виходила.

І через кілька хвилин він заплакав, махнув безнадійно рукою і став, спотикаючись, зіходити з трибуни.

Люди підхопили його на руки, щось, сміючись, кричали йому бадьоре і лагідне, підіймали вгору, тиснули йому дuku, цілувалися з ним.

Тепер по всіх його жилах ніби грали музики. Усе навкруги здавалося новим і химерним, ніби з усього було здійнято велике рядно; увесь світ став йому такий, який тільки бачив він колись давно-давно у сні чи в дитинстві. Дивиться він на місяць - і йому здається, що з того часу, як він хлопчиком лазив з товаришами по верхах яток, він і досі більш ні разу не бачив, щоб місяць світив коли-небудь. Раз у раз вечорами він тільки бачив світ брудного каганчика, що до його шив і латав дівочі кохти, парубочі піджаки та жилетки.

І він казав тепер поважним, авторитетним голосом, як голова сім'ї:

- Подивись, Ліє, це нарочито для такої великої радощі бог послав нам сьогодні місяць!

Лія засміялась:

- Місяць, Авруме, і вчора світив, ще більший, ще повніший.

Аврум хотів було сперечатися, та Лія рішуче завірила його, що місяць сьогодні повинен світити незалежно од людської радощі, і Аврум, зітхнувши, змовк.

Десь за жидівським кварталом, де хмарою здіймався до неба зелений панський парк, срібними крем'ярами розсипався соловей.

І казав Аврум, прислухаючись до його співу:

- Ти чуєш, Ліє, пташка - і та радіє волі!

Лія обгорнула його рукою за шию і почала пестити, як мати, і жаліти:

- Бідний ти мій кравчик, Аврум Марчик! За тією працею тяжкою, каторжною це ж ти не бачив, як сонечко світить, як сади розцвітають, як у небі зорі сяють; це ж ти не чув, як пташки співають!

Аврумові од цього не робилося журно: він пильно слухав солов'я.

Прислухався він до його щебетання з цікавістю, приплющивши одно око, і йому здавалося, що він чує чийось жартовливу, веселу мову десь за дверима, звідки тільки чути голос, а слів не можна розібрати. Далі йому здалося, що то іменно до його крізь двері шабарчить жартовлива пташина, чимось дражниться, сміється.

- Що він говорить? Ось послухай, Ліє! - сміючись, казав він жінці. І вони обоє заслухались, і змовкли.

Аврум помалу почав розуміти щебетання солов'їне: «Не сказати тобі, Авруме, людям тієї казки,- щебетала лукава пташка,- та цій біді можна запобігти...»

«Як?»

«А ось як... Коли б замість твоєї доні Розочки та був синок - Мойша. Він би виріс великий, навчився б по книгах і сказав би твою казку усім людям. Коли ж у тебе дочка Роза,

а не синок Мойша!»

Замовкла пташка, а потім знову починає стиха, улесливо та хитро:

«Та й це не біда, Авруме! Хочеш, я тобі щось пораджу!»

«Що?»

«А ось що!»

А далі, ніби жартовлива дівчина-угара, соромливо закрившись хусткою:

«Ох! Тьох! Ха-ха-ха!» - і зайшлася придушеним сміхом.

Тепло стало на душі в Аврума; він прихилив до себе голову Лії, хитро перекосив око, що завжди він робив тоді, коли мав на думці жарти, і нишком почав їй шепотіти на ухо.

Лія спершу уважно слухала його, далі швидко одхилила од його лице, і воно одразу спалахнуло, як досвітня зоряниця:

- Безстиднику, а годувати чим будеш? - взявши його за ухо, тихо одказала вона.

- Тепер у світі буде жити вільно, усім буде легко, радісно.

- Ні, ні,- соромливо і серйозно казала Лія,- одно маємо, то й буде з нас того клопоту.

- Коли ж то дівчинка, а нам треба хлопчика,- гаряче доводив Аврум.- Він буде щасливий, розумний, він буде учений, його виберуть люди і пошлють за депутата, і він буде говорити людям гаряче слово про те, що таке воля.

Лія слухала його мовчки, затулившись рукою, потім загорілася, як квітка, і в її очах, перемагаючи одне одного, загоралися то жартовлива рішучість, то боязка осторога, а обличчя її все горіло і розгоралося, як перед зходом сонця на поранні тло ясного неба.

І довго чути було тієї ночі серед тиші сну їх тиху розмову і боязкий сміх. Здавалося, двоє таємних змовців радилися

святкової ночі на завтра впорядити ще більше свято, з якого здивуються і звеселяться усі люди.

Місяць дослухався й дослухався їхньої мови, здіймався все вище над ними, дедалі все мінився і блід, ніби чув щось недобре, чому зарадити не міг...

Минуло літо і осінь. Минула й зима. Знову розвивалися сади, ховаючи кам'яні будови міста під свої тіні.

Кучеряві яблуні і груші в білому цвіту. Як завітчані на шлюб дівчата, пишаючись, визирали вони скрізь із садів, ніби дожидаючи того, кому судились.

Вже високо піднялося на небі сонце, а по улицах в місті не було помітно ні звичайного мирного гомону, ні працюючої метушні.

Тиша важка, як камінь, і грізна, як божа кара, висіла над улицями. Десь тільки дальше, в центрі міста, чути було якесь ритмічне грюкання та глухий гук, що скидався на шум недалекого урагану.

По найглухіших переулках, по загородніх бескеттях і кручах мовчки, як тіні, бігли кудись обшарпані люди, навантажені усяким злиденним збіжжям і дрантям. Багато з їх волочили за собою переляканих дітей, що, не встигаючи бігти за великими, спотикались, губили свої шапки й черевики, до крові об брук розбивали, жалили і кололи об будяки брудні та худенькі босі ніжки. Дорослі люто шарпали їх за руки, затуляли їм рота і без жалю били по лицю, коли вони плакали од втоми або, не стерпівши гострого болю, мимоволі здіймали вереск.

По улицах - мертва порожнеча; ятки і крамниці позамикані, вікна і двері позабивані дошками; на деяких висіли мовчазні, скорботні ікони божої матері та в терновім вінку

- Христа.

Тільки в одному старому і похиленому будиночку на живдівському кварталі були двері на улицю одчинені і коло їх метушилася самотньо жива душа, не маючи сили залишити свого гнізда й тікати з міста за потоком людей. То була стара Рахіль, мати Аврума-кравчика. Сам Аврум, змарнілий, наляканий, затурбований, то вибігав із хати на улицю, то знову швидко біг у хату; з хати долітав одноманітний стогін родильниці, що раз у раз переходив у викрики од нестерпимого болю.

Аврум вискочив простоволосий, розхристаний і нетерпляче, сполохано звертався до матері, що дивилася кудись у далечінь великими очима, ламала руки і шепотіла щось білими, як глина, губами.

- Ну, що там? Що?

- Оглух? Не чуєш? - крізь сльози промовила вона суворим голосом і показала рукою у той бік, звідки, як у морі хвиля, все ближче й ближче насувався глухий гук.

- Ой, гвалт! - вслухаючись, стиха промовив Аврум.- Ой, гвалт! - крикнув він у розпачі і захопився за голову руками.

Із кімнати почувся болісний, слабкий голос хворої:

- Аврум! Аврум! Скажи мені, що там діється? Чом ти мені нічого не говориш? Нащо дуриш?

- Іди ж, іди заспокій її. Тепер їй не можна тривожитись! - штовхала стара Рахіль до дверей сина.

- Що ж я скажу їй! Що скажу? - опираючись, плаксиво, як дитина, казав Аврум.

- Що скажеш? Тепер ти не знаєш, що скажеш? Чому ти раніш за це не думав, сопляк ти паршивий? - злісно, з презирством промовила Рахіль, блиснувши на сина сердитими очима.

- Ой, гвалт! - рвав на собі волосся.

Зігнутий, нещасний, як провинений школяр, сів Аврум долі, прихилившись до стіни.

Минуло кілька хвилин... І мати, і син не помітили болючого крику в кімнаті, не помітили і тієї урочистої тиші, що зразу за тим опанувала в їй.

Несподівано вирвався з кімнати пронизуватий, незнакомий тоненький голос, ніби дзвінке привітання нової в хаті людини:

- Уа!.. Уа!..

Аврум раптово підскочив із місця, ніби його хтось люто шпортонув голкою. Нашвидку, тремтячи, пригладив він розкошланий на голові чуб і, застібнувши на грудях розхристану, давно не миту сорочку, прожогом кинувся в кімнату, ніби поспішаючись назустріч давно сподіваному високому начальству. Услід йому вітром, як молода дівчина, метнулася до хати стара Рахіль.

В низенькій підвальній кімнаті були вогкі стіни; маленькі вікна позатулювані старими ряднами та драними хустками. Ходила курна темрява, і стояв важкий специфічний дух. По кімнаті вештався рухливий силует баби-прийомниці. Побачивши Аврума, вона прихилила до його своє зморщене, урочисто спокійне лице і замріяно, з виглядом людини, що перебуває при великій тайні, що нічого, крім неї, не бачить і не знає, тихо і радісно поздоровила Аврума з сином.

Аврум нагнувся над ліжком і злякано став приглядатися до якогось кубла із брудного ганчір'я, що було накидано на ліжку коло хворої. З кубла визирало, сердито хмурячи безволосі брови, незадоволене та червоне од напруги мініатюрне лице людини; маленька людина вертіла голівкою і

на увесь голос кричала, гримала, як той старий, сердитий архирей, що, несподівано наїхавши на парафію, гомонів на увесь причет за непорядки.

«Що у вас за безладдя таке? Чого темно в хаті? Чого брудно? Чого вонь? Що за ганчір'я порозкидане скрізь? Я вас!...» - здавалось, кричало капризне начальство. Мовчки, без суперечок, швиденько усі бігали коло його, ніби почували себе винуватими; хлюпотіли водою, розмотували його і знову сповивали. В коротких і зляканих словах Аврума, здавалось, було чути: «Звиніть, звиніть, пожалуста...» Але новий, не звиклий до бруду і смороду гість, як суворий і непідкупний ревізор, і знати нічого не хотів: махав ручками, дригав ніжками, чхав і кашляв, вичитував і кричав все голосніше, все сміливіше...

Несподівано брязнуло вікно; з-під рядна, що ним воно було затулене, додолу упав камінь і покотився під ліжко хворої.

Разом із тим стало чути шум і гострий гамір недалекої юрби. На мить усі в кімнаті замовкли; хто де стояв - закам'янів. Далі зчинилася надзвичайно тиха і сильно напружена метушня.

- В чулан!.. В чулан ходімо!..- почулися тихі, задихані слова старої Рахілі.

Лія на ліжку раптово перестала стогнати, закусила губу і, перемагаючи нестерпимі болі, біла, як стіна, лихорадково почала підводитись з ліжка. Руки і ноги тремтіли у неї од слабості, проте вона уперто намагалася злізти з ліжка. Ступивши на долівку босими ногами, вона обіруч вхопила народженого, притисла до грудей і повернулась, щоб іти з хати. Ноги не мали ще в собі держави, зразу затремтіли, і вона поточилася.

Її з обох боків підхопили руки Аврумові і його матері; її повели з хати в маленькі сінці, де під драбиною була помітна стара ляда. Ляда в чулан одчинилася, і звідти тхнуло тяжким, кислим духом. Один по одному вся сумна процесія сховалася в темряві. І було чути, як у глухій глибині чулану всіма фібрами своєї вільної душі протестував новоприбувший гість:

«Куди я попав? Що за країна, що за дикуни! Не встигнеш на світ показатися, як уже каміння летить тобі в голову! Куди ви тягнете мене? По якому праву? Знать я нічого не хочу! Я не хочу в чулан! Світу давайте! Світу! Повітря!..»

Лягнули двері чулану, заgrimів залізний засов, і голос протестанта потонував за дверима в глибині підвалу...

* * *

Слухайте ж, що казали після того люди:

Увесь жидівський квартал був кругом оточений і відданий огню. Хто намагався вирватися із полум'я і прорватися через лаву, натикався на багнети. Нелюдські крики і стогони залунали з оточеного кварталу, та незабаром бурю заревла криваво-чорна пожежа, здійнялися під небо хмари чорного диму- і все було покрите і заглушене.

Погинуло все, що було там живеє.

Загинув там, казали, і Аврум-кравчик. Загинув сам, загинула його сім'я, і осталася недоказаною його казка.

На тому місці, де стояв той квартал, чорніє тепер сумна пожарина, серед яснотого дня тьмарить світ...

А ночами там вітер гуде по руїні, попіл роздуває, співає:

Жив собі жидок Марчик,
Бідний кравчик...

НА ЗОЛОТОМУ ЛОНІ

(Мініатюра)

Сяє сонце понад безлюдне поле - безлюдне, марне; будить, пригріває гарячим промінням. Дрібним дощем окроплює із запашних, як василькові кропила, волохатих хмарин. Геть-геть по ланах поростають, як зелені сади, як виноградди, густі та чорні кропиви; темно зеленіють і ростуть-ростуть - як не гудуть.

Колючі будяки, в руку завтовшки, злючка дереза, кучеряві коров'яки - все тягнеться, випирається до золотого сонця, шумить буйною дібровою, отьмарює ясний світ.

А коло їх ніг трупом лежить жито, побите й потолочене; разом із синіми волошками щільно до землі свої золоті головки склало.

Скільки оком зглянуть - скрізь чорніють між рідкими стеблами голі лисини, і вітер в розпачу мордується по них, збиває куряву.

Не чути гомону, ніхто не співає ніде.

Край дороги стоїть старий буркун, високо висунув розкудрену голову, далеко оглядає лани та з ранку до ночі мовчки розхитує головою.

Гай-гай... гай-гай...

Захурчало в коров'яках, і звідти вибігла з божевільними очима задичавіла, бездомна свиня, спинилась перед чорним оксамитовим рядом, що прикривало з ніг до голови когось у житі. Рохнула з диким переполохом і, звернувши набік, подалась, плутаючись у стеблах, у бур'яні.

Немов хто кинув зразу велетенською лопатою землі й болота, і зашуміла вгору зграя чорного степового вороння,

і галасливою чорною хмарою закрила сонце.

З-під єдвабного рядна одкрився сонний юнак.

Кинувся до нього сполоханий вітер, тіпає сірими полами, пошматованими рукавами, будить, не добудиться.

Ніби звірившись, що він не проснеться, з грудей його ви-котився, як жива пташина, зім'ятий листочок паперу, білого й ніжного, із золотими краєчками, дрібним писанням густо змереженого.

Без шелесту, соромливо кокетуючи, котиться біла пташина по трупу, тихо кружиться під нечутну музику в безжурному граціозному танку, одухотворена мереживом людської мислі, жива, химерна істота.

Осміхається, без згуку шамотить безліччю живих слів.

Дрібно, швидко: «Милий мій, моє щастя, мої й сльози! Як би тоді цілувала я тебе, твої уста, смагою запечені, яка б це була радість і щастя! Але я знаю, що ти, зморений і змучений, до останньої краплі вип'єш свою страдницьку чашу і, коли буде на те вища воля, складеш свою голову, як лицар і герой. Знай, мій коханий: коли навіки склепляться твої очі - навіки уста мої замкнуться до поцілунків; руки мої ніколи не здіймуться до обіймів і серце моє умре до кохання. Мій вірний, герою мій, єдиний мій, один на все життя! Я загашу тоді всі мої поривання, і коли буду мати сили без тебе жити у світі, то тільки...»

І котиться між бур'янами од стебла до стебла, припадає до кожного й, не питаючи, хто він і звідки, відразу починає розповідати довірливо й інтимно:

«Милий мій, моє щастя, мої сльози!..»

Все одно і те ж, одно і те ж...

Будяк товстий, колючий похмуро, потайки захопив її в свою колючу дубову лапу.

Вона тремтить, вихиляється, то, кокетуючи, виривається з його волохатих лабетів, то щільно й соромливо тулиться до його кострубатого стовбура і заклопотано й таємниче шепоче-шепоче:

«Навіки уста мої замкнуться до поцілунків і руки мої ніколи не здіймуться до обіймів, серце мов умре до кохання...»

Кошлатий будяк грається з нею поволі і, награвшись, пускає за вітром.

І знову стиха крадеться вона по землі під корінь колючого терну, вже загіджена й поколона, лягає коло ніг:

«Спочину я тут коло тебе».

Полежить, зітхне й починає:

«Мій вірний, єдиний мій! Я загашу тоді всі поривання, і коли буду мати силу без тебе жити...»

Торкається об сухе стебло тернове, щільно тулиться, але дримає в задумі сумний терен, не схиляє до неї свої віти:

«Іди собі геть, приبلудо...»

Подує вітер: здійметься і, зітхнувши, котиться далі.

І ось уже вибирається на коліна зеленому густому холодку, щільно тулиться до запашної шовкової чуприни степового красуня і все шепоче й шепоче.

А кучерявий красунь посміхається убік веселою, п'яною осмішкою, мовчки обгортає й цілує з усіх боків черницю-вдову.

Вона тремтить, і тулиться, і осміхається, і сяє в зелених запашних обіймах, цілує й шепоче: «А коли навіть склепляться твої очі, навіки уста мої замкнуться до поцілунків і серце моє умре до кохання... Мій вірний, герою мій, єдиний мій, один на все життя...»

Прийде ніч, місячна й сумна, все загорнеться в суворий

сон.

Розістелиться біла пташина під кропивою на ніч коло труп, зчорнілого, німого.

І не спиться їй - тяжко думає, схлипує, мов після подружньої сварки.

Дмухне вітер, розбудить її од задуми, вона кинеться і стиха злісно шпурляє уривками слова остраху й кощунства.

Кляне, черкає:

«Ч-чорт!.. Пухлий, глухий!..

Одчепись - од моєї - душі!..

Дай мені спокій!..»

Дрімують коров'яки, кинувши далеко безладні, страхітні у полі тіні.

Туманіють під місяцем кострубаті будяки, раз по раз кидаються, як із трясця, од свого кошмарного сну. Темними гаями, як злодії в полі, стирчать сумні бур'яни.

Незчисленними полками побитого війська лежать в сумних тінях поламани, покорчені, побиті золоті стебла, а між ними їх ватаг, лежить нерухомий, світить під зорями неживими очима.

А високий буркун все вихитується на вітрі край дороги, дивиться - ночниці прийшли до нього.

І хитається, все хитається степовий бурлака, здається, наспівує ту ж тягучу, сумно-спокійну мелодію, тільки що не чути її за вітром:

«Ой у по-лі жито копитами зби-и-то...»

ПІД СВЯТИЙ ГОМІН

На краю спустошеного села, сплюндрованого і безлюдного, стоїть мініатюрна церковця без хреста і без дзвонів.

Стоїть, як безпорадна хазяйка на руйновищі свого господарства. На цвинтарі цвітуть старі тінясті липи. Тихо, без вітру палає липнева спека, горить ясною пожежею. Душно й ясно, як у золотій кузні. Зелений лист на дереві, як викований з металу, яскриться золотим пилом. Здається - розпалений, гарячий. Зелений низ рясно встелений чорними тіннями, ніби перегорілим на попіл листям і вітами, що непомітно опадають з верхів. Густо й багато їх напало - мабуть, давно горить золота пожежа.

Під липами й кленами, коло потрухлого й мальованого штахету, на свіжому сіні злагоджені із шинелів та бурок постелі. Стомлені офіцери з блаженними осмішками мучеників нашвидку розшнурувались од амуніції, радісно гомоніли і, падаючи на постіль, відразу замовкали, ніби поринувши в глибіню.

Один чорний, як засмажений пеньок, з найчорнішими великими очима, з яких визирав іще не вивіяний волохатий острах, лагодився довше всіх, затурбовано озирався навкруги, ніби не маючи віри, що прийшов давно омріяний, жаданий спочинок. В маленькій сторожевій хатині лагодили співку, в церкві вимітали й прибирали, готуючись, скористувавшись нагодою, правити всеношну. Все навкруги було спокійне і ясне, ні гуркотняви гармат, ні тріскотіння рушниць не було чути, і смуглявий офіцер, ще раз крадькома озирнувшись на сонних товаришів, уклався в постіль і скинув з обличчя полохливу маску: загралася боязко осмішка, в великих очах заясіла тиха мрія. Все кидав,

все губив дорогою, все забував - міцно тримав десь глибоко, в самому серці, малесенький узлик, в якому було сховано найдорожчі скарби, і так тепер хотілося перед сном хоч одним оком зазирнути в той узлик, побачити, що там лишилося після останніх днів. Почав злегенька розгортати: трішки мрій, кольорових надій і планів, і той невідомий чарівний камінчик, що гріє і світить невидимкою на весь світ... Все залишилось, хоч і зімняте, загиджене. Знає він, що для інших все воно не цікаве і не дороге - сміття й ганчір'я, але йому воно безмірно дороге, і радість забриніла в душі, коли побачив, що все було на своєму місці...

Порозгортать би, порозправлять, але сповиває його лубок, і тремтять по всьому тілові залізні гарячі дроти...

Хай іншим часом.

І готується кинути весла й плинути за хвилями в темряву снів.

Але коло церкви, під мурованою стіною, сидить на моріжечку група із трьох солдатів, два з рушницями, один так.

І одразу починає пекти й торигати в грудях.

У третього лице біле, кам'яне, повертається швидко, як у машкарі. Очі, як випечені, чорні ями, а біле лице - не світить, а серед ясної днини сіє од себе морок. Сидить якось кумедно, як заводна лялька, грається стеблинками трави, паличками...

«Десь я його бачив, щось я про нього чув, про це юнацьке лице, кучеряве, з попелястим ніжним на щоках пухом?..»

Намагається зламати сон, пригадати, але все плутається в голові.

І вже, як за туманами, бачить, що прийшли під церкву якісь люди, щось сказали до блідого юнака, мов сіпнули за мотузочок: і лялька-юнак підскочив од землі і поплентавсь

кудись із людьми, безглуздо вихитуючись і вимахуючи, мов прив'язаними, руками.

«Заждіть! Стійте, ради бога! Стійте!! - Офіцерові здається, що кричить він голосно, але його не чують.- Стійте! Я щось знаю, я щось скажу! - Мороз і туга обгортає його. Здається, що він схопився і біжить за ними.- Люди! Люди! Спиніть їх! Стійте! А-а... рятуйте».

Лице у сонного міниться, кривиться то страхом, то мукою: він часто дихає і стогне хрипко і дико.

Його будили. Він лупав великими замутненими очима, сердито повертався на другий бік і на який час затихав. Але незабаром починав ізнову важко дихать, зливався потім і знову починав дико стогнати...

Не сон і не дійсність. Розбуджені, забуті спогади чогось давнього, страхітнього, що, немов отрута, немов старовинне прокляття, завжди дримає в душі... Одні з тих страшних, лютих примарів, що повторяються з найменшими дрібницями через роки і роки.

Іде кудись з понурими, мовчазними людьми. Не він сам іде - ідуть його ноги, ступаючи непомітно, як тінь... Люди ідуть байдужі, хмурі, спустивши додолу очі, не дивляться на нього, мов сердяться...

Але хтось із них кидає крадькома на нього погляд - гострий, зацікавлений і боязкий...

І все тіло наливається жагучим острахом підозріння.

Але що за диво: весело, привітно, як людина, спокійно осміхається до нього і дуб, і друга береза...

Все як було, так і є... нічого не одмінилось - і чого лякатись...

Але почув він, що, лишаючись позаду, вони переморгую-

ться, боязко-заклопотані й сумні.

І він щось пригадує, од чого піднімається волосся вгору і в холодних колючках німіє тіло.

«Куди ведуть мене? Куди ведуть?» - хоче він крикнути, але дубіє язик...

Напружується, кричить:

«Я не хочу! Не піду туди!.. Я...»

«Бла-жен муж, іже не іде на совіт нече-стивих...»

Глухо, як під землею, залунав суворий, архаїчний спів...

Зникає люта омана від того співу, як од могучого заклинання, вітром розлітається...

Радісно б'ється серце.

Ух... Це тільки сон...

* * *

Ой, ні, не сон!.. Знову туча страшного передчуття...

Той спів, то був сон - а тепер правда... А дерева, також радісні і свіжі, осміхаються, моргають: не бійся, нічого не бійся...

«Ідіть зо мною, не кидайте,- з таємною турботою прохає він дерева,- бо я боюсь... мені чогось страшно...»

Розважають його, як дитину:

«Чуєш сюрчання і тихий брязкіт - то по гущавинах співають пташки, веселі, безтурботні пташечки».

«О, я й не впізнав», - дивується він, як дитина.

«А той золотий їжак у небі - то сонце...»

«Сонце! Живеє сонечко-о, сміється!» - захоплюється він, як маленький, і сам хоче сміятись, але в грудях ніє велика, не дитяча туга, і він кидає навкруги тоскний погляд.

«А туди - не дивись! - сполохано оступають його дерева...- Не дивись у той бік! Одвернись!!» - кричать, уже спо-

лохані і стурбовані, стають в гурт, затуляють вітами.

Але очі його прикувалися, і ніяка сила не одхилить їх звідти: там хмурі люди копали яму, нашвидку викидаючи заступами свіжу чорну землю...

Все застигло в ньому куском ожеледі - кинувся кудись бігти.

Мовчазні люди, здавалося, байдужі до нього, зразу кинулись, впіймали його...

Кам'яні, страшні, холодні люди... Тепер вони скрізь такі, скрізь, у всьому світі.

Чітко хапається за стовбури дерев.

«Обороніть мене! Не пускайте!!» - кричить, благає до дерева.

Спокійно й сердито якась сила вириває дерево з його рук.

Хапається за друге, чіпляється, лізе уверх, як од зграї вовків, але рвуться на ньому поли одежі, тріщать рукава...

І відразу все пустилось і розвіялось...

«...Світе тихий святія слави безсмертного...»

Десь уже ближче загримів святий спів, несподіваний, радісний, переможний...

* * *

«Господне єсть спасеніє і на людях благословеніє твоє...»

Тричі пролунав тихий речитативний спів і зник, як сон...

Знову дійсність: ті ж ясні привітні дерева, ті ж хмурі кам'яні люди.

Виймають, згортають хустку.

«Що ж будуть робити? Що вони роблять?» - бурею налітає страх...

Сонце, дерево, трави - все стовпилось коло нього, розва-

жають, умовляють.

То в жмурки, тільки в жмурки будуть гуляти з тобою.

Хай і в жмурки - тільки ж чого ж так нудить на серці, чого піт струмками заливає лице...

Немов сама хустка зав'язує очі, швидко, уміло. Торкаються чийсь руки, хтось над лицем сопе, важко дише.

І зразу почув: сонце, трави, дерева в німому переполохові, не озираючись, шугнули тікати од нього, тікати далеко, навіки...

Став кричати, благати і почув не свій голос, голос якогось невідомого звіра:

«А-а-а... у-у...»

І од власних згуків обдає його гарячим жахом.

Здається, чиниться над ним якась тяжка операція, після якої він стане звіриною.

Од нетерпимого болю, немов про щось догадавшись, він вирвав з грудей свій дорогоцінний узлик - і зразу здався собі ясним, палаючим жарко металом.

Трохи шкода стало, що не довідався, який камінчик лежить там, на дні того узлика...

Але... певне, все таке ж ганчір'я, як і зверху...

Досить...

І викинув геть...

Тоді спокійно розв'язав собі очі і такий блідий, зів'ялий, набридлий стояв перед ним світ.

А люди - в шерсті, з переляканими очима малпи...

«Нині отпускаєши раба твого, владико...»

Заплакали тихо, лагідно за спиною люди, смутні, намучені, безпорадні...

Дивився, розбуджений, великими чорними очима, все ба-

чив і нічого не впізнавав.

Десь далеко-далеко за кам'яною горою погасла в темряві жарка кузня, а над нею горіла нерухома золота крапка. Навкруги темніли кам'яні будови, залізне дерево: на скелі різкими контурами визначався темний, бронзовий млин. З усіх боків розкриваються темні безодні, стрімкі прірви, яким немає ні початку, ні краю, тужлива, безпорадна самотина обгортає холодом: кружиться голова.

- Де я? Звідки і хто я? - в розпачу питає і почуває себе маленькою зблудлою дитиною над безлюдними безоднями. Слухає-дослухається, що це? Немов заграла поблизу чарівна музика, така рідна й мила, од якої радісно забилося в грудях: під боком заговорили люди, такі ж самотні на світі, такі безпорадні, як і він.

І разом помітив свій дорогий узлик, що лежить, викинутий, десь поруч, схопився за нього з радістю, з острахом і загорнув у груди. У далекій погаслій кузні ясно впізнав останній спалах рожевого заходу, і цілим вітром тихих радощів житейських подуло на нього звідтіль.

Радісно дослухається до слова розмови.

Тихий, лагідний голос розпитував когось у темряві, де подіти якісь чоботи та шинель...

Потім розповідав, що хтось стривожився, коли його ставили до стовпа, далі взявся за голову й заспокоївся. Простав, щоб очей йому не в'язали...

Далі знов питався, що робити з гаманцем, де лишилось після нього вісімнадцять копійок.

Голос бринів боязкою мрійною радістю тихого липневого вечора, й вплітався в нього тихий, безнадійний смуток неволі.

Мимоволі звернув очі у той бік, де під стіною церкви гра-

вся за дня стеблинами блідий юнак з попелястими кучерями - німо сиділи там одні тіні.

Зітхнув крадькома, легко й смутно.

Хтось одчинив церковні двері, й звідтіль зграєю птах виврались згуки церковних співів...

Посеред церкви перед іконою рясно горіли убогі свічі, немов рій розпалених скорботою очей: вони часто хлипали обпаленими віями і туманились димом чорних сліз. І, збившись у тісний гурт, радісно співали хвалу вимучені люди, заморені й сп'янені од святих казок, і палили для світу, для радощів свої свічі.

«Слава в вишних богу і на землі мир в чоловіціх благоволеніє...»

А свічки мовчки плакали перед іконою, схлипуючи сухим тріском, і скам'янів безпорадний, скорботний лик пречистої серед тих заплаканих огнів, як серед огняної, палаючої кропиви...

Тихо хитається перед очима в темному липовому гіллі образ юнака-вигнанця, з блідим лицем, довільно, ритмічно, гойдається, як у колисці,- вперед, назад...

Ще бринять, здається, на очах його сльози земного жалю, але тепер уже, гордий і безмежно вільний, він спокійно виряджається впливати в безбережні таємні темряви. Од його холодно-замріяних очей, таємних і привабних, то віє бархотинною тугою, то сипле іскрами потайного морозу в темну душу людини.

Скрізь навкруги - як на пожарині. Здається, увесь попіл, дим і угілля золотої денної пожежі осипався з високості на землю, завалив, засипав всі затінки, будови, поля і гаї, важким чорним інеєм осів на віти і листя. Самітно блимають на спаленій руїні огники в церкві, де зійшлися на сум по-

горільці - жебраки, убогі, заблуднені огники.

А вгорі, на чистому випаленому мармурі, високо-високо над ясною пожариною одсвічує далеке море ясних срібних огнів, хвилює таємною красою. Немов щетина срібних стріл і списів, погрожують вони над землею, сплітаючи непереможну перепону людським тліючим замірам, і під довічним ЇХ світлом, таємним і прекрасним, шипить і гасне яд людської ненависті і злоби.

ЧОРНІ МАКИ

(З польової книжки)

Сплять мої товариші, як мерці, стогнуть у сні - мучать їх мертвячі сни.

Встану в темряві і вигляну з своєї могили, помалу-малу, крадькома...

Тихо в палаці Чорної Мари, дрімають по темних вітах жахи, притаїлись...

Стиха, як злодій, запалю мій смуток синій, гарячий, оживлю на ньому серце, засвічу мисль.

І буду думать, і буду писать, писать моє дрібне писання, і буде горіть в могилі живий огонь, поки заспівають півні.

Такого отруйного нуду ніколи не зазнав я, як тої пам'яткової травневої ночі. Тільки упали на землю ночні тіні, у мені пробудилась якась незвичайна тривога - якесь передчуття...

Казали, що тепер весна, що в саду коло зруйнованої мизи [25] чули солов'я, і я виліз із своєї нори. Було тихо, і було

---

[25] - Мизос - розташована за містом садиба з сільськогоспода-

видно, хоч листи читай.

Примостившись під землянкою, почав я викликати свої найяскравіші спогади, рідні обличчя, тихі знакомі села, зелені, смутні, овіяні теплом і негодою. Але чого так нудно стало одразу, так тоскно? Очі з несвідомою тривогою все тягнуться туди, де між лісовими квітками сумом чорніє якась нова квітка. Здавалось, що там розцвіла вона, незвичайна, жива, гаряча, куриться чорним сумом, здаля коле жахливими голками і труїть світ. Моторошно стає і неспокоїно на душі, мимоволі схоплююсь і поспішаю до неї.

Ах, це ж чорні маки; ті сумні й жахливі квітки, що розцвітають коло палаців Чорної Мари, що після огняного дощу виростають тут, як гриби.

На стеблах бур'яну чорніє під місяцем, потьмарена срібним промінням, кривава марля, як червона квітка, спалена на попіл блискавкою, і одсвічує містичним огнем. І полиняли мої яскраві спогади, як давній, залежаний, цвілий крам. Нудьга і сум чорним рядом огортає душу. Дивлюсь навкруги: тоскна сутінь Чорної Мари стоїть в повітрі, та жахлива тінь, що курявою завжди висить над нами.

Чи робиш що, чи думаєш, навіть коли спиш - все лежить вона, все давить тягарем душу: ось тут десь недалеко невидимкою стежить за тобою страшна сусіда. Кожну мить можуть спинитись на тобі її кам'яні очі, перед якими людина брязне на землю бездиханною грудкою глини; кожную хвилину може над головою несподівано тріснути повітря, і в чорному димі заблищать її огняні, смертельні зуби...

І всі дні наші потьмарені, ночі посумлені, кволі, надії, в'ялі радощі... і очі посліплені, і думки погашені...

Без думок, без бажань пішов нікати поміж деревами, як

рськими будівлями.

по мертвому царстві. І скрізь нудьга, нудьга, як печія. Тіні од листя й од квітів манячать під ногами, як холодні гади, що виповзли грітись на місячне проміння; мимоволі, гидливо переступаєш їх, щоб не роздавить.

По фронту тихо. Раз по раз хрипко хававкають ракетниці; лупотять і шиплять хижі світляки-птиці, перелітають, крадучись, од таємного сусіда і шпигунським оком зажежливо розглядають задвірки. Далі сідають між кущами, тріпотять світлячими холодними крилами і поринають у землю, як у нору.

Немає простору думкам; куди не кинуться, натикаються на мури...

Заирнув в окопи: сухі, чистенькі, навіть прибрані зів'ялими квітками довгі ями; у бойниці, як у могильні віконця, просвічує небо, зверху понад окопами стримлять іноді дитячі млинки з очерету. Здається, що оселились тут мерці; повірили, що більш ніколи не бачить їм ясного сонця, й почали придивлятись до своїх могильних стін - таких сумних, таких немилих...

Почали придивлятись, почали їх боязко квітчати, почали розважати свою могильну нудьгу тихими, кволими дитячими забавками...

І хвиля гарячого нуду, як парою, гонить звідтіль... Не знаю, куди пішов би, де подів би ся. Хотілось щось скинути з себе, розірвати якусь намітку, за якою почувались і радість, і краса, але вона міцна, як мури.

І я шепочу в смертельній тузі: мені нічого не треба в цьому широкому світі, хай тільки світять мені, поки не склепились навіки мої очі, хай світять, говорять до мене небесні огні, хай цвітками дише на мене земля, хай голубить мене, хай смутить мене своєю тихою журбою блакитне не-

бо, і більш мені не треба нічого - ні ласки, ні привіту.

Білим сліпнем, мертвим, тухлим оком без змісту, без таємного смутку мулить очі місяць. І вся ніч з квітками, з кущами, і з соснами, і ялинами здається зів'ялою, мертвою декорацією.

Голим кістяком одсвічує між бур'янами недавно обтесаний сосновий хрест на свіжій могилі, та димлять сумом чорні маки, надихають тоскним трунком німу ніч.

Стало здаватись, що все на світі холоне й кам'яніє, і кам'яний жах проймає мозок і кістки. Почуваю: щось обмерло, щось усохло в мені, окам'яніла якась частина моєї душі.

Що це? Божевілля?!

Холодний піт струмками покотився по лиці. Шелеснув з розмаху кущами - засвистіли, як сухий деркач, і обірвались в грізній тиші.

Упав на траву і став механічно повторяти своє заклинання, свою молитву, витворену в хвилину чорної нудьги і смертної туги: все минеться, минеться, минеться...

Засяє сонце, оживуть радощі, зацвітуть квітки... сині, рожеві, білі, білі, білі...

* * *

Мигнула, як блискавка, думка: «Чого така тиша? Чого нікого не бачив в окопах, чому не видно вже ракет?» Стукнуло в грудях: «Тут щось не так, щось там зчинилося, щось має трапиться!..» - і чогось вільніше зітхнулось.

Схопився і побіг в окопи.

Не видно дозорців на пунктах.

«Так, щось трапилось», - подумав; одлягло од серця. Тільки тремтять ноги.

Насилу наглядів одного - стоїть не в окопах, стовпом сто-

їть на бруствері, уп'явшись кудись очима.

- Що там зчинилося? - з тривогою питаю його. Вартовий не зразу, з жалем одірвав прикований до чогось погляд і повернув до мене таємниче, радісне лице.

- Ідуть... мириться ідуть!..- тихо й довірливо повідав він мені, заблищавши в тіні гарячими очима, і знову швидко повернувся.

- Та де ж, де? - нетерпляче сіпаю його за полу.

- Ось уже, ось, на галявині,- показав він рукою. Спершу я нічого не помітив на знакомитій галявині, тільки здавалося, ніби там занадто багато вже кущів росте. Але тіні од них чогось дуже чіткі й одноманітні.

Приглядаюсь пильніше - і в грудях похололо; вся рота стояла непорушно, як заворожена, за колючою загородою.

Навпроти їх, коло ворожих загород, товпився великий гурт таких же тіней.

Не пригадаю тепер, як вискочив із окопів, як опинився між людьми своєї роти. Пам'ятаю тільки, що я там нікого не сполохав, не здивував - на мене всі дивились тими ж ясними, дружніми очима, як і один на одного.

- Ідуть! - пішов по людях шелест і відразу обірвався. З чужого гурту випливали дві тіні й, стрибаючи по траві вперед і назад, посувались до нас. Раптом в руках одного замаяло щось біле-біле, як сніг, як цвіт черемшини, й засяяло таємним, хвилюючим світлом під нічними тінями.

Всіх немов вітром огняним опалило.

- Ай!..- вирвалось в усіх коротке, як мить, і тихе, як зітхання, і всі зааніміли. Ясніли лиця, як перед сходом сонця. І стало видно: стоять люди обірвані, змарнілі, брудні.

На зчорнілих лицах, заснованих синім промінням, мов білою китайкою, темніли, як у мерців, глибоко запалі очі.

І в тих чорних ямах засвітилися несподівано бриліанти. Стояли вони, склавши руки на грудях, мов перед дверима давно оплаканого, забутого, загубленого раю, і на білих брудних обличчях легкими тінями малювалась глибока, невимовна скорбота...

Тіні наближались і махали рукою, викликаючи посланців із зачарованого гурту...

Обсмикавши на собі шинель, мов збираючись до церкви, вперед вийшов бородатий фельдфебель з хрестами й з медалями на грудях і рішуче пішов назустріч.

Під наметом кучерявої ялини, що росла посередині галявини, тіні зійшлися і змішались, всі ясно почули тихий, як шепіт, звичайний голос людини:

- Здрастуй, рус!

Радісно затремтіло в грудях: так оце він такий, ворог!..

Так хвилювало в грудях колись в дитячі часи, коли, бувало, в переодягненій марі, що лякає незнайомою страхітньою машкарою, по голосу впізнаєш свого ж рідного брата.

Засяяли на промінні простоволосі русі голови, й вороги сплелися в обіймах.

Мить тремтіли всі, як в пропасниці: це ж давній закон ламається, це ж чиниться чорна зрада, прокляттям запечатана, огнем і залізом заказана!

Але тут же маяла біла правда, а за нею з темряви віків прилинув невиразний Привид...

- Я з вами, маловіри! - забриніло у кожного в душі.

І рвонули якісь кайдани, кинули до ніг.

- Ура-а-а! - вирвався пекучий радісний крик.

- Віват! - гострим огнем оддалося по той бік.

Гордо й побідно маяла біла короков: яснозоряний янгол

злетів сюди, в мертво пустиню, і пізньої ночі сурмив у срібні сурми - вставайте, мертві, воскресла правда, воскресла радість...

І мерці оживали: засяяли їх очі, розкувалася мова і залунав в скам'янілому царстві радісний, вільний гомін людського життя. І кругом діялось диво: чорна сутінь, де висів жах, як од світу блискавки, шугнула кудись за обрії і щезла без сліду, і ніч оджила, мов окропили її живою водою. Ожив місяць, оздоровів, ожили дерева, кущі, тіні. Видно кожний листочок, кожну тінь тоненької билини. Під тканкою із ночної тіні й срібного проміння, як на дні прозорої води, бринять потьмарені кольорові головки польових квіток; під ними баговинням поплутались їх тіні, і, здається, на старому, сумному кладовищі, на потрухлих, поламаних хрестах виріс живий, свіжий квітник. Запахло деревієм, буркунами... З-під мертвого покривала вийшла красуня ніч, ніч-травнівка, в шовках, в дорогих каміннях, в срібних мереживах, ніч-лікарка, шептуха з пахощами, з любощами, з купільними травами, з цілющими зіллями.

Здається, було для очей помітно, як рухається вона в своїй невідомій подорожі, невідомо звідки й куди. Поволі-поволі гонить невидимкою хвилею місяць по блакиті, і вся блакить, як безмежна вода, сунеться. Внизу на тінях, як на човнах, плинуть скрізь дерева й кущі; хтось міцно й напружено керує човнами й впливає з кущами на світ. І така привабна ця таємна подорож, і повна радощів, химерних снів і обмар, що бажається без кінця плисти цю чарівну плинь, плисти, й самому горіти іскрою, і не гаснути.

А прапор під ялиною сяє, як полум'я, білим, тихим і радісним світом, віє білими чарами, як животворчими пахощами. І світ став широкий-широкий і вільний-вільний, і сті-

льки радощів, надій, пісень, стільки дум і мрій зразу заворушилось у ньому, що захлинались груди. Зростав гомін радісний, сміливий, повільний, як у ярмарку.

Обидва табори перемовлялись, перегукувались і тягнулись все ближче й ближче туди, де під ялиною посланці вели тиху, таємничу нараду.

Радість п'янила душу, і хотілось кричати, плакати, обніматись, хотілось співати так, щоб лунав голос далеко, далеко... Перед очима сплила вже домівка, і радо осміхаються близькі і рідні, тут уже рядом. Всі сміялись без нагоди, як діти.

І вже здавалось, що той кам'яний жах, та отруйна тінь Чорної Мари безслідно зникла, як нічне навождіння, і більш ніколи, ніколи не вернеться назад...

Несподівано важко задвигтіло повітря, зашкварчали кущі, люто задзижчали рої ос...

«А кя-кя-кя!..» - металевим горохом далеко навкруги розкотився холодний одворотний регіт... Тут, здавалось, за спиною підкралось темне страхіття - застукало...

Кожного рвонуло за серце, покривились болісно обличчя, посипались тихі прокльони:

- О, щоб тобі провалиться, проклятому виродкові, недолюдку!..

Над чужим натовпом немов ударив кам'яний град - всі кинулися врозтіч. Велетенським чорним крилом майнула над фронтом грізна тінь, і затремтів білий прапор під ялиною, як полум'я свічки на вітрі.

- Хто звелів одкривать огонь! Хто смів! Арестовать кулетчика! - залунали гнівні вигуки.

- Дурні! Сволочі! - обурено кричали з чужих окопів.

- Стій, братці! Ми ще поборемося з ними! - кричали наші.

Скільки душ швидко побігли в окопи, і кулемет, що був знову заскреготів, замовк, як здушений за горло.

- Виходьте, товариші! Не будуть більше стрілять! - радісно закричали солдати.

І чорна тінь знову розіходилась, як хмара од вітру, і знову полум'ям загорівся білий прапор; як пожежа, шугнуло світом, радістю, життям. Здавалось, білі чари змагались з чорною тінню, що з усіх кінців насувала ряднами, щоб погасить і не дати загорітись пожежею тому білому чудодійному світові.

Краячи повітря, як бляху, поспішаючись один за одним, над головою злісно прошуміла черідка снарядів. Німо спалахнули над чужими окопами, окутані чорним димом, криваві стовпи в повітрі. Момент - моторошна тиша...

І несамовито, на десятки верстов, застогнав сонний велетень ліс, немов почувши в грудях застромлений гострий ніж: «Ой! Ой!.. Ой!..»

Тріснуло в повітрі коло ялини. Кривавий велетенський ліхтар затремтів коло дерева - і німо дерево крикнуло на увесь ліс диким живим голосом, і з довгим зітханням, спускаючи дух, поволі звалилось додолу трупом.

- Рвіть проводи до батареї!

- Скажіть, щоб спинили огонь!

- Стій, товариші!..- Голоси лунали схвильовані, лихорадкові, як на пожежі. Повертались туди, звідки летіли снаряди, насварялись мовчки кулаками, і в очах палав такий огонь ненависті, на якому, здавалось, згорять на вугіль, на попіл ті вороги, що здавна, як болячка, сидять десь за спиною. В тривожному гомоні - безпорадна тоска і мука.- Товариші! То...

«Трах-тах-тах...- рій смертельних жал з ворожого боку за-

шумів між людьми.- Гур-гур!.. Гур!»

Ударились об землю огняні шуліки, рвуть пазурями землю, розкидають людей, як тріски, як пір'я.

Згасли очі, мов ударило на всіх сліпотою, зблідли обличчя, скам'яніли. Тихо стало, як під час грози. Умер місяць, мов зів'яв, скам'яніли дерева, погас світ. Чорним ураганом закрутила страшна мара, змітаючи все живе. Чути тільки, як судорожно швидко, оддаючись моторошною луною в грізній тиші, тупотять сотні здерев'янілих ніг та свистить повітря, як хвилі по стиглому жити... Здається, підсвистує за спиною сам огняний жар і гонить із галявини отару скам'янілих тіней. Все густіше й ближче рвуться із землі огняні стовпи, грім і шелест не змовкає в повітрі; роями жуків скрізь гудуть черепки й скалки, і ліс повний хруску й чавкання, мов туди увійшла череда.

Раптом в натовпі, що потоком ринув з галявини, то на одному, то на другому почали розцвітати на людях червоні квітки, попалені чорні маки - на грудях, на ногах, на плечах...

І повіяло зразу холодом і мороком темних мурів-будинків. В голові тихо кружиться, туманіє. І перед очима - невідоме, чуже місце, зводи якогось сумного храму, які бачиш тільки в снах; і в ньому закурилися, як сумні кадильниці, чорні квітки.

Люди з чорними маками спинялись, блідли, мов чаділи од духу тих квіток, і чудним огнем світилися їм очі; хитали головами і заспівували повільними голосами щось урочисто моторошне:

- А-а-а!.. О-о-о!..

- Братики, рідні... допоможіть... о боже мій, убили...

Але змісту слів ніхто не розумів, і стукалися вони об на-

ше серце, як об дерево.

Присідали й лазили на колінах, на животах, визбируючи щось при місяці під сумний релігійний спів.

Деякі спотикались і падали мовчки, без крику; жах і ненависть спливали з їх лиця, ставали такі тихі, покірні: «Все лишаю вам, все прощаю, все забуваю...»

І під синім промінням, мов од чар, швидко, як на огні, блідли, костяніли й витягались глиняними статуями з скляними очима.

Дихала ще життям вся одежа, але з неї визирав один невиразний спомин, стара, полиняла фотографія, викинута на смітник.

І змело, як сухе листя, чорною мітлою омертвілі тіні людей у ями, в могили. На одну хвилину розбудила могутнім подихом весняна ніч могильний їх сон, засвітила їх сліпі очі, на мить обвіяла золотими чарами життя, і знову закрилось усе темною завісою.

* * *

Пливуть, пливуть по глибоких ровах полотнища мари, як човни по воді, видніються на них білі задумані обличчя; на грудях, на чолах, на руках біліють пов'язки, а на пов'язках пришпилені, як у заручених, червоні, попалені квітки.

Пливуть і пливуть довгою низкою, і немає їм краю, і мають чорні маки - одні од других буйніші, одні од других чорніші.

І тьмариться світ од них, і темніє в очах.

Величний храм гаснув і блід в синій мертвлячій імлі; полиняли, як ганчірки, його блакитні, темно-зелені шовки, постиралось і почорніло срібло на узорах, гілля і квітки зі-

в'яли... І лежать розкидані, на шматки побиті, повергнуті в порох його божественні статуї; ті найдивніші із усіх див на світі, в очах яких найдорожчими каміннями горіла жива думка.

Синіє в синьому промінні на галявині, як на смітнику, манекен без голови; розкидані по бур'янах поодбивані руки й ноги, глиняний бюст одсвічує скляними очима.

І не кричить ніхто, на порятунок не голосить: ні голосів гніву, ні гуків обурення...

Тиша страшна, моторошна, в якій оддаються задавлені крики, затоптана гордість, погашена совість. Свіже злочинство дише і німо святкує перемогу.

І тільки на руїнах спустошеного храму, серед огидженої краси його й осміяних святощів, серед німої пустині живими запалали мовчазні чорні маки - сумні священні квітки.

Горять і блищать, як огонь гнівних фанатичних очей: «Кари! Кари!..»

«Гур-гур...» - гримить в опустілому храмі самотній переможний вистріл важкої гармати.

Сонні бори - темні полчища чорних стягів - шиплять і шумлять тисячами сполоханих гадів.

І німіють.

Гострішає тиша, густішає жахлива тінь.

А над чорними квітками немов дихнуло свіжим вітром - спалахнули з новою силою, заяскрились, і чорнішають, і горять, і шелешуть сталевим, мстивим огнем...

ОТРУЙНА КВІТКА

(Сторінка із життя одного полку)

Полк виходив уже за околиці, коли по церквах великого міста загули досвітні великодні дзвони. Колони за колонами ішли мовчки, і тільки було чути, як бриніли казанки та ляскали й полоскалися в болоті тисячі ніг. В сутінках хмарного досвітку сірі, невиспані обличчя солдатів визирали неживим камінням; здавалось, з города рушила велика процесія німих кам'яних фігур...

Негадано розбиті були сподіванки на святковий спочивок у теплих кімнатах гарного й культурного міста. Ще не встигли загоїтись виразки на ногах у солдат, не висхли як слід їх онучі, як увечері перед самим святом було оповіщено полку - збиратись у поход далі.

- Через що? Як? Куди? - скрізь по ротах і командах пішов обурений гомін.- Цього бути не може! Адже обіщали три дні спочивку! Це щось не так - треба розпитатись.

Та розпитуватись було ніколи. З півночі заграли сурми і, погасивши огонь протесту, що полум'ям виривався з грудей, поставили в колони, рушили.

Сіяв дрібний вогкий сніжок, білою наміткою оплітав геть-геть кругом зелене поле; тільки шлях, широкий та грязький, без краю мрів перед очима чорною рікою, в глибині якого без сліду танув весняний кволий сніг.

Понивало стиха в грудях, було без міри жаль чогось - чи на тих людей, що залишились за спиною в розкішних чистих будинках зустрічати свято, чи жаль змарнованих в походах і боях років, свят, весняних днів, взагалі чогось жаль.

А як тільки лишився город геть-геть за спиною, як тільки зовсім затихли далекі дзвони,- святкові згадки розвіялись у полі, прийшов звичайний будень. Забулося все - і люди, й городи, і свята, навіть вийшло з голови, який сьогодні день. День як день, хмурий, непогожий, яких багато проминуло вже в поході і невідомо скільки стояло ще напереді. Сонливі походні думи та мрії, невиразні і мінливі, як у небі хмари, потягнулися в голові довгою нудотною чередою.

Ідуть та ідуть по боках широкого шляху, плинуть потоками сірої води, рівно й одноманітно: у голові кружиться, і в очах рябіє... Далі і далі.

Було загомніли, потім замовкли знову. Погнули спини, важко дихають, мов пливуть довгу плинь. Стане на шляху, глибоко в болоті, перекидає рушницю з плеча на плече, підтягне мішок вище на спині, не розгинаючись підведе вгору голову, кілька разів дихне глибоко-глибоко і знову - голову в плечі, напружить шию, мов витягаючи з болота кладь, пливе далі. Скрізь по шляху - немає місця сухого. На привалах деякі валились прямо в грязь, деякі спинялись коло шляхових верб, упершись головою в стовбур, а більшість гуртом, як вівці, становились на шляху, все глибше грузнучи в болоті, з рушницею за спиною і з піднятими полами шинелів у руках. Постоять, оддишуть - та й знову тяжко рушають далі. В рядах густо почали волочитись устілки за чобітьми, видно мотузками позв'язувані передки; а дехто човгає вже зовсім без чобіт, обмотавши щільно ноги онучами. Вже з другого привалу почали розгублюватися люди; дедалі все більше й більше. Попід вербами і так понад шляхом скрізь густо падають вони снопами, деякі перезуваються, перев'язують виразки, інші сидять нерухо-

мо - бліді й мовчазні, як статуї; суворо стискають губи, смутно закривають очі, глибоко запалі, немов їм обридло дивитись на світ. Мовчки проходять мимо них офіцери, забрюхані по пояс, бліді, очі сонні, лице густо покроплене болотом.

Сніг перестав, посіявся дрібний імлистий дощ, потім знову пухкий лапатий сніг.

Пливуть помалу-малу, мов тягнуть якісь велетенські сіті.

Надвечір скупно осміхнулось сонце.

Стелеться чорний шлях на гору - довгу та високу, що шпиля її не видно.

«Гей, хлопці, підтягнися - тридцять верствіст осталося позаду - швидко спочивок!»

На хвилину колони спинились під горою; солдати тісніше підв'язали пояси, передихнули, ордою розсипались по схилу гори. Всіх відразу зігнуло, мов бурею лози, і якась сила, як сухий лист вітер, погнала всю орду вгору...

Ген-ген видніється шпиль, а на шпилі, мов маківка, червоніє якась квітка.

Чим ближче до неї - все вона росте, стає більша й більша, сяє вже, як калина.

В передніх рядах один спинився, підняв голову:

- Христос воскрес, баришня!

- Воістину воскрес! - задзвенів згори привітний жар-товливий голос.

- А чи далеко ще до міста?

- Близько - не більше верствіст чотири! - охоче й швидко одповіла дівчина.

Стоїть, як справдішня квітка, - рожева, черноока, на голові хитро вив'язана шовкова хустина, на ногах - нові чере-

вички; сяє в святковому вбранні.

- Похристосуйся, баришня, з солдатиком!

- Не маю з чим - писанки дома забула! - кокетує дівчина.

- Нічого, ми й без писанки! - Солдатик, порівнявшись з дівчиною, спинився, торгується.

- Ану швидше там, та й другому давай місце! - підбадьорює його хтось за спиною.

Спинившись на півслові, обхопив за шию вільною рукою дівчину й тричі поцілував дзвінко й щиро. Крутнув головою, осміхнувся.

- Ех! - пішов.

- Христос воскрес, чорнобрива! - вирівнявся перед нею другий.

- Еге! Вас багато буде таких,- грає очима красуня і одступає.

- Тільки зо мною!

- І зо мною! І зо мною! - підходили солдати. Дівчина весело регоче, й в блискучих її очах світить легенький жаль, що не можна усіх похристосувати.

- З усіми як цілуватись, то й до вечора не перецілуєш!

Глянула вниз, звідки сунули вже не поодинокі, а цілими гуртами. Глянула і замовкла. Очі широко відкрились, як у дитини, осуровіли, стали здивовані й пильні: здавалось, всі солдати понадівали білі брудні машкари на обличчя. Один, два, три... всі - на якого не глянь. Де старіший, де молодший - не можна було розпізнати: у всіх по виду - патьоками грязь, всі задрипані, обірвані, брудні.

Немов вітер сипнув піском дівчині у вічі - вона швидко закрилась рукавом і затремтіла од плачу.

- От тобі й раз! Чого це вона? - не зразу догадалися солдати.

- Чого це ти, чорноброва, плачеш?

- Глянь-глянь! - спинився коло неї хлопчик останнього набору.- Такі милі, такі малюсенькі черевички, а воно ще й плаче? - Одхиляє її руку од очей.

Крізь біль і сльози у неї виринув в очах на мить знову кришталевий сміх, та глянувши на близько схилене до неї безвусе змарніле лице з глибокими, сумовитими очима, брудне й нещадно вітрами запалене, вона рішуче мотнула головою, вирвала руку й зайшлася невтриманим плачем.

Мимо неї проходили все нові й нові валки не людей - якихось потвор з людськими очима.

Ішли, кульгаючи на ноги, задихані, забрьюхані.

Підходили із заплющеними очима, із відкритими, згагою опеченими губами.

- Ой води... водиці, красуня, а то умру!

Простягає руку.

- Дай, баришня, білу ручку, а то не дійду.

- Сестриця...

Босі, з підкоченими штанами, з чорними ногами, волокли рушниці за багнет по землі, хитали немов прив'язаними головами.

Дівчина, стояла на шпилі як укопана, пропускала перед себе сумний парад.

Без осмішки, без тіні кокетування, розкривши некрасиво губи, раз по раз сякаючись у хусточку, з набряклими, червоними од сліз очима, вона тремтіла й хиталась од жалю і сліз.

Притихли ряди, мовчки, як перед командиром, проходили мимо дівчини, ніби почувуючи перед нею якусь провину.

А далі за нею вставав гострий, пекучий гомін. Сльози ді-

вчини падали на серце, як на вапну, випирали з нього пал і дим і скажено рвали груди. Червоніли вуха, блищали очі, немов у потруєних блекотою.

- Кому це було треба, нащо погнали нас з города? - вири-
валися голоси.- Через два дні будуть вільні вагони, і нас
могли скоріше ними одвезти на місце.

- Нас не жаліють, хоч би чобіт пожаліли, поки тих триста
верств увійдем - ні одного в полку чобота не буде цілого!

- Як же: солдат нужі напустить, солдат в хаті чобітьми
наслідить - випровадить його з города на свята!

- То так воно й є: у нас офіцери говорили, що нас город
випровадив, щоб на свята мороки з нами не мати. Нас ма-
ли вирядити через три дні, та й не пішими, а машиною!

- Святами з візитою їм треба їздити, а не з солдатом кло-
потаться!

- То в театри, то на бали! - підшпигували один одного, як
голками.

- От тобі й герої! Оце так пригостили, що два роки людей
не бачили!

А тут - знову новина.

Із невеликого міста, де мали ночувати, вернулись квар-
тир'єри стурбовані, з винуватими, заклопотаними очима:
город не дає на ніч у себе квартир. Десь верств п'ять за го-
родом стоять якісь бараки - туди справляють!

Стихло на мить між солдатами.

Звістка полетіла по колонах, як запалений віхоть на су-
хий, добре вигрітий хворост...

* * *

Увечері, скоро увійшли туди солдати, город заторохтів
од стрільби.

З города тікали перелякані люди й розказували усім по дорозі, що там збунтувався полк: розбивають, грабують, п'янствують. Далеко, на десятки верствів навкруги, видно було зарево пожежі. Город палав на півнеба, ішов димом, димом густим і чорним, як чорна людська кривда та глум.

- Що то буде? Суд, розформування полку, кайдани й розстріли?..

Город далеко лишився позаду, обурений, збентежений, посилаючи услід полку гарячу ненависть, прокльони й погрози.

Стояло на годині, світило сонце, помалу продував запашний степовий вітрець, і офіцери, й солдати йшли пригнічені й смутні.

Не каяття й не свідомість провини давили душу, ні! Город як був, так і лишився в пам'ятку лютим їх ворогом, серце їх, як і перше, клекотіло од гніву й ненависті до тих випещених, ситих і здорових хижаків, що, прикрившись мирною шкурою скаржливої й плаксивої обивательщини, по якомусь праву гонили од життя зморених і знівечених, як од столу зголоднілу приبلуду собаку.

Було невимовно жаль тії смутної й гіркої слави полка, добутої кров'ю й стражданнями, того страдницького вінка, який тільки й був в найтяжчі часи єдиною нагородою і втіхою знедоленим вигнанцям, слави і честі, на яку тепер падала чорна пляма.

Швидко поспішав полк все далі й далі, але ще швидше летіли з города нерадісні чутки й вісті: переказували, що на командира полку вже наділи кайдани, що заочно одбувається суд, що на провинний полк чекає десь спереду дивізія, яка має арештувати його і виконати присуд.

Проте днів через п'ять на одному із привалів полк наздогнав залишений в городі командир; був він змарнілий, як земля, не голений і не стрижений, і в глибоко запалих очах у нього стояв тихий смутний спокій. Його зразу оточили тісним колом змучені думками й догадками офіцери й солдати, обступили з жагуче-цікавими очима.

- Перш за все, панове,- звернувся він до них,- раджу вам викинути з голови все зайве й покликати на серця свої мир і спокій; тепер нам треба мати свіжу голову і чисте серце, бо поки збереться на нас людський суд, нас буде судити суд божий. Перед нами загорілись жорстокі бої, і командир корпусу, зважаючи на славну історію нашого полку, дає нам перед судом останню честь - посилає нас на зміну нашому бойовому товаришу, вже доблесно загинувшому там в лютому бою Н-ському полку. Завтра надвечір ми підемо в бій.

Шелест тихий і ніжний пішов у гурті, засяяли очі, почулись полегшені зітхання, мов з плечей скинуто було тягар. Подуло новим вітром по полку, і новий огонь засвітився в очах. Жалі, образа, ненависть, непривітні города, жорстокі люди - все погасло, здалося зразу неважним, нецікавим перед тим великим і смутним, що чекало на полк.

Смуток незлобивий, чистий, як степове небо, загорівся в усіх у грудях ясним, жарким полум'ям і ще дужче роздував його бархотинний запашний вітрець, тихо подуваючи на запалені обличчя; ніби наміткою зав'язував їм хтось світ, і, здавалось, вже не бачили очима ні синього неба, ні ясного сонця, ні зелено-мрійних степових далів, і тільки серцем одчували їх привіт і ласку.

Легко становились в ряди, мов сп'янілі од смутку, рушали далі, геть забувши про біль і втому.

«Траам-та, трам-та, тру-ру-ру-ра-рам!..» - несподівано ударила в безлюдні далі, у синє небо могучими згуками походного маршу дзвінка, ридаюча мідь. Здригнулись колони, вдавалось, згуки виривались із їх грудей, ряди вітром вирівнялись під шнур, підняли голови - всі, як одна нога, разом ударили в землю і швидко зрослися в один суцільний організм, в один живий ланцюг, який рівно поплинув між зелених берегів, самітний і одірваний, кудись в невідому далину чужих степів.

Стогнала земля під ритмічними ударами тисячоногого велетня, влад бриніло безліч казанків.

Металевим криком рвали повітря мідні труби, далеко в безлюдних просторах розкидали тужними згуками, гарячою тоскою німого могучого звіра, що почув на себе рани і смерть.

ПЕТРУНЯ

Іржаві темні ґрати неохоче впустили в камеру барвисті вилиски вечірнього погасання, нетерпляче дожидаючи, щоб якнайшвидше пішли звідціля ці непрохані тендітні гості.

Останній на стіні променистий жмутик довго лазив, як райдужний метіль, далі почав швидко тьмаритись, припав, як перегоріла углина, попелом і непомітно згас.

Хтось зі зла шарпонував, здавалося, темну завісу, ніби зачинив двері за нелюбими гостями,- і між стінами заворушилась нудьга. Аж ось несподівано у небі над ґратами ясною свічею стала зірка, і в камеру труснуло трохи дрібного темно-синявого пилу. Через незастеклене вікно в ґратах ринув холодком весняний подих, дмухнув цвітом... Маленьке

змагання - і нудні примари як здиміли.

Все заворушилось, що було в камері живеє. Підводилися з своїх ліжок в'язні і мовчки затинялися од стіни до другої.

Здавалося, в темну камеру наплинуло багато весняної неспокійної води, водою попідіймало із заглибин якесь кордуб'є [26] і почало кружити ним по камері.

Давненько вже прослухали вони це Петрунине оповідання, проте і досі ніхто не промовив і слова. Були тихі, задумані.

Сам Петруня сидів коло стіни, схилившись на руку. Од зворушених спогадів ще палахкотіли в його уші і сяяли очі... Він знову передумував те оповідання вже для самого себе.

Петруня - юнак із виїстими очима, великими, карими. Справжнє його імення - інше. Петрунею прозвали його вже в тюрмі, прозвали за ті його довгі кучері, що їх він не хотів стригти наперекір тюремному наказові, за його мрійливу вдачу, а найбільше за його долю, що скидалася на долю того панського наймита-красеня Петруні, що його оспівано в народних піснях.

Петруню водили сьогодні на суд, і сьогодні він уперше після довгих місяців сумної тюрми знову побачив вирування вільного в городі життя, побачив весняне сонце, безмежне небо, і, хоч суд вирік йому дванадцять років каторги, він все ж не міг заглушити в собі пробуджені весною радісні струни. На щоці у себе він і досі одчував, як чийсь поцілунок, доторкання листочків з того клена, що мимо його проводили Петруню із суду назад до тюрми.

У йому бродили увесь час весняні настрої, химерні мрії, і сьогоднішній суд здавався за дрібницю поруч із цією могу-

---

[26] - Кордуб'є - кривий, сучкуватий стовбур.

чою радістю, що разом з весною прилинула на землю.

Товариші прохали його, щоб він розповів їм про всі ті в його житті події, що завели його вкінці до тюрми. Йому хотілося говорити, проте він довго одмагався.

Коли ж в отемнілій камері пішов свіжий дух од весняного цвіту і на брудній тюремній стіні замість вилущених в штукатурці прогалин і всяких інших плям почали маритися дивовижні гаї та сади, Петруня покинув мляве рахування, скільки буде йому років тоді, коли одбуде він кару, і з сумних тюремних стін стиха вимандрував у чарівне море крилящих спогадів, забравши з собою всіх товаришів-в'язнів...

Снують тіні по камері, як рибини в акваріумі. Все ясніше виблискують думні їхні очі, як жарини, що їх продимало вітром.

Тихий кайдановий брязкот змовк коло Петруні і до його схиляється висхле з тонкими та довгими козацькими усами лице отамана неволі, каторжника Кошового.

Кошовий легенько обгорнув Петрушо за стан і по-старечому, з жалощами декламував:

Узяли Петруню за білії боки
Та й кинули Петруню
У Дунай глибокий...

- Ех, Петруню, Петруню! - похитав він головою, далі додав, смутно жартуючи: - Де ж це, Петруню, твої коні крилатії, де твої зілля чарівнії та твої літуни-килими?..

Петруня тільки схилив низько голову... То було в ясний гарячий день...

* * *

По один бік глибокого темного шляху білокорі берези в розпущених зелених косах, по другий між стовбурами рябіють червоні, сині, білозорові квітки...

Біла корова потонула глибоко в траві, пасеться...

По другий бік під зелениною - високий гостроверхий штахет і похмура, зеленим мальована брама. Там за брамою ховаються під тополями старовинні князівські будинки... Вгорі над усім - синьо-мурове небо з гарячою золотою у йому ватрою - вліточним сонцем.

В холодку під брамою, як дві квітки,- двоє дітей: у білому з торбинкою за плечима - пастушок з батіжком і в блакитному з золотою куценькою косою на голові - дівчинка-панна. Він, засмажений, як жук, скидається на мусяжеву статую, панна - з білим прозорим лицем видається на зеленому тлі за куклу з живими очима. Очі в неї горять од цікавості, як не займаються, і сама вона не встоїть на місці...

Дивний, невиданий цей запилений хлопчик, син Федотарибалки, що його хата на курячій ніжці стоїть над водою в балці. Босі ноги у хлопчика поколоні, штанці полатані, і в торбинці житній хліб, проте, так тільки здається, що він такий собі пастушок, а справді - він великий чарівник-ворожбит. Йому відомі всякі чари, він знає всі зілля. Він має в себе живу й мертву воду, знає, де позакопувані лежать скарби в землі, знає, коли і де цвіте папоротневий чароцвіт, знає, як його зірвати.

Ось він собі вихльостує недбайливо батіжком і так, ніби без усякої охоти, як річ давно всім відому, починає розповідати їй про літун-зілля, що сушиться у його вдома на горіщі. Коли потреш того зілля в руці і понюхаєш один раз, полетиш понад землею, понюхаєш двічі,- полетиш у поло-

вині дерева, коли тричі,- летітимеш з деревами врівні. Не-сподівано за спиною гомонить погрозливий голос:

- Так я й знав... Ти знову сюди приволікся?

Стояв економ, високий, сердитий. Хлопець одійшов кілька ступнів убік і мовчки спідлоб'я дивився на його, не те-ряючи самоповаги, як то й годиться чарівникові.

Маленьку хвилинку економ дивився на хлопця мовчки, ніби милуючись його спокоєм, далі червоніє і люто витрі-щається:

- А корови, корови де твої, чортове іродча?

Хлопця ніби вхопив хто на голки, голова метнулася в один і другий бік... Геть-геть загледів спину в корів, щодесь плутались за березняком в панській пшениці.

Гадюкою звився в економовій руці нагай:

- А не лови гав, а не тиняйся попід брамами, а пильнуй, собачий сину, того, до чого тебе поставлено!

Хлопець вертівся дзигою на місці, одмахуючись руками од нагая, як од оси, далі одірвався од його і як вихор помча-вся до корів.

Панянка не вірила своїм очам: великий чарівник умить перекинувся в абиякого шкодливого пастушка.

Минає небагато часу...

Чарівник сидить у березняку на траві, сумний і скучний, ліниво копирсає паличкою землю, щось думає.

Озираючись раз по раз назад, до його боязко наближає-ться Наталя.

- Дуже болить, Якове? - питається тихо-тихо, лагідно.

Хлопець зиркнув на неї і сердито одвернувся.

- Іди собі геть і ніколи не гуляй зо мною! - промовив він суворо. Далі нагнув голову і знову почав довбатись у землю. Йому досадно і соромно - і він не хотів би тепер стріватися

з Наталею.

- Я ж нічого не винна тому, чого ж ти сердишся на мене? - щиро казала дівчинка, лагодячись сісти з ним поруч на траву.

Хлопець крутнув головою, очі злісно блиснули, сам наїжачився.

- Геть, кажу, одійди! - Одсунувся.

Дівчинка полохливо одступила.

- У, який сердитий! І чого ти такий сердитий? Хіба що, коли я сяду коло тебе?

Хлопець мовчить. Лице його стає таке думне, горде, хороше, і панночці аж серце стиснулося, так хотілося, щоб він знову був до неї привітний. Стоїть - сісти знову не зважиться і одійти не хоче.

Далі набирається сміливості, боязко простягає худеньку ручку і легесенько жартує, торкаючи хлопця по вихрастій голові:

- У, яка кучма!..

Хлопець схопився з місця, ніби його опекло огнем, швидко зглянув кругом себе недобрим оком, далі стулив міцно губи, виблиснув очима, як крицею.

- Н-на! - стусонув він дівчинку кулаком у плече. Дівчинка заточилася. Далі скривилась од болю, од жалю і сорому. Зігнулась, рукавом закрилась і, затремтівши од німого ридання, швидко-швидко пішла од хлопця, спотикаючись на корчі й куці.

Він похмурими очима подивився їй услід, далі, стурбований, довго озирався навкруги; в лісі нікого не було видно. Зайняв корови і швидко погнав їх у лісову глибіню.

Поночіє...

З балки Яків вибрався на гору, спинився тінню і дивиться: за річкою в старій похмурій дубині десь на високих гіллях мостить своє гніздо жар-птиця - місяць. Над дубиною встає рожеве жарєво. Через темну воду в річці хтось почав мостити з золотої соломи гатку. Стара хатина з білою стіною почала прояснятися в балці, ніби жартовлива дитина помалісеньку одтуляла рукавом заслоняне лице. Якову хочеться розглядіти золоте гніздо краще, і він іде далі, щоб високе тополля з панського саду не стояло йому перед очима. Проходячи узенькою стежкою попід старим, трухлявим штахетом, що одгороджував глуху над річкою частину панського саду, він згадав панночку і похвалив: «Молодчина Наталя, нікому, видно, не пожалілася».

Стало шкода - не вийшла, бач, уже сьогодні до тину на вечірню розмову, розсердилась.

- Кхи-кхи! - стиха кашлянуло щось на перелазі, де його Яків проходив мимо.

Яків спинився, приглядається: щось схилилось, нерухоме, на обапол - у тіні не видно: мусить бути людина.

- Хто се? - стиха промовляє Яків до його. Мовчить.

«А може, це од спиляної верби пеньок,- думає Яків і пробує рукою,- ні, м'яке щось, тепле». Прихиляє голову: чиясь маленька рука, а в руці темно-рожева троянда; вище - щось біле, мармурове ховається в сутіні... Суворо нахмурені очі... Коротенька коса з блакитною у їй стрічкою.

- Це ти, Наталю? - радісно дивується Яків.

Мовчить, як нежива, тільки в руці несподівано закружилася квітка швидко-швидко.

- Ти сердишся на мене, Наталю? - якнайласкавіше питає-

ться Яків.

Наталя швидко метнула головою вгору, ніби їй притьмом припало щось у небі побачити, в чорних очах засвітилося дві діамантові сережки - дві сльозини.

- Сердиться,- стиха промовив Яків, оступився, зітхнув, стоїть мовчки в смутку, в карі.

Зняв з голови свій кашкетик, почав мняти.

- Наталю, я вже ніколи-ніколи не буду тебе бити...

Мовчить.

- Я вже буду тебе жалувати, гарно гуляти з тобою...- постояв, подумав, кланяється низько: - Прости.

Наталя витерла хустиною очі:

- Нехороший ти хлопчик, грубіян... мужик.

Далі вона суворо нахмурила брови і вже сміливо, ніби мала на те загорьоване право, почала голубити ручиною пухкі його на голові кучері ніжно, лагідно.

Яків покійно схилив голову, як під справедливу кару.

- Уже не сердишся? - легко зітхнувши, спитався він веселіше, коли кара минула.

- Серджуся і буду сердитися ще довго-довго...

Наталя намагалася нахмуритися сердито, та лице її мимохіть прояснилося тихою, блаженною усмішкою.

Минуло кілька недовгих хвилин, і вони сиділи поруч над водою, в гущавині дикого терника на камені.

Наталя стиха скаржилася, що їй жити важко у княгині, скучно. Ніяк вона тій княгині не догодить, ніяк не втрапить зробити по її, ніяк не звикне її мамою взивати.

- А де ж твої мама та тато рідні? - питається Яків.

- Мама вмерла, а тата у мене, Якове, зовсім немає.

- Як? Хіба ти...

Яків не доказав - холодком війнуло йому поза спиною,

ударило в голову, як молотком: «Байстриук», - подумав він з острахом.

Наталя, ніби догадалась, що він думає, мовчки гаряче пригорнулася до його щокою.

Чинилося диво: ні огиди, ні ворожнечі Яків не одчував у собі до цієї страшно грішної, як йому думалося, дівчини.

«Бідна-бідна,- казав він собі в думці, і серце його стискалося од жалощів.- Байстриук».

А Наталя жалілася йому далі, що вся челядь її не любить, зовуть прибудуою; дражнять її негарно, і немає кому їй пожалітися. Княгиня така сувора, і Наталя її боїться, бо вона все їй докоряє, з тих кімнат у сад не пускає. І Наталя плаче, все плаче в тих сумних і страшних князівських мурах, і вдень плаче, і вночі, прокинувшись, плаче.

Яків уже не слухає її, думаючи про щось інше.

- Чого ж ти, Якове, усе мовчиш? - промовила вона трохи згодом, боязко позирнувши на хлопця.

Яків кинувся од задуми і рішуче промовив:

- Знаєш, хто такий ота княгиня? Вона відьма, і в неї - ко-стяна нога. Бачила, як вона кульгає, на патерицю підпираючись? Вона баба-яга, і вона взяла тебе, щоб вигодувати і з'їсти. Ну, та ти, Наталю, не бійся - я обороню тебе од неї і вивезу звідціля далеко-далеко, на край світу, де вона тебе ніколи не знайде.

Наталя глибоко зітхнула, осміхнулася і, од щастя прижмуривши очі, прихилила голову лицарю-чарівникові на плече.

А Яків казав далі, що так йому зробити легко-легко: він опівночі вийде у поле, тричі свисне-гукне - і золото-гри-вий кінь стане перед ним, як із землі. Вони сядуть на того коня і полетять на йому врівні з деревами далеко-далеко,

аж туди, де надвечір димлять хмари. На тих хмарах є будинки - не такі, як ці, князівські,- кращі, золоті. Прилетять вони туди і будуть удвох жити у тих будинках, та й жити, та й жити...

Внизу поміж високих берегів бавиться блискучим у річці темна хвиля. Здається, вона волоче в невідомі кудись краї без кінця-краю довгу вив'язану низку синіх, срібних, золотих цяцьок, перетрушує їх, виграває з ними і несе, несе... несе...

По дорозі низько берегам вклоняється, знишка прощається: «Прощайте... щайте... щай...»

* * *

Коло дверей, пробуючи замки, загуркотів дозорець, далі загомонів у прозурку його крикливий, навмисне грізний голос:

- А чого се тут не світиться каганець? Чого тиняєтеся ото по камері, як що загубивши? Того, що загубили, вже не знайдете! Ні, не знайдете!..

Голос його лунав грімкий, проте люті давно вже в йому не було.

В камері танок тіней припиняється. В'язні потайки зітхають, розіходяться по кутках і ліниво розстеляють свої матраци. Хтось засвітив і поставив під стіну тюремний блискунець.

Він світить тільки половину стіни од низу, вище ж до стелі стіна темна, і місяць виписав уже на їй нове срібно-синяве вікно, замаявши його рясно густими, кучерявими од ґрат тінями, мов галуззям винограду.

- І звідкіля це такий іде дух запашистий? Чи не росте десь близько акація або жасмин! - порушив у камері тишу

один в'язень.

Йому ніхто не одповів. Чогось не хотілося нікому руйнувати того тихого, думного настрою.

Тільки трохи згодом, розстеляючи постіль, хтось зітхнув голосно і промовив - чи то до Петруні, чи то до самого себе:

- Так-так... Оце ж тобі, Петруню, тії жениханочки!. Оце ж тобі, Петруню, через віконце учащаночки та оце ж тобі, Петруню, ті панські цілуваночки!

* * *

За п'ять-шість тих років вигнало Якова, як явора рослявого та стрункого. Ходить він паничем, розчісує кучері на потилицю, в'яже до сорочки кольористі краватки. Він в економії за конторщика. Стара пані улюбила його, що він такий роботящий, чемний, тихий... благоувітливий, такий свіжий, блідавий, красунь, не п'є, тютюну не заживає; тільки все книжки читає... Романи читає, читає, щось собі виписує з тих книжок на замітки, думає, мріє... Певне, складає вірші. «Здібний, талановитий юнак,- хвалиться перед знайомими пані,- коли б учити - щось би з його вийшло». Кличе пані Якова ніби за ділом, садовить із собою пити чай... «Треба буде прохати Наталю, щоб вона, Яша, трохи повчила тебе історії там... географії», - милостиво розмовляє вона з Яковом. Згодом увіходить і Наталя, як весняна хмарина, як огневий цвіт.

Яків чемно їй уклоняється - вона навіть і не глянула на його. Рік од року вертаючись із інституту, дуже запишна, гордовита стає панна Наталя.

Стара пані хмуриться:

- Наталю, Яшка тобі вклонився, чому ж ти не вітаєшся з

ним? - каже їй удогань.

Наталя зіскося позирнула на Якова, ніби тільки помітила його, абияк вітається і більш уже не дивиться на його.

Вгодований економ, що весь час вертиться і завилює тут перед пані, запозирливо дивиться по черзі на панну й юнака: в обох у їх чогось одинакові під очима темні плями, в обох на щоках міниться негасимою купинкою рум'янець, в обох під віями, здається, залишились іще темні жмутики од невиспаної, зорями блискучої ночі.

Економ єхидно посміхається, сам до себе крутить головою, благочестиво навшпиньках виходить у двері.

* * *

Давно вже все спить... Сяють біломурові колони будинків поміж деревами. Біліє пісок на круговині, що вирівняно перед верандою, а на піску вигріваються проти місяця кудлаті здоровенні собаки. Далі од шляху довга шеренга гостроверхого штахеття, як густий ряд грізних списів. Буйно кохані квіти горять і мліють під місяцевим зором. Ніщо не шивовкне. Чудно, як у завороженому двірці. Крикнули десь півні... В саду на глухій алеї виявляються дві химерні тіні: одна, закутана, наступає на ногу, кульгає, друга, висока, запобігливо придержує під руку, вихиляється... Баба-яга з своїм перелесником.

- Не може бути, цього бути не може! - тихо казала княгиня, збентежена і розхвильована.- Чому ж ви цього раніш мені не казали?

- Я не міг цьому вірити, поки не побачу сам, живо-видячки,- відповідав їй улесливий голос економа.

Ішли задихані, аж спотикалися.

- От вам і виховання. От вам і інститутка. Ні, правда зав-

жди буде правдою: яблучко недалеко одкотилось од яблуні... Ох...

Спинились, постояли і знову швидко закульгали.

- Ах ти ж мерзьке дівча... Ну-ну,- бідкається здивована і гнівна. З алеї звернули на стежку поміж рясні клени, крізь клени було вже видно осяяний згори флігель - московський теремок, помальований та помережаний. В теремку було темно, а вікно з різнобарвними шибками було трохи одхилене.

- Цс... будемо йти тихіше...

* * *

В кольорові шибки визирають потьмарені верховіття бужку, в кімнаті стоїть рожево-синява стума. На столику у фарфоровому позолоченому зільничку - жмут темних, мов на уголь перегорілих, рож... Дівоча постіль... Кошлатий килим на стіні... Проти вікна виявляє себе з темряви у ясних фарбах малюнок голої, в баговинні, якоїсь русалки чи феї. Душить помалу крамними пахощами. В закутку на софі чітко помітно в білому поставу, панни Наталі, глибше за нею, мов її тінь, темний невиразний силует кучерявої голови юнака... Нижче - одна в одній дві руці - одна біла, до паперу рівна, друга - мусяжева.

Шепотіння, шелест, як той струмок, що туркоче без угаву десь за кущем. Крізь гуркотняву вихвачуються сміливіше звуки людської мови і знову тонуть.

Вона раптово:

- Цс!..

Він:

- Що таке?..

Наталя швидко підвелася, закинула за плечі розкошлаче-

ну косу, пішла до одчиненого в сад вікна. Вихиливши у вікно голову, вона кидала очима затурбовані погляди, пильно дослухалася, а разом із тим приспівувала стиха, неповинно, безтурботно:

Ой ти, Грицю, Грицю, молодий козаче...

Вернулася з осторогою до дверей, брязнула ключем, замикаючи.

Він стиха:

- Що таке?..

- Нічого... мені здалося, що хтось гомонів у саду!.. Ніч же яка хороша - тиха-тиха...

Стоїть перед ним, дивиться загадково, непевно осміхається. Заплющила очі, розкинула руки, навалом похилилась на його, оповила руками, як з хмелю, його голову, міцно, щільно... Сміх...

- Наталю... Нат... задушиш!..

- Лицарю мій непереможний... Айвенго!

Сміх... цілування... мов тріск сухого на огні лому. Шепіт...

Все забули, як діти.

Тук-тук - повільно стукало щось на ганку, мов ішло щось на дибах...

Не чули.

Шарудіння коло дверей, голос.

* * *

Слова вони не вчули, а вже їх рвонуло, розкидало одно од другого, як бомбою. Стоять, виструнчившись одно перед другим, ніби несподівано довідались, що вони одно одному смертельні вороги. Чекають.

- Наталю! Наталю! Впусти-но мене на часинку до себе.

- Мама! - жахно, одними губами вимовила Наталя. Далі очі її стали гострі, сама заметушилась, заметлилась по кімнаті, легко, як тигриця... Збилась набік коса, рухи буйні, сильні.- Це все та гадюка, це все та гидота вистежила.- Очі заогнилися ненавищами.

- Хто такий?

Вона не одповіла. Далі глянула на його владно, гостро.

- Чого ж стоїш? Ховайся,- кинула похапцем.

Голос за дверима:

- Наталю, не бари ж мене тут під дверима...

- Сюди! Сюди! - шепоче, як з огню, Наталя і тягне, як дитину за руку, Якова до ліжка.

Яків косо позирає під ліжко і опирається.

За дверима нетерпляче:

- Наталю!..

Яків вириває руку, легенько вискакує на вікно і без шуму тоне в кущах... Дві-три гілочки на бузку тільки похитнулися і знову стихло.

Раптово гвалт:

- Хто такий? Стій! Стій! - не своїм голосом закричало щось у кущах... Геть пішла луна в заснулому саду.

Кущі бузку захитались, затріщали, заходили ходором, ніби несподівано звели між собою люту бійку.

- Ні, не вирвешся! Не вирвешся! - навмисне якнайголосніше галасував у кущах уже охрипший економ.

У відповідь йому: лясь, лясь! Щось мішком повалилось додолу, гупнуло.

Кущі вирівнялись, примовкли, стоять у задирливій позі.

Шелестіли вже бур'яни десь у гущавині, захрустів під ногами сухий лом - затихло.

- Прибив, розбіяка, скалічив!..- урочисто вигукував економом.

Підійшла княгиня.

- Що таке сталося? Він? Яшка?

- Він, шибеник, він, арештанюга. Ось...

Економом показав княгині Яковів козирок.

- Ну, то чого ж кричати, чого людей гвалтувати? - сердито казала княгиня. Взяла з його рук козирок, уважно розглядає.- Умгу,- протягла вона похмуро. Далі з притиском: - Ах ти ж мерзотнику! Ах ти ж гадино!

Ось він тобі який, цей тихенький та святий.

Грубо:

- Щоб завтра ж і духу його не було в економії. Чуєш?

- Слухаю, пані,- витираючи лице і ніс хусткою, невиразно, проте охоче сказав економом.

Княгиня повернулася і швидко покульгала у флігель з грізним, гнівним виглядом.

Всю ніч стояла заметушня у панських будинках. Світилося в одній кімнаті, потім десь у другій і гасилося. Врешті свічка засвітилася в глухому закутку будинків, де містилася домова князівська аптека...

* * *

Поговір у селі аж гуде - хоч не ходи на люди. Яків удень сидить удома, а ночами блукає коло економії, в гаю, понад річкою, крадькома проходить у сад: хоч би здаля її заглядіти, хоч голос її почути. Нема, ніби замурували її там десь у німих стінах. Через вірних людей посилався до неї листами, писав: «Наталю, гінжал ти мого серця». Блавав її вийти до його в ліщину.

В кінці листа приписав слова з пісні:

«Причарувала серце і душу, тепер без тебе жити не мушу...»

Всі листи мов у прірву летіли без вороття.

Приятель його, садовник, розповідав йому, що панночка гарно перепрохала княгиню, плакала перед нею, усі руки їй вицілувала, то стара пані все їй дарувала... Казав, що всю провину на його, на Якова, звернула.

Гірко було Якову про це дізнаватись. Засумував, змарнів.

І ось тоді вже, коли Яків знадіявся зовсім, щоб її бачити, мов сонце засяяло йому - маленький од Наталі лист:

«Сьогодні увечері виходь у ліщину. Буду тебе дожидати». Мовби крила вирости у Якова. Ще й гаразд і не звечоріло, а Яків схвильований і радісний увіходив у ліщину.

Тільки увійшов Яків в гущавину кущів, як з лісу несподівано гогонув: галас, вигуки, висвисти з усіх кінців.

«Бери його! Аджи!»

Гавкнуло, як із бочки,- і кудлатий собацюга летів із-за куща на Якова з вищереними зубами, за ним другий з другого боку, а ззаду - третій...

- А лю-лю! А тю! Го-го-го!..- ішла гука по ліщині, як од дикої орди.

Яків рвав траву, ламав гілля, вертівся між собаками, одгонився - далі ударився бігти.

Коли обірваний і покусаний Яків опинився геть-геть у полі, а собаки поволі верталися до лісу, чмихаючи і потріпуючи ушами, услід Якову чоловічим голосом загомніла ліщина:

«І що ти у голову собі забрав, куди ти мостишся, куди ти лізеш, дурило! І на що ти уповаєш, що туди сунешся, куди голова не влізе? Попустив кучері, то вже гадаєш, що вже до панів дорівнявся? Дурню ти, дурню божий - тими кучеря-

ми тут дворища замітають...»

Довго ще гаморила ліщина, вичитуючи Якову науку. Лаяла, глумилася. Гунява луна, як та недоріка людська неслава, деревляними словами одгукувала з усіх боків чужі олова, перекривляла, реготалася. Тільки одійшовши геть од ліщини, Яків став збирати докупи думки: «Що таке трапилось? Звідки це? Нащо? Може, якась помилка?..»

Швидко вийняв лист Наталі і став приглядатися до знакомих літер, що донедавна були такі лагідні, такі любі...

Почав нашвидку перечитувати, і раптово літери здалися за такі зрадливі, за такі лукаві, ніби то були маленькі гадючки, що поспліталися в ланцюжки.

Звіяло усього холодком, сполоснули гарячі хвилі образи, сорому, жалю... Одна гарячіше другої. Далі вставав огнистий звір - гнів.

«Добре ж!.. Ну добре ж!..» - шепотів він сам до себе, кидаючи навкруги погляди, ніби поблизу видивляючись чогось важкого, міцного. Повернувся і посварився кулаком туди, де на горі білили під тополями гордовиті будинки: «Заждіть...»

З раннього рання до нічної тіні гуркотить в економії, кипить, мов у казані,- починалася молотьба. Третій тиждень уже лежить стара княгиня в недузї - все господарювання передала до рук Наталі. Наталя знову вернула собі княгинину ласку. Поназдивилися люди, як почала молода панна турляти усіма в економії - і робітниками, і прикажчиками, і всією домовою челяддю. Економ змарнів, як земля, схуд, зігнувся: бігає завжди, аж пріє.

«Ця навчить, як треба господарювати! - казали в економії.- В цієї і трісочки не пропаде марно... І де воно видрало-

ся тут отаке зілля».

Над Яковом спершу, було, глузували, після того ж, як він із того сорому вимандрував кудись із села, стали жаліти, казали: ізвела, катівка, парубка з розуму та й гадки не має, а йому, сіромі, тільки того й шляху, що світ за очі.

Проте ніхто того не бачить і не знає, чого ото сумна панна сновига по саду і побіля саду щоночі, як узоріє у небі, кого дожидає...

Ходить Наталя в саду, пішла по ліщині, у березняк навідалась, всі затінки, де колись у парі сиділи, обіходила.

Мала йти до річки, на перелазі опинилась: визирають за садом високі стоги зеленої пашні, як мури, поруч із ними сумують у зірній синяві гостроверхі дахи старовинних комор і стаєнь. А в саду поміж деревами світять боками рівні покоси сухого сіна, над ними посхилялися пругами віти, мов добірним намистом унизані дохожалою садовиною... Скрізь сон налягає. Стиха-стиха, порідко, щоб кого не розбудити, вистукує тільки у клепачку десь, ходячи по економії сторож.

Внизу у воді, мов діти на орелях, [27] гойдаються на хвили маленькі зорі.

Задивилася Наталя, загадалася...

Тінь...

Наталя вирівнялась, тремтячим голосом:

- Хто тут? - Придивилась, вхопилась за серце: - Яша - ти?..

Висока, струнка тінь у чорному плащі... низько на очі на-сунутий капелюх... знезнанки спинилась, далі швидко повернулась, рвонулась далі.

- Яша, куди ж ти? Господи... Яша...

Яків знову спинився, стояв як німий.

---

[27] - Орелі - гойдалка.

Наталя придивилась до обличчя Якова і замовкла.

Яків стояв білий, очі горіли, як у п'яного.

- Слухай сюди, Наталю,- схвильованим, урочистим голосом промовив Яків,- я випустив крилаті дракони, і вони знищать прокляте гніздо старої яги. Ти будеш на волі...

- Що таке сталося, Яша, я не врозумію тебе? - спитала вона, здивована і занепокоєна...- Які дракони? Яке...

І відразу змовкла: одежа на Якові, його обличчя чогось стало виявлятися, прояснятися. Червоними виблисками світилися у його над головою листочки з дикого терену, кущ вияснявся, мов на світанку.

Мов хто сіпнув Наталю за поли - повернулася назад...

- Ой! Ой!...- коротко крикнула вона... Острах замер у неї в очах. Високо піднімаючи темряву над садом, із стогів і ожеретів вихвачувався вгору, як казковий звір, крилатий огонь, кидав полум'я кудись під небо, мов переборну корогов... Стиха, сполохано, далі дужче і дужче, і незабаром гудом загув вітер; здіймалась тріскотнява. Все дерево в саду, здалось, ожило, мов сліпими очима замиготіло листям, жахно замахало гілля, мов руками.

- Що ти зробив? Що це задумав? - Важко дихала, позирала на огонь, і в її очах крізь острах проглядало щось незнакове Якову, чуже, гостре.

Огонь шулікою перелітав на стайні і комори, розливався, як море. Мов панським гнівом - огневими вилисками заяскрилися темні вікна будинків. Десь калатав у клепачку, скільки було сили, сторож. Щось закричало на сполох.

У Наталі роздулись несподівано ніздрі, в очах промайнуло щось хиже.

Раптово вхопила обіруч Якова за шию, пригорнула, притиснула до грудей, закричала кільки було сили:

- Рятуйте! Рятуйте!..

- Наталю, Наталю, та заспокойся ж,- тіпав нею, не розуміючи, Яків.

Вона одвертала од його своє лице і не переставала кричати.

І раптово Яків почув, як сильно, вороже б'ється її серце, одчув у себе на шиї ворога лютого, немилосердного. Все стало ясно.

- Ага! Ось як! - погрізливо промовив Яків.

Вхопив і почав розривати її руки, що зчепилися коло його шиї, як залізні обценьки.

Почалася боротьба, дика, запам'ятлива, захоплена.

Яків білі руки її ламав і крутив, затуляв їй рот, тільки вивався з її обіймів, вона знову кидалася на його, як львиця, хапала за шию, за стан чіплялась:

- Сюди! Рятуйте! Сюди!..

Хтось зовсім незнакомий, чужий, за Наталю дужчий, здавалося, змагався з ним: коса розсипалася по спині, очі горіли. Задихалась...

Ставало видніше і видніше, як удень.

Так же, як удень, одживав людський гомін. Наближалось тупотіння кількох пар ніг.

- Сюди! - гукав уже хрипкий голос.

А внизу поміж берегів бавиться блискучим, золотим темна хвиля. Грає, бавиться, навіки прощається:

«Прощайте...щайте... прощав-айте...»

* * *

В камері тихо, парко. З усіх кутків чути дихання сонних. Розкидавшись і розкрившись, спить на своєму матраці Пе-

труня... Уші у його в сонного горять, роздуваються ніздрі. Дихання часом починає частіти, і він зо сну шепоче гарячими губами якісь слова. Всі сплять, часом зо сну блудячи словами. Не спиться тільки одному отаманові неволі, Кошовому, ходить, тихо-тихенько бринить кайданами, думає щось.

Крізь ґрати видко блакитну глибінь. Туди кинув хтось жмут білоперих хмарин, мов оберемок весняного цвіту та рясту. Місяць позолочує їх, перев'язує срібними стрічками, і чаром подихує через ґрати цвітнівка ніч. Петруні сниться сон. Сниться, мов справді діється...

* * *

Петруня сидить у Наталиній опочивальні, тільки якась вона тепер не та; дивні, невидані квітки з химерним листом, і сонце б'є у вічі, аж сліпить. Жарке, огняне сонце.

У намистах, у стрічках, як була колись на зелених святах, стоїть вона перед ним запишна, горда, суворо вичитує йому:

- Хіба ж ти не чув, Петруню,- теж почала Петрунею взивати,- хіба ти не знаєш, що я вже засватана, чужа... Тобі вже я, Петруню, ніколи, ніколи не буду!

У Петруні холоне серце - правду почуває.

- То оце вже всьому між нами край? Всьому? - з тоскою запитує він.

Наталя пильно дивиться йому у вічі:

- Слухай, Петруню: поки у небі місяць, поки світу-сонця, на всі віки і правіки - тобі я не буду! До останнього знаку! Так мені мама казали, так і я кажу.

Сказала, мов ножем одтяла. Така тоска, такий одчай стискає Петруні груди - волосся на собі рвав би.

І відразу забилося серце, спалахнуло щось сміливе і радісне:

- Неправда! Все це - одні чари.

Він сміливо, жагуче бере її в обійми.

І стає диво: чари відразу гинуть... «Ой, Петруню... не треба! Ой намисто порвеш!...» Наталя горить, і тремтить, і вже сама пригортається до його...

* * *

Кашлянув за дверима дозорець, струснув в'язкою ключів. В Петруні очі розплющуються: мов крізь сітку на очах, бачить він поміж деревом лупані знакомі стіни камери... блищить десь кіптявий каганчик... либонь, під трояндовим кущем... Крізь виноград визирають ґрати.

«А де ж це Наталя? - озирається Петруня.- Ах, ось де вона!» - поруч із ним лежить на нарах, косу аж додолу попустила. Дивиться кудись чудними очима.

«Де це ми, Наталю?»

Вона осміхається:

«О? А хіба ж ти забув? Це ж золоті будинки. Оті, що... пам'ятаєш?..»

«Так-та-ак!..- пригадує Петруня.- Це оті самі, що як був малим! - Дивується: - Дивись тобі! А я думав, що то тільки вони в казках...»

Починає приглядатися до їх, а вони стають все сумніші та й сумніші.

«Чого вони такі темні, сумні?» - питається у неї.

Вона мовчить, швидко встає, косу на голові поправляє.

«Куди ж це ти?» - з тривогою питає Петруня, угадуючи її намір.

«Я швидко назад вернуся».- Пішла до дубових дверей.

По дорозі повернулась, привітно осміхається, завіряє:
«Я вернуся, вернуся!.. Я зараз!..»

Зникає за дубовими тюремними дверима.

Петруня підводиться і сідає на постелі. Б'ється у його серце: коли б же, коли б не одурила.

- Що тобі, Петруню, серце болить? - близько-близько чує він знакомий голос. На мить зелення розхиляється, і перед очима Петруні стоїть Кошовий, пильно приглядається йому в обличчя.

- Вона ще прийде! Вона зараз, зараз вернеться! - швидко, як з гарячки, шепоче Петруня.

Кошовий тихо з жалем хитає головою:

- Бідний ти, Бова-Королевичу! - і далі нахмурих брови, суворо, голосніше: - Вона, Петруню, не прийде, чуєш, ніколи не прийде! Лягай, спи!

Петруня покійно кладе голову на постіль. І відразу над постіллю виростає якийсь зелений кущ.

Брудні тюремні стіни перефарбовуються, вищають, ширяться. Стає просторо... виростають якісь колони дивного-предивного стилю, зільники з квітками, мережана золотом стеля... арки... ходи... коридори... і відразу десь у темних коридорах брязнув голос Наталі, аж в ушах задзвеніло:

Ой ти, Грицю, Грицю,

Ти, славний козаче...

Двері одчинились - і вона знову на порозі, радісінька така, весела, а в руках повно всяких квіток: бузку, троянд, акацій, рути, рясту всякого...

«Приберу я, Петруню, у твоїх будинках, щоб було тобі тут хороше та весело!.. Ти будеш тут сидіти, а я буду до тебе

приходити, любити-цілувати буду... А ти мені казки твої чудові будеш казати, співати пісні...

І будемо з тобою отак ми жити, та й жити, та й жити...»

* * *

Коло вікна стоїть Кошовий, одхилив ухо - пильно до чогось дослухається. Десь далеко соловей витьохкує, солодкої завдає Кошовому туги...

Тільки-тільки що його чути: через стіни, через ґрати подає голос... Послухає-послухає його Кошовий, знову поміж сонними починає ходити... Ходить, щось думає, на сонного Петруню позирає, стиха наспівує:

Ой у городі в Таганрозі
А в мурованім замку
Сидить козак на прикові
За дівку-коханку...

Як у срібну сурмочку, цвірчать залізні пута і собі приспівують стиха:

За дівку-коханку...

ПРИБЛУДА

(Із життя дитячого будинку)

...«Гу-гу! - трубить над ним вітер, бляхою гримить...- Гу-гу!...» А осінь угорі темні хмари над ним у отару зганяє, хмари дощем його січуть холодним, хмари дощем його поливають. А кругом його - смітник, кругом бур'яни сухі сви-

стять, кругом дереза.

І вікна биті в йому, перебиті, і дах латаний, перелатаний, і сам він увесь такий закурений, обідраний, сумний...

«Гу-у!» - вітер над ним...

Та - шелесь! - бур'янами, та брязь! - вікнами, та - гур-гур! - трухлими дверима. «Одчиняй!» - «А чого тобі, губатий?» - «Мчу із поля мале покотиполе... одчиняй!»

Курява, темрява, дим...

В їдальні коло дверей - натовп: діти, завідуюча, якась чужа людина в окулярах - чоловік. Змокріла стіна полупана; коло стіни стоять двійко дівчаток, зубами од холоду бринять - голісінькі! Чоловік і завідуюча люто змагаються, махають руками, кидають один одному у вічі папірець. Діти слідкують - уважні, зацікавлені.

- Нащо,- кажу,- ви з дітей одєжу поздїймали? Ви дітей попростуджуєте.

- Це позичене. Ви мусите одягнути їх.

- Я вам сказала, що я не маю де їх діти! В будинок я не візьму їх.

- А я де їх діну? Де? - озвірився чоловік.- Третій день воджуся з будинку в будинок... У мене сили вже немає.

- В наросвіту ведіть! - завідуюча.

- Ведіть уже самі - я водив!

- Слушайте сюди, ви можете що-небудь розуміти чи ні: будинок на тридцять душ - у мене їх дев'яносто. У мене заразні хворі. У мене по троє сплять на одному ліжку; у мене ні білизни, ні чобіт... У мене хліба - ні кришки!

- Про мене, хоч на вулицю їх повикидайте!

- І виведу! От голісіньких і випроваджу, та й побачимо, хто буде за це одповідати!

Дівчатка винувато й злякано переводили очі з одного на другого, почувши цеє, одна - в плач, друга - в плач. Завіду-юща - зирк на їх - позгиналися, аж посиніли - не втримала-сь - у сльози!

Чоловік в окулярах, користуючи момент, папірець - на стіл, продерся поміж дітьми і, нашвидку витираючи на ли-ці піт, югнув у двері. Діти, що слідкували,- в регіт!

...Завідующа, схлипуючи, одягає гостей у якесь шмаття й присягається комусь:

- Ні одного більше! Ні лялечки, хоч там що! Краще втечу.

Дівчата сміються, ляскають у долоні і дражнять хлопців - співають:

На городі качата -
Роди, боже, дівчата.
А хлопців не роди,
Бо то самі іроди.

За гомоном та стукотнявою - нічого не чути; за курявою - нічого не видно. В кутку коло груби - низка головок, як разок намиста. Аж мох на їх повставав - холодно. Губи сині, обличчя ніби борошном потрушені, а в борошно повтикані свіжі вишні - очі. Слухають казки, очима поблискують. Ка-же казку білоголовий хлопчик років десяти. Тихо. Пирск-нув один од сміху, другий - і цілий вибух реготу... Трохи згодом - другий, ще дужчий.

Підходять до гурту інші:

- Що таке?

- Ось коли б ви почули, що оцей хлопець казав.

Оглядають хлопця: марний, обідраний, босі ноги всі в грязі.

- Та що ж це за хлопець?

- Ай справді: у нас такого немає.

Слово, друге - на допит хлопця:

- Ти наш чи не наш?

- Ні, я чужий.

- А чого ж ти прийшов сюди?

- А я до вас гулять прийшов.

- Може, тут є в тебе товариш або брат?

- Ні, немає нікого.

Пильно придивляються до його, оглядають лахміття, виразки на ногах. З підозрінням:

- А ти ж не «голодаючий» часом?

Хлопець швидко й злякано:

- Ні, ні! У мене є папа й мама. Тут ми недалеко й живемо - на Глибокій.

Не ймуть віри.

- А чого ж це ти босий, коли в тебе є папа й мама? Ви бідні?

- Ні, чоботи є в мене, тільки мама заховала, щоб я з дому не сходив. То я босий утік. І пальто в мене є, і шапка гарна - все мама поховала.

- А як тебе звуть?

- Мишка.

Привітніше:

- Ну, то що ти, Мишко, казав тут, розкажи, і ми послухаємо.

Мишко заспокоївся, підтяг штани, очі засяяли, аж луна скрізь залящала;

Ой Морозе-Морозеньку,

Ти славний козаче...

З усіх кутків так і гунули всі до гурту:

- І де ти, Мишко, так навчився? Чистий актьор!

- Ану, ще!

Мишко знову: гребінь із кишені, та як утне на йому губами: так і пориває до танку, і очі в усіх засяяли; плечима прихитують, та тільки зирк-зирк один на одного - шукають, хто б почав.

- Ну й Мишко!

Мишко тягне книжку із стола.

- Ти й читать умієш?

Мишко розгорнув книжку та як диякон у церкві:

- Братіє...

Та як почав, як почав...

Регочуть, аж хитаються:

- І де він там вчитав такеє?

Хтось через плече зазирнув йому в книжку і знову - в ре-гіт:

- В його й книжка догори дригом.

- То ти не вмієш іще читати, Мишко?

- Цієї зими папа найме мені гебернатку, буде вчить мене. І фартап'яно купить... Я буду музикант.

Усі серйозно презирнулись:

- Он як...- Далі й собі: - А в нас, казала Параска Калістратовна, оцей буде професор, а цей - інженер, а оця і оцей - це будуть артисти.

Мало не всі в будинку, як визначала сама Параска Калістратовна, були майбутні великі люди. Всі, що на їх вказували, заклавши руки за спину, спокійно хитали головою, вважаючи, очевидячки, все, за їх сказане, за всім відому, непохитну істину.

Потім хвастались:

- Еге! У нас неабиякий будинок - ми й французьку-німе-

цьку мову учимо!

Один витяг із-під шафи обдертий підручник, вибив об коліно пилюгу з його, почав розгортати:

- Ось дивися, Мишко, оце - дер штуль, а це...

...Почали вибивати кописткою у битий чугун - дзвоник мусить бути. Всі зразу кинулись, усе покидали і, як та галич, з вереском, з криком ринули в столову:

- Обідать!

Мишко стояв на порозі.

- Мишко, іди й ти до нас обідать!

Мишко затурбувався:

- Ні, я не хочу! Це я так, подивитись.

- Чому? У нас сьогодні на обід дер зуп - без хліба, без солі й без круп, а зате з кістками.

Коло великого щербатого казана стояла підтикана чергова з битим черепком замість ложки. З казана випирали костوماхи, ніби в той «Der Surre» вперли цілий коров'ячий кістяк. Пара йшла, як із жлукта.

Кличуть:

- Іди, Мишко!

Мишко тихо:

- Я вже обідав.

Хтось цікавий:

- А що ж було у вас на обід?

- Борщ із м'ясом, і каша молошна, і чай з булкою внакладку, і...

Мишко ковтнув слину й замовк.

...Обідали. Здавалося, парив дощ: шуміло, плюскотіло, тріщали кістки, торохтіли миски. Ніяких розмов: лусне де-сь по лобі ложка, хтось із малих кусне сусіда за ухо - короткий виск, і знову до роботи.

Мишко стояв, схилившись на одвірок, нахмурений. Все одхиляє убік голову, ніби на той обід і дивиться не хоче. Тільки в горлі у його кавкало, мовби глитав великі камінці.

Надворі завечоріло. Засвистів, заплакав у холодній грубі вітер, загрюкала на будинку бляха. Заторохтіли крупи у биті вікна. Зацокотіла малеча зубами...

- Грїться! - Почали стрибати в довгої лози, в кобили. Хлопці спершу, далі й дівчата.

Двоє з хлопців тягнули в кімнату кілька дощок із сусіднього паркана. Тут ж на підлозі пиляють, рубають, кришать на тріски...

Незабаром у панському напівзруйнованому каміні запалали дрова. Збилися до каміна, як циганчата.

Цілий день бігав Мишко з хлопцями, як свій; носив казаном воду од криниці, лагодив двері, підмітав, гомонів, сміявся. Стемніло - зажурився. Стоїть самотній коло вікна, смутно дивиться на темні вікна, мене свою брудну блаженську будьонівку із зіркою.

А вітер: гу-гу-гу! - за вікнами, аж мурашки поза спиною...

За гомоном про його, було, забули, далі хтось побачив:

- Гляньте, Мишко і досі в нас!

- Мишко! Як же ти додому підеш! Чуєш, що то надворі? Там десь, певне, твій папа та мама скрізь бігають та шукають тебе.

Мишко низько схилив голову. Один - ближче до його, придивився: котяться дві сльозини в Мишка, як той горох, по лицю.

- Еге-ге! Та він, сукин син, чи не голодаючий!

Мишко затулився драним рукавом і гірко заплакав:

- Я без-при-тульний...

Всі од каміна, обступили, дивляться:

- От тобі й папаша з мамашою!

- От тобі й каша з молоком, і чай внакладку з булкою.

Старші суворо до його:

- Чому ти зразу не казав цього, нащо брехав?

Мишко витер до сухого очі полою, насунув свою будьонівку на голову, важко зітхнув, мовчки пішов до дверей.

Стало жаль:

- Куди ж ти, Мишко, ми ж тебе не виганяємо! Зажди...

- Що ж його робити?..- Почали щось між собою шепотіти.

Хтось із дівчат голосно запротестував:

- Хто його знає, що воно за хлопець, може, обікраде вночі, як той босяк Володькін, та й утече.

Один спалахнув:

- Та яке ти маєш право так на його казати? Ти докажеш?

Галя спохватилась:

- Та я ж не на його, я так тільки...

- «Так тільки»... «босяк»... А ми хто такі? Хіба ж ми не такі, як і він?

- Та я ж не на його казала, чого ти причепився?

У того вже загорівся якийсь жаль:

- «Босьяк»... Та, може, він кращий за нас усіх у мільйон разів! Може, він артист-музикант буде! Розумієш ти, голова? Може, з його якась Моцарта вийде пролетарська? От що!.. Товариші! На раду!

На раду зібралися старші. В спальні, в темному кутку. Малеча - на варті. Радили на диво тихо, діловито й коротко. Вирішили - днів з скілька передержать Мишка потайки в будинку; далі, коли трохи покращає стан, улучити нагідний момент і всією бурсою прохати Параску Калістратовну прийняти хлопця до гурту. Сподівалися, що буде, як і раніш

бувало,- покричить, посердиться, а далі заплаче й прийме. Вони вже добре знають її, реву.

- Ну, Мишко, тепер катай під ліжко, бо швидко, мабуть, вернеться наша плаксуха з міста.

Недовго вагаючись, Мишко тільки захурчав, куди показали. Далі вистромив голову, моргає весело, бадьоро:

- Товариші, пошамать би чого-небудь трошки!

- Нема ж, Мишко, нічогісінько, може, чого завідующа привезе на вечерю, тоді принесемо.

Мишко:

- Мені що-небудь, аби не нудило. От, скажемо, у казані я бачив - дві кістки лежать.

Дівчата назбирали, принесли пелену кісток, принесли якесь шмаття:

- Ось тобі Мишко, барахло - замотайся гарненько в його, бо холодно буде. Коли чого буде треба - гукни. Сам не вилазь.

- Товариші, коти з спальні: здається, шумить-гримить наша Параска!..

Висока, огрядна, в мужичих чоботях, голос, як труба, іде, як буря...

Зранку гасала по установах, змагалася, прохала, сварила, аж схрипла. Приперла на плечах пудів зо два борошна і трохи пшона. Прийшла, мотається сюди-туди, забула, що вже дома, не говорить - кричить: не дурно, видно, досталося те борошно.

- Семенові промивали ногу? Валі міряли температуру? Та чому сміття не винесене? Вікно хто розбив? А книжка чого ото під столом? Староста! Староста! - Влетіла в спальню, світить каганцем.

- О, я так і знала: ліжка не заслані, кімната не провітрена, бруд, сморід... Черговий! - Спинилась посередині, дослухається. Далі люто: - Черговий! Черговий! Скільки разів я казала, щоб не пускали собак у помешкання! Хто черговий?

Вбігає черговий.

- Вижени мені зараз собаку, і щоб було це в останній раз.

- Якого собаку? Тут собак немає у нас.

- Не базікай - роби, що велю! «Тут собак немає», - а ото ж хто кістку під ліжком гризе?

Черговий прикусив язика, почухав голову.

Далі певніше:

- Та то вам, мабуть, почулось»

«Собака» якась була розумна - замовкла.

Один по одному - на допомогу черговому збігся гурт:

- То почулось! Почулося! То, може, так що...

- Та то, мабуть, пацюк! - догадався хтось.

Всі в один голос:

- Так і є! Пацюк! Учора Андрій убив одного черевиком. Здорового-здорового!

Дивиться на дітей, віри не діймає, чогось поблискують тривожно очі.

- Хм...- Далі рішуче: - А на лиш каганця, посвіти мені.

Нагнулась - до одного ліжка, до другого. Далі повертає-суворе лице до дітей:

- Сором! А оце що лежить під ліжком? Візьми щітку, зараз мені вижени?

Змовкли. До чергового:

- Ну, кому я кажу?

Черговий не взяв щітки, нагнувся до ліжка, смутно:

- Вилазь, Мишко, засипались...

З-під ліжка висувалась біляста нестрижена голова, чер-

воне од напруги лице.

Параска Калістратовна плеснула в долоні, одступила:

- Що це?! Це вже нового знайшли!

Зразу, як по команді, оточили її з усіх боків: резонери, жалібниці, філософи:

- Параско Калістратовно! Параско Каліст... Це не простий хлопець! Це найкращий за нас усіх! Роботящий, слухняний...- І далі з жаром: - Це буде Моцарта! Моцарта!

Дивиться:

- Яка Моцарта?

- Артист, музика... Якби почули, як співає! Як грає!.. Ми його як-небудь... долі...

Затулила уші, кричить:

- І слухать не хочу! Мене під суд! Мене в чеку за цеє! Ми тут кубло зарази розведемо! Мене живцем з'їдять за це!

Сіпають за поли, за руки:

- Та ви ж подивіться, який він марний, ось яке на йому шмаття! Гляньте!

Повертали хлопця на всі боки, демонстрували його лажміття.

Заплющила очі, одвернула голову:

- Не чую нічого й не бачу! - Проте пильне її око щось загляділо. Зразу: - Ану, стій! - Мовчки поривчасто вхопила, розгорнула на хлопцеві шмаття, що його соромливо й старанно не давав він розгортати.

Під дрантям не було сорочки. Світились реберця. Схудле, марне тіло було порване, подряпане, скривавлене - живого не було на йому місця.

Крутнулась, як вихор помчала в свою кімнату, грюкнула дверима, аж по всіх вікнах злісно брязнули биті шибки.

Стало тихо...

Десь іздалека мерехтить, догораючи, камін. Коло дверей завідуючої - гурт. Один щільно припав щокою до дверей, зазирає в щілинку. Всі дух затаїли - ждуть. Швидко одвів од дверей голову, очі блищать, радісний. Стиха:

- Не журися, Мишко,- діло, здається, буде: реве!

Всі нишком:

- Реве?

- Так реве, так реве, аж захлинається! Аж ніс їй почервонів! Витре носа хусточкою та й знову!

Невтримана радість, мов на крилах, підняла всіх, завертіла, тихо, без гуку. Вихором закружило лахміття, довгі рукава, обірвані лацкани, обмотки на ногах. Один водить рукою по руці, як смичком по струнах, другий товче кулаком, як у бубон, у надуту щоку; той - у боки, той навприсядки. І тихо-тихо, як тіні, тільки хуркає вітер та шугають, як у метелиці, золоті блистинки - очі.

Пострибають, знову зацікавлюють, слухають: чути за дверима ридання, виразне, безсумнівне.

І знову - вихор радощів - ще дужчий, ще бурніший. Хтось подав тривожний знак, і всіх видуло з коридора, як сухе листя.

Вийшла умита, спокійна. Голос твердий, як криця:

- Іди сюди, як тебе...

Мов розв'язався мішок із гамором: крик, зик, пискотня...

- Мишко, сюди! Мишко, кличуть!..

Спинила всіх, зібрала кругом себе:

- Слухайте сюди - завтра має бути у нас ревізія: коли яка гава засиплеться, то дивіться...

Показала добрий-таки, м'язистий кулак.

Всі з жаром, з огнем:

- Ніколи в світі!

- Ось нехай тільки бовтне хто!

- У-у!!

Замахали кулачками.

- Подивіться, дівчата, є там у нас у коморі хоч яке-не-будь сухе шмаття?

Хлопці показували дівчатам носи, язики й басками співали:

На городі стовпчики,-

Роди, боже, хлопчики,

А дівчат не роди,

Бо то - самі іроди...

Поскулювались, позамотувались, сплять. Усе - майбутні зорі нового життя. З темряви у биті вікна летять білі папірці - сніг.

Деренчать шибки, вітер над сонними ходить, лахміття торкає. Вскочить у трубу, прибере живого голосу, заводить, як по нотах:

Ой буде ж нас, не-не-не...

По го-ра-ах, по-о-о до-ли-нах...

Далі: дверима! Вікнами! Залізом на даху!

«Гу-гу-гу!...»

ГОЛОД

Утиканий зорями, як жаром, тихо світив над селом серпневий вечір, і чітко печатувався на синьому безмежному дворіщі, як срібний герб, блискучими бляхами накований,

небесний шарабан - Віз. [28]

Пізно.

...Трухлява веранда, абияк затулена рядном,- сцена. Зала - весь шкільний двір. Людей - мов хмара у двір упала. Стоять, сидять, гуртами лежать на моріжку. Рясно в темряві поблискують цигарки. Гудуть соняво й ліниво голоси.

А за ряднами на сцені, як у казані: нервово забивають цвяхи, разом - гармошка, а над усім - азартна, безупинна, голосна сварка.

Десь у дворі застогнало з нудьги:

- Та починайте, бо вже ж пізно!

За ним з усіх кінців однодушне обурення:

- Доки це, справді, держатимуть нас? Півні скоро заспівають!

- Починайте, бо вже люди поснули!

На моріжку хтось, поклавши під голови шапку, висвистував носом.

- Чуєте чи ні?

Із-за рядна швидко висовується рука:

«Дзелень-дзелень».

Регіт:

- Которий уже це раз: п'ятий чи шостий?

Покірно втихають...

- А за віщо вони завелись там?

Хтось через плече:

- За те, що й завжди: Марко хоче грати молодого, й Терешко хоче, той свого не попускає, і другий не попускає...

- І кажіть же ви: чорт ї не взяв його...

Слово-друге про Марка.

А трапилась тому Маркові, казали, така пригода: на зеле-

ні свята, під час вистави, Марків партнер палахнув ізгарячу в його з обріза, замість порожнього, бойовим набоем; на щастя, куля попала тільки в пахву, і, місяців зо два одлежавши в шпиталі, Марко знову вернувся в село, накульгуючи, правда, та уси вгору накрутивши і шапку, як завжди, збивши набакир.

Сміються.

- Та й не кається, знову за своє!

- Де там вам кається: вертався вчора з шпиталю - додому не зайшов, покульгав зразу на репетицію.

Хтось голосно позіхнув:

- Оце актьор! Такого актора...

Застрибали рядна на веранді, захитались, розсовуються.

- Стійте! Здається, таки починають.

- Сла-ава богу, дождалися!..

Двір прокидається - радість, гомін, давкотня.

- Тихше, тихше! Посідайте!

Два хлопчики, змагаючись за місце на ослоні, застрибали перед сценою, як півники: лусь! лусь! - один одного.

- Посідайте, каменем би ви сіли!

Вщухли.

Жовто світить на сцені злиденний каганець...

Тихо. Ждуть - не чуть.

- Та там же, здається, нікого й немає,- розчарований голос.

Зразу зіпає щось за сценою з розпачем:

- Марино, Марино! Завісу вже підняли! Миколо, та пускай її, бо їй же треба на сцену виходить.

Вийшла: у квітках, у вишивках, щоки палають - мов з парні. Вбігла, похапцем соромливо розбиту косу на голові підбирає. Далі - круть сюди-туди, до суфльора: морг, морг.

У будці, як у кадовбі, загуло на весь двір.

Із-за куліс здавлений голос:

- Тихше, ти, бугай!

Притих.

Двір німіє.

Аж ось виривається із-за лаштунків жагуче, пристрасне:

- Ти шкандалу хочеш? Кажи - ти хочеш шкандалу?

З публіки роздражнено:

- Та вам коли заціпить там чи ні? Ото, господи...

Голоси тихішають за сценою, проте аж шипить у їх пристрасність:

- Ти шкандалу хочеш? Ну побачимо!

- Побачимо!

Незабаром, гаряче дихаючи й поблискуючи очима, протовплювались до веранди три якісь зловісні силуети. Коло самої рампи загрозливо поставали в ряд.

Хтось злякано:

- Гляньте: батько Терешків, зять і брат!..

Пройшла тривога. Зашепотіли.

- Ну, це вже знову почнеться...- хтось безнадійно махнув рукою.

Марина нашвидку, плутаючи, доказує абияк свій монолог і стає збоку, з гарячою цікавістю позираючи на двері.

Із дверей задки виходив на сцену в синіх штанях розмальований любовник: один кулак держав він наготові коло грудей, другий витяг, обороняючись, вперед. За ним, трохи накульгуючи, влітає другий, уже в червоних штанях - розпалений гнівом. Нашвидку замотуючи на собі довгий пояс, він блиснув очима, як крицею, і зробив виразний жест головою до дверей:

- Уступись, тобі кажу.

Публіка мимохить підвелась із місць: зразу здавалось, що це незвичайної сили актьори блискуче почали свій вихід.

Терешко скопив очі й мигнув до рампи. Троє, що стояли перед сценою, штурмом, як орда, кинулись на рампу і вмить стояли на сцені.

- Зійди геть!

Марко тривожно озирнув шеренгу родичів і, зразу повернувши голову до публіки:

- Дядько Митро! Сюди!

- Іди звідціль геть! - погрозливо казав похмурий борода-тий батько.- Іди, бо однаково не будеш грати: силою витя-гнем звідціль!

Несподівано сварка перелітає в публіку - загули, заляща-ли, заторохтіли - приятелі, матері, діти:

- Геть Марка, хай грає Терешко!

- Куди твій годиться недорікий Терешко? Марко грав і буде грати!

- Марко - крутій: Варку мала грати моя Хима, а Пріську - Марина, а він оддає Марині Варку, а Химі...

- Скинуть його, хай інший порядкує!

Діти:

- На галасування!

- Скинуть, скинуть!

Марко гримить:

- Мене скинуть? Мене? Ніхто мене довіку не має тепер права скинуть! Я постраждав на цій сцені. Я кров свою...

- Та чого ви дивитесь: в шию його, чорта кривого!

Хлопчик, брат Терешків, що стояв поруч батька, скинув руки вгору, мов кидався вплинь, угнув голову в плечі - і з розгону - головою Марка в живіт.

Всі, як по сигналу, кинувши сварку, ринули на Марка.

- Дядьку Митро! Дядьку Митро! - одмахуючись кулаками, як од собак, гукав Марко.

В гурті:

- От, хай бог боронить: ще повбиваються...

- Завісу! Завісу!

- Дядьку Митро! - кричав Марко десь на дні кучі, що з-під неї червоніли тільки його штани.- Дядьку...

Зацвірінчав невеличкий хлопчик:

- Дядько пішли за повітку, ось я зараз їх гукну! - і - вітром назад...

Та гукать дядька Митра вже не було потреби. Дядько ішов сам: глухо покашлюючи, як із бочки, ступаючи певними півсаженними кроками, з цигаркою в роті, з залізними вилами в руках, з кудлатою головою, як коренище, в якій стирчала солома, він протовплювався до сцени, легенько розштовхуючи людей, що летіли од його, як пір'я. Не торкнувшись рукою, переступив рампу - став на веранді. Велетенська, страхітня тінь од його і од його тризубця лягла на півдвору.

Все завмерло.

Кинув на поміст цигарку, обережно погасив її босою ногою, поставив вила ік стіні...

Ніхто й незчувся, як щось зашуміло з веранди, гупнуло й застогнало.

- Го-го-го...- ревом покотилось по двору.

Другий!

- Га-га-га...- дужче.

Разом із тим, як один за одним лантухами летів із сцени Терешків рід, хвилі реготу підіймались громовою гамою вище й вище.

Гвалт, лемент...

- Мамо, мамо! - чути в гурті схвильований, радісний голос.- Це вони так приставляють чи це справді?

- Оце, сину, таке приставленіє.

Швидко сцена була порожня.

- Завісу!..

...Обізвався Терешко десь аж на задвірку:

- Ну-ну! Ти мене попомниш! Я знайду дорогу й до Києва! Халтурник! - Далі до людей: - Товариші-громадяни! Розіходьтесь по домах, бо це вистава неправильна - це старий режим!

Загуло:

- Годі вже! Чули!

Свист.

...Перешуміло, перегриміло, стихло...

Хтось позіхаючи:

- Та це воно можна вже й додому йти, чи, мо', ще що буде?

- А вам, дядьку Якиме, хіба цього мало?

Сміх.

- Ну-ну! Це так кумедія! Такої і в Києві не побачиш.

Далі:

- Ох-хо-хо-хо! - Зітхання глибоке, довге, важке: ну що ж, ждали більше, може, таки менше осталось. Подождемо ще.

...Дзвоник.

Почалося знову тим самим:

- Марино, Марино! Біжіть гукніть Марину!

На цей раз Марина зопалу влітає на сцену з повним ротом. Спohватилась, одвернулась убік, доїдає, аж кривиться.

- Марино, удавишся!

Осміхається, крутить головою. Утерлась рукавом і,- кокетуючи, зводить на публіку винуваті очі...

П'еса була незграбна, давня, як пліснявий книш. Постанова, грим, одіж - сміховище. Актори товклися по маленькій сцені, як коні в топчаку, крєктали, потіли, сопли.

Аудиторія німа була, як скеля, серйозна, уважна. Дивились пильно, гостро, ніби бачили там крізь мутне скло, мутне, завожене й брудне, якийсь далекий, чарівний промінь.

Ні однієї посмішки, ні одного незадоволеного обличчя. Наморщені чола, витягнуті шиї, часом аж ошкірені зуби і очі... Жадібні, гарячі... і молоді, ясні, і вицвілі, безцвітні... в усіх їх світилося одно: голод... жорстокий, звірячий голод, що трощить, не розбираючи ні кісток, ані пір'я.

А зверху тисячами ласкавих очей дивилось на їх темне серпневе небо, і шугали над ними золоті метеори, мов у горидуба граючи. [29]

МОРОЗ

Було це давно, що хіба старі-старі діди пам'ятають бородачі: стояли морози.

Стояли морози, сніги лежали білі...

В селі заходило свято.

Огняним їжаком, сердито настовбурчивши золоту щетину, сідало за снігами сонце, а проти сонця - дими з бовдурів: вихиляючись, перекидаючись, вистрибом мчали у прозорє небо, самі прозорі, сизо-рожеві, сині, мов помальовані.

Це вгорі, а внизу...

Під ногами співає, під саньми тріскотить, ніби хтось сипле під полоззя жменями пістони; дзвониками дзвенять, шугаючи, діти з гори на громаках, як городні убехані опу-

---

[29] - ...у горидуба граючи... - народна гра (відповідає рос. горелки).

дала; біла повись пацьорками на деревах, пелехатим мотуззам - на людях, на конях, все біле, од усього живого біла клубочиться пара, люди, замотані, не йдуть - бігцем, як на пожежу, поспішають, тнуть нашвидку уші та, замість вітатись, тільки лунко перегукуються: «Ну, морозець!» - або: «Це мороз - з очима!»

Стояв через поле сивий хмурний ліс, а понад тим лісом, з того краю, що приходить ніч, тумою насувала темна курява-мла, а з того лісу вовком позирає розбійник-мороз, ночі дожидаючи: «Ось-ось... ось нехай тільки сонце зайде - я прийду до вас куті їсти...»

Нема вже тепер тії хатки в лісі, що кулями обставлені стіни у неї, й лісника немає. Тільки ліс.

Увесь день стояла в лісниковій хаті рожево-золота темрява, увесь день були замуровані вікна, і к вечору мороз рогом поліз.

На покуті - кубло сіна. В кублі - кутя й узвар. Коло куті на лаві - діти: хлопчик та дівчинка. В хаті - самі. А вже вечоріло.

Понапинали сорочки на коліна, продихають на шибках ясні кружечки, мороза із лісу раз по раз у вікно викликають:

- Морозе-морозе, іди до нас куті з медом їсти та не поморозь нашої пшениці.

- Морозе-морозе...

Аж ось у сінях затупотіло, одірвало примерзлі двері, і на порозі, в клубках пари, обзивається.

- Іду-іду,- каже,- я давно до вас збираюсь!

Довга на йому кирея, під киреєю - жупан синій, чорна шапка з верхом червоним, а за поясом - блиснув срібний

самопал.

Леле! Оце догукались!

Тільки сорочки захурчали на піч.

- А чого ж ви полякалися, діти, я ж той мороз, що ви гукали куті з медом їсти! - Голос людський, привітний.

Повисували голови із-за комина, визирають.

А він знову:

- А де ж ваші, діти, тато та мама?

Переглянулись діти: зовсім не страшний. Одказали чемно: там і там.

Далі осміліли:

- Це ви прийшли до нас того, що ми вас кликали?

- Того ж, того.

- Ви мороз?

- Мороз.

Пошепотіли діти між собою та вже й у іграшки з морозом.

- А ви ж не поморозите нашої пшениці? - хлопчик.

Сміється Мороз:

- Як дасте куті з медом, тоді не поморожу.

Дівчинка й собі:

- А ви нас не подавите? - Та й сховалась за комин, прищулилась і язичок прикусила: слухає.

- Ні, діти, я таких не давлю.

Сидить на лавці, жартує, гостинцем манить дітей з печі, що в лісі у зайця одняв.

Осмеркло.

Аж і батько в хату:

- А хто це тут гомонить із вами?

Діти стриб-стриб з печі, батька за поли, шепотять:

- Тату! Тату! Хто це такий прийшов до нас?

- А ось побачимо! - бере, світить каганець.

А той з лави:

- Чи приймете за гостя, чи, може, з хати проженете?

- Коли добрий чоловік - приймемо, а лихого - може, й проженемо з хати,- весело промовляє батько, а сам каганцем присвічує та пильно-пильно до гостя придивляється.

- То вже самі гадайте, що я за людина - чи добра, чи лиха,- одказує той,- я, може чули, Мороз.

Зирк діти на батька, а батько на лиці одмінився, і каганець затремтів у руці. «Справді, мороз!» - майнуло в дітей у голові.

Каже тоді батько Морозові, і тиха його мова стала:

- Чого ж ви хочете од мене - я людина бідна?

- Того ж і прийшов я до вас, що ви бідний,- одказує Мороз. Далі розповідає: - Ваші діти гукали у вікно мороза куті їсти, а я йшов повз вікна та й почув; згадав, що сьогодні за день, думаю: «Дай зайду до людей у хату».

Уклонивсь тоді батько тому Морозові низько.

- То прошу ж я вас бути сьогодні у мене за дорогого гостя,- сказав, повернувся до дітей, суворими очима на піч гонить. Так де там: упилися в мороза очима, не можуть одірвати: хороший, як змальований, ласкавий - ні, думають, мабуть, не мороз,- дурять їх, малих...

Рипнули, одчинились двері, увалила повна хата пари. Увійшла мати, за парою нічого в хаті не бачить, роздягається. Сама червона з морозу, як рожа, весела.

- Ну й мороз, аж до ніг в'язне!

А гість на лавці:

- То ще паніматко, не мороз, справжній Мороз у вас сидить у хаті! - та й чудно якось засміявся.

Батько знишка шепнув щось матері, і діти бачили знову,

як зразу здригнула вона й сполохано кинула погляд на гостя. Знову поліз угору чуб у дітей: «Ой, мабуть-таки, мороз!»

Мороз почав нащось розпитувати, чи приїхав на свято пан до свого двору. Мати ряднами позавішувала вікна. Двері в сінях засунула. Розмовляють.

А діти з кутка все на гостя позирають, і дивно їм: людина як людина - молодий, чорноусий, а на голові волосся - ніби снігом припало, і очі такі, як із льоду. Коли не дивиться на їх - здається, такий, як і всі, коли ж часом ненавмисно погляне на їх тими льодовими очима,- так і пориває шугнути на піч.

Дала мати вечерю, посадовили Мороза за стіл, самі посідали. Випив Мороз горілки, схилив голову на руку. Почав плакати Мороз. Далі співати, та так жалібно, аж до серця достає:

Ой Морозе-Морозенку, преславний козаче,
За тобою, Морозенку, Україна плаче...

Витер сльози, жаліється.

- Нема,- каже,- мені в світі пристановища, як звірюка в лісі блукаю...

І не знали діти, чого їм так стало шкода мороза,- у дівчини аж покотились сльози. І мати зітхала, і батько хитав головою - жаліли, проте коли батько давав йому чару, а мати страву подавала,- в одного і в другого тремтіли руки.

Повечеряв Мороз, подякував.

Далі що було, про те розказують отак старі люди: здійняв, кажуть, із себе черес та й сійнув, як зорями по столі, щирими червінцями: так і осяяло в бідній хаті.

- Оце,- каже,-вам, діти, од мороза на празникове!

Та й пішов.

Батько вийшов провести його з хати.

Мати стала близько коло вікна, за серце взялася, слухає, затурбована, а очі, як зорі, горять. Разом до дітей стиха промовляє:

- А що, накликали мороза? Та й самі не раді!

Увійшов батько, мати забула, що казала, зразу до його:

- Ну що - пішов?

- Прямо до двору подався! - батько легко зітхнув, очі в його теж чогось сяяли.- Будуть пани мати гостя на святвечір! - додав він стиха, далі сполохано зиркнув на дітей.- А ви чого роти пороззявляли? На піч!

Діти - до батька:

- Оце такий, тату, мороз?

- Оце ж такий Мороз, а ви думали, який він?

- А чого ж він ходить, і їсть, і говорить? Чого в його самопал за поясом?

Батько суворо повів по дітях очима.

- Дурні ви, діти! Це той розбійник, на прозвання Мороз, що вирізує паси на панських спинах,- чули? Отож глядіть мені, нікому про це - нічирк!

Ніч. Тихо. На вікнах усе хтось малює, квітки з білого мережить, а золотом крайки тоненько облямовує, і сяє в темній хаті, як у квітчастому ліхтарі золотому. Тріснуло. Заблищала на шибці тоненька наколота дуга, як золота нитка, і здавалося, що це той славний розбійник Мороз золотом яскрить із лісу у маленькі вікна.

ГОСТІ

На заході понад лісом шумує ярмарок, осінній, роковий - з волами, з козами, з краму усякого горами, з вина червоного водоспадами. Проти нього, на пригорі, поміж старих сосен палає в малиновому пожарі дача, коло дачі, вихльоскуючи нетерпляче батогами, стоять візники, на веранді, притьмарена рожевою млою, мов у повітрі, прозора картина:

Гості...

Легенька одіж на них, як цвіт, горить в огні і не згорає, в молодих очах у них одлискують мальовані озера, і самі вони, учні й учениці художньої студії, видаються тут посланцями з невідомого вирію-краю. Поміж ними, всередині - мальовнича пара:

Дід...

Темне обличчя дідове проти заходу сонця позолочене, срібні його вуса мов у огні пригоріли, орлячі очі одблискують, як огненні стекла, глибоко в очах мріє із сивої давнини далекий сон. Коло діда хмелем в'ється білокучерява студійка з негасимою печаттю юності на смуглявих щоках. Горить.

Як червоний піон у зільнику. Над ними віє весняним садом, пташиним гамом, п'яним чаром молодощів.

А до веранди зіходиласть уже знакома аудиторія,- одно за одним, несучи в червону імлу солом'яні брилі, зелені очіпки, сорочки селянського полотна, засмажені святкові обличчя і тихий вечірній жар у очах, виходив зразу од роботи прощатись із гостями співучий дідовий рід: син, теж уже дід, невістка, онуки - хазяї дачі.

Ще не доходячи до веранди, вони тепло осміхались.

- Чи дід, чи й ні? Гляньте - коло якої примостились? - струною забринів голос невістки.

Син:

- Е, та ви дідові багато й не давайте, бо як уп'ються, то й співати не будуть.

З веранди грудні пестливі звуки, мов торкнув хто клавіші рояля:

- Не хоче дід чогось співати сьогодні, прохали, благали - ні співати, ні чарки пити не хоче.

В різні голоси заспівали родичі:

- О-о, діду, чого ж це ви?..

- Шкода, а ми оце саме налагодились слухати...

- І коли це було, щоб дід співати не хотіли?

- Діду!.. Ну ж бо...

Заохочуючи діда, молодиця заграла очима й стиха пове-
ла голосом:

Ой верніться, літа мої,

Хоч до мене в гості...

Дід глибоко зітхнув, рішуче хитнув головою:

- Ні.

Син пильно подивився на нього, і тінь пробігла по його обличчю.

- Ну, коли не хочуть, то й не силуйте. Вони у нас не прохані... Це щось їм...

Зітхнув.

- Дев'яносто без трьох! - похитав він головою.- З заліза нехай буде людина, і та перегорить!

Гості одразу звернули, очі на діда: ніхто цього не думав - на вигляд дідові шістдесят, може, й п'ять.

Дід одхилив голову, мов не про нього.

Одспівав своє дід...

Замість дідової пісні забриніла тиха музика вечірньої, не першої про дідові літа розмови:

- Не було й близько такого співака, як дід, та, мабуть, скоро й не буде. Торік приїздив сюди на дачу один професор, то казав, що є десь якийсь артист,- і співає, як наш дід, і схожий на діда - то оце, мабуть, їх двоє тільки і є таких на світі.

Наспівався за свій вік, нагулявся. Одспівав панщину, чумакував - співав, п'ятнадцять років, співаючи, по забродах бурлакував... Робив тяжко, ну вже, було, як і загуляє! Може, чули - є така пісня: «Пропив воли, пропив вози»,- так ото, мабуть, про нашого діда і пісню ту складено.

Музика смутної мови на хвилину змовкає, і невістка спиняє на дідові очі, повні жалю й любові:

- Діду, це ми про вас!

Дід - як і не чує. Як пара голубів, старий з кучерявою буркотають про щось про своє. Дівчина уперто чогось липнула до діда, поблискуючи в молодому захваті очима, в чарку йому наливала, щось дідові шепотіла, мов чаклувала, і дід паленів, як залізо в горні, хвилювався... Сердито од коней гукали візники:

- Гей, ніч уже заходить!

Тільки швидше, тепліше заграла мова:

- І от дивіться ж ви: стільки жили на світі, а ще не хочуть умирати, ще розпитують, де те в світі таке зілля, що літа старому вертають, ще до молодих горнутья... Та боязкі стали та неймовірні: ви, кажуть, хочете мене...

Аж ось одразу хитнулась од діда дідова сусідка, червона, радісна й сполохана, хитнулась, як од того полум'я, що,

довго дувши, таки його роздмухала.

Червоний, як перець, дід розгорнув вуса, кашлянув - і мов разом забринів пучок струн.

Розмова увірвалась одразу, розвіялась; мов силоміць усіх хтось за плечі повернув до діда. З жадібними очима ближче до веранди швидко потупотів дідовий рід.

- Будуть співати!

Ще не вхопили мотиву, ще не дочулися слів, як затремтіло щось у дідовому голосі, мов дороге скло під далекий грім, і десь уже із-за скелі невідомої, стрепенувши крилами, полинули довгою низкою дев'яносто без трьох дідових орлів...

Із-за гори кам'яної

Орли вилітали...

Не зазнала я розкошів -

Вже літа минають...

Ніби запашним вітром подуло од тих далеких літ... Димом на зелені ліси пішов смуток, вишневим жалем засяяла на заході хмара, на порубі поміж кущами журно захитались, закурили надвечірні мальовані тіні, сині, рожеві, фіолетові, золотисті, хитались, зітхали: «Літа минають, вже літа минають...»

Важко дихає дід - трудно йому. Перелетів гору, на другу духу набирає, на вищу.

Метнув чубом, як крилами...

І вже десь у преславній Одесі по ринку, прогулявши без просипу не один день і ніч не одну, поміж возами, поміж базарного люду, гукає дід до своїх хлопців, до забродців приказ:

Запрягайте коні в шори,
Коні воронії,
Та поїдем доганяти...
Літа...

Несподівано спіткнувсь дід чогось на цьому слові, мов водою те слово захлинуло дідові в горлі.

Нахмурих брови дід, блимає сердито очима, щось бубонить...

Ніздрі роздуваються, дихає важко, гаряче.

Заніміли всі, чекають.

Знову вишнево засяяли очі, знову замріли в очах базари:

...Та й поїдем доганяти...

Низько, до самого столу схилив дід сиву голову.

Стало тихо.

Зглибока, тремтяче зітхнув дідовий син:

- Ні, вже, мабуть, не співати дідові...

Хтось щиро, стиха, з болем:

- Який же жаль!

Мовчки, тихо, суворо підїжджали до веранди візники... А з дідом одразу щось непевне: застогнав дід, зубами скрипнув, в один бік метнувся, в другий - незчулися, як ухопив обіруч руку своєї молоді сусідки.

- Діду! Тату! - в кілька голосів разом крикнув сполоханий дідовий рід.

А дід жадібно припав уже губами до ніжної смуглявої руки, мов цілющу воду з неї пив, молодящу.

- Оце дід! - здивоване, бадьоре вирвалось із гурту.

Дівчина спершу злякано шарпонулася од діда, далі схо-

пилась, засміялась, відважно, по-молодому вхопила в обійми сиву дідову голову, і зразу всі почули, як задзвенів край недоспіваної дідової пісні.

Зашарілась, ухнула, сіла, затуливши обома руками лице.

І стоїть уже дід - молодий, як до вінця: мов обвіяла, обсіпала дівчина поморщене лице його ніжними пахущими червоного маку пелюстками.

Виляски, сміх, гамір...

Озирнувся дід - і обмарило його: приверзлося на мить - літа вертаються.

І руки тремтять, і очі сяють, і горить у дідові кров:

- Коли так, та коли так же...

Швидко пригнувся головою до коліна, зубами розірвав зашиту кишеню, витягає потайний гаман, ремінний, старий...

- Музиків!

Сміються.

Коли надумав дід - пізно.

Слухає - шумлять уже молодим вітром:

- Час їхать.

- Їхать! Їхать!..

- Прощайте, діду, на той рік сподівайтесь!

І вже на возах...

Стрепенувся дід, задихався, до коней:

- Не пущу!

Син хапається за голову:

- Це вже буде мороки з дідом.

Шепнув кілька слів двом своїм синам, молодим бороданям, дідовим онукам. Лагідно, почтиво, проте міцно, як залізом, взяли діда під руки.

В піт діда кинуло, рвонувся, аж онуки заточились:

- Стійте, кажу вам!

Візники - по конях, гості - за шапки, тільки шапками помахали...

Полетіли, як привид чарівний, невблаганні, неповертані..

І погаснув недовгий дідовий сон.

І знову сідали йому на плечі дев'яносто без трьох...

Примутніли од туги дідові очі. Озирається, не впізнає...
глухо до онуків:

- Ви хто такі?

В очах і в голосі зростає тривога:

- Стій! Куди це ви мене тягнете?

Зразу шарахнувся назад, як сполоханий кінь, упершись невидючими очима у захід:

- Де це горить?

На заході, на вишневому камені, на півнеба розкинувши заграву, розпалахкотівся огонь, полум'ям сягаючи аж до ніг. Здавалось, перед очима шугали всі іскри, і ось-ось займеться як не рукав, то пола на одежі.

- Що це горить, питаю?

- Схаменіться, діду, ніде нічого не горить, роздивіться краще - то так сонце заходить. Ніч буде. Спати час.

- Ой, брешете.- Дід - гарячий увесь, тремтить...

Гостро, допитливо дивиться у вічі онукам, і не йме він віри ні лагідним осмішкам, ні спокійним очам. Бо знає дід - не мають вони до старого жалю - сміючись, жартома в огні хочуть живого спалити.

Гнівом, тугою загораються очі в діда, жили напружились, як мотуззя, м'язи на руках випинаються, мов ремінні. Упирається дід у землю ногами, аж землю рие, аж груддя піску

розлітається з-під ніг, і геть аж у селі оддається усім тут знакомий, непокійний дідовий Арсенів голос:

- В огонь діда! Спалить діда!..

А десь уже за лісом, в смуток молодий повивши, кудись односили гості дідову пісню:

Ой догнали літа мої
На калиновім мості...

І пахло в повітрі п'яним зіллям, тим чарівним зіллям - молодощами. Зелено палали сосни.

* * *

Стою, схилившись, на веранді один, задуманий. Перед очима - мій вечірній театр, грандіозне видовище кольорів і тіней, що ними, здавалось, зринали на сонця заході події й турботи за минулий день.

В театрі догорає; тільки десь у куточку над лісом темні силуети акторів дограють останню сцену: коло жаркого осіннього огника в густій темряві ночі сидять пастухи в степу... до їх наближається мандрівник - постать-монумент. Заклопотаний, смутний, мов, шукаючи волів, з степу прибудився... Шапку знявши, голову схиливши... питається, і тихий його голос: «Не бачили, не чули - не їхали мої літа?» - «Які ж твої літа?» - «Мої літа мальовані, а їхали кіньми вороними - як громи гриміли».- «Еге, чоловіче,- і бачили, і чули: за круту гору помчали твої літа кіньми вороними».

І потьмарився в тонах зелено-оксамитових тихий ліс.

Над лісом загорілась срібна сережка, засвітивши золоте паутиння межі гіллям старої сосни.